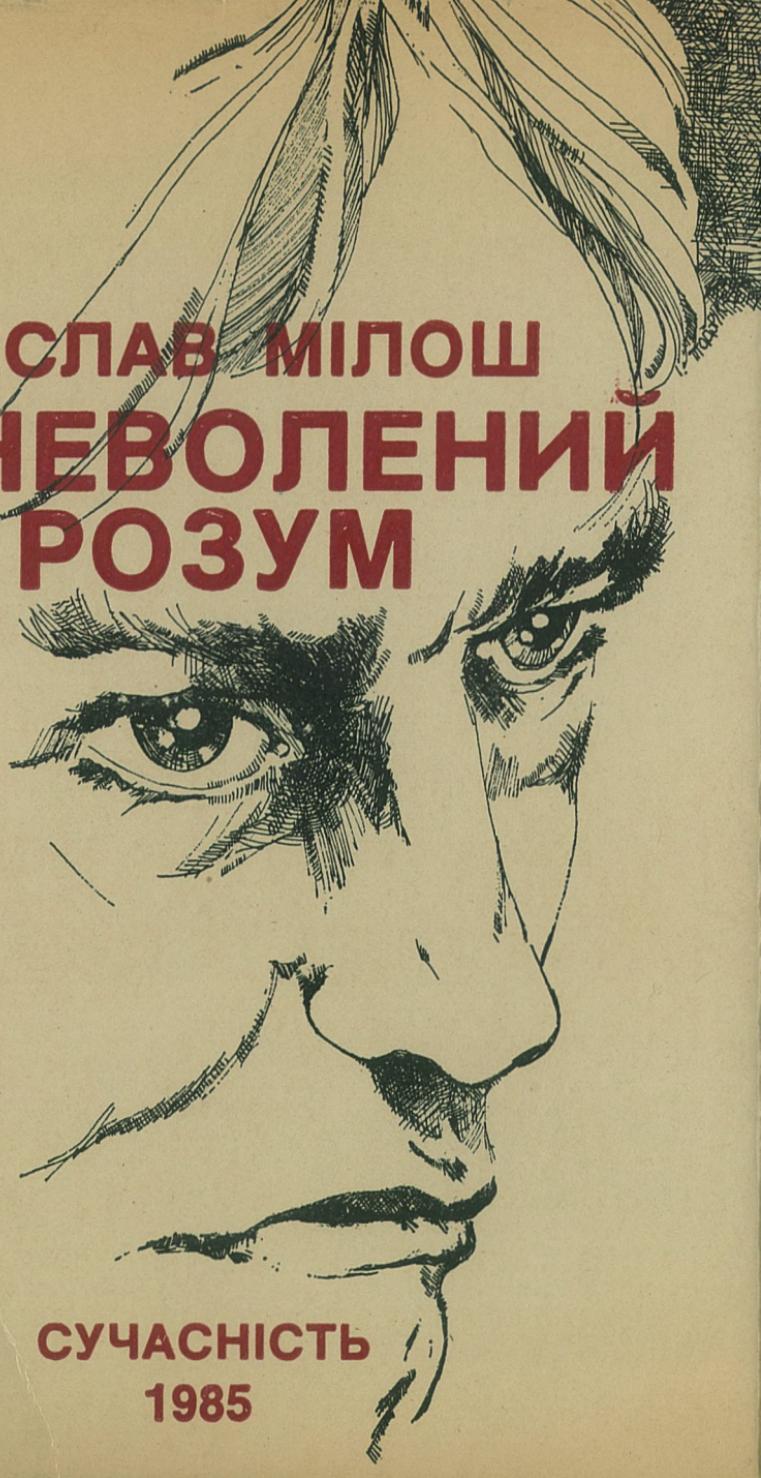
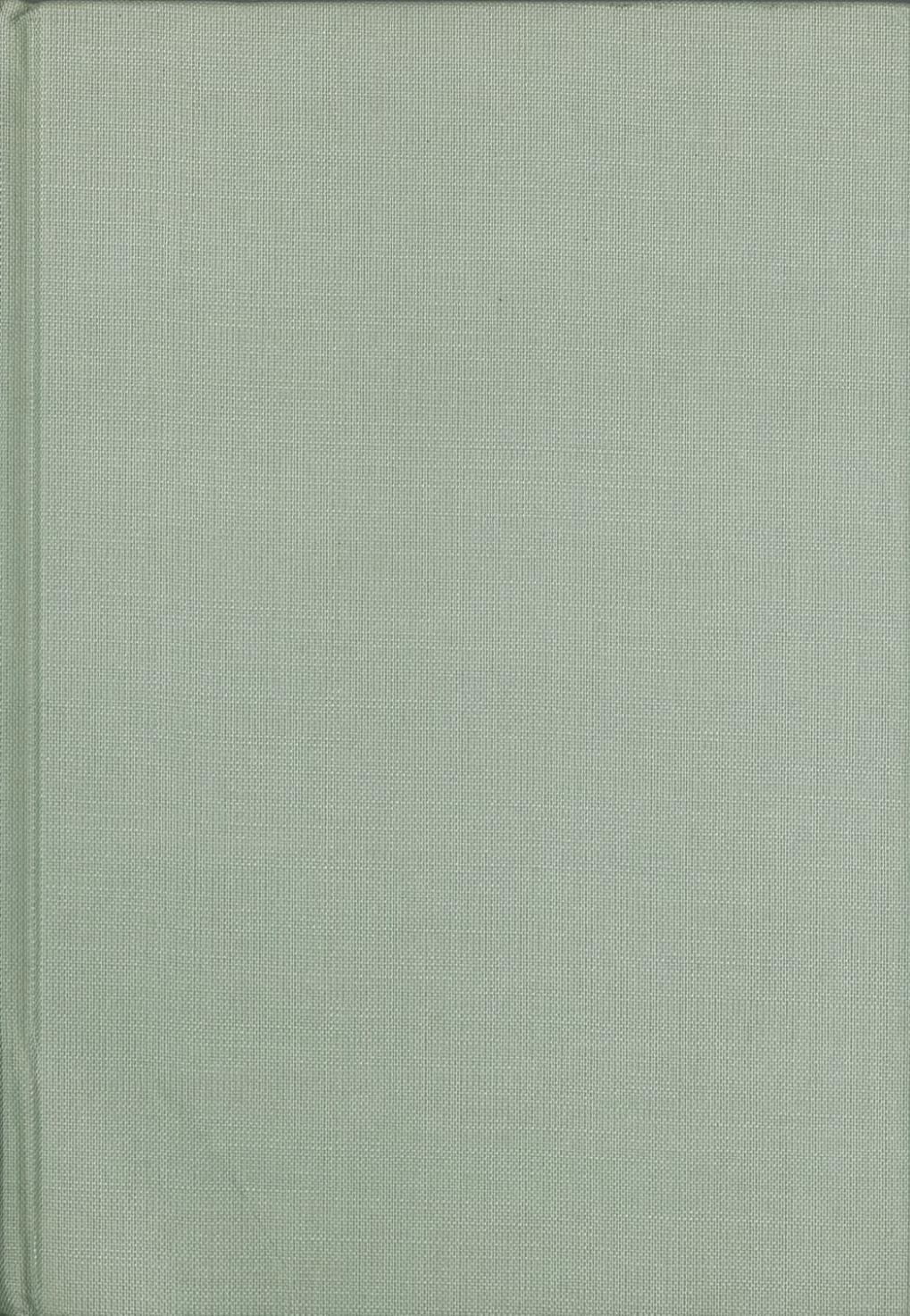


ЧЕСЛАВ МІЛОШ
ПОНЕВОЛЕНИЙ
РОЗУМ



СУЧАСНІСТЬ
1985



Чеслав Мілош
ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

ЧЕСЛАВ МІЛОШ

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

**СУЧАСНІСТЬ
1985**

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТИ Ч. 145

Обкладинка Ігоря Тодорука

**Czesław Miłosz
THE CAPTIVE MIND**

Translation and Footnotes
by Bohdan Struminsky

All rights reserved
Copyright © 1985 by Sučasnist
Library of Congress Catalog Card Number: 85-50276

Якщо двоє сперечаються, й один має справді 55 відсотків рації, то дуже добре і нема чого рипатися. А як хто має 60 відсотків? Це чудово, це велике щастя, і хай він Господеві Божові дякує! А що казати про 75 відсотків рації? Мудрі люди кажуть, що це дуже підозріле. Ну, а що про 100 відсотків! Той, хто каже, що він має сто відсотків рації, — паскудний гвалтівник, страшний злодюга, найбільший лайдак.

Старий жиđ з Підкарпаття

ПЕРЕДМОВА

Яких десять років тому у варшавському помешканні Адама Міхніка я брав участь у досить хаотичній дискусії кільканадцятьох осіб — студентів, молодих письменників і науковців, представників того, що тоді неточно називалося «опозиційним середовищем», — на теми культури й політики. Для наведення якогось порядку в нашому обміні думками хтось із присутніх запропонував, щоб кожен із нас окремо склав на клапті паперу список п'ятьох книжок, які мали найбільший вплив на його свідомість, які його зформували. Я вже не спроможний пригадати собі детальні висліди цього референдуму, проте пам'ятаю одне: на першому місці, названа усіма присутніми без винятку, опинилася книжка Чеслава Мілоша *Поневолений розум*.

Цей факт міг здаватися несподіванкою. Видана вперше 1953 року, ця книжка ніколи пізніше не перевидавалася в своїй польській версії (друге видання появилося щойно після Нобелівської премії для Мілоша, з датою 1980 року); більше того, вона була видана еміграційним видавництвом, отже тим трудніше було її здобути в Польщі. А проте знали її всі (себто всі учасники тієї дискусії; поза інтелектуальним середовищем творчість Мілоша перед 1980 роком майже зовсім невідома), і вона справила великий вплив на всіх. Я знав таких своїх ровесників, яким читання *Поневоленого розуму* помогло провести докорінну переоцінку їхнього власного світогляду й змінило в певному сенсі біг їхнього життя. Засмальцювані й подерті до неможливості примірники паризького видання 1953 року кружляли з рук до рук, позичані часом на прочитання за одну ніч; у багатьох випадках це була ніч, яка прояснювала розум назавжди.

Це тим більш примушує замислитися, що *Поневолений розум* — це ж не якийсь катехизис, у який усі

беззастережно вірять. Це не збірка повчань чи вказівок, які давали боднозначну відповідь на всі сумніви; ні, сила цієї книжки береться якраз зі збудження сумнівів, із ставлення питань, на які легкої відповіді нема. *Поневолений розум* не раз також критикували, поборювали й таврували, і не завсіди чинили це ідеологічні противники автора. Справді, після видання книжки в 1953 році, році смерти Сталіна, знявся хор інвектив як з крайньої правиці, так і крайньої лівиці. Західні прихильники комунізму визнали її реакційним антирадянським пасквілем; польські еміграційні середовища, навпаки, визнали, що ця книжка становить підступне виправдання марксизму і соціалізму. Проте навіть і сьогодні, коли політичні й моральні погляди Мілоша не викликають стількох непорозумінь, критики, які зрештою думають подібно, як він, закидають йому, що якраз у *Поневоленому розумі* він дав надто однобоку відповідь на питання, чим у суті є комуністична ідеологія і звідки береться її успіх. Мілош — твердять цього роду критики — провів вельми тонку аналізу комунізму як Нової Віри, гаразд; проте в дійсності сталінізм був не стільки ідеологією чи вірою, скільки пануванням брутального терору, а його «успіх» брався не з ідеологічного причарування, а зі сліпого страху людей, загрожених цим терором. Не «пілюля Мурті-Бінга» чи «Кетман», а наган, колючий дріт і палиця становлять суть комунізму.

Це насправді так само старий спір, як сам комунізм, і ще перед Мілошем його провокував Кестлер своєю *Темрявою опівдні*, де механіка московських процесів тридцятих років вияснена, бачиться, як гра діялектичного переконування і самопереконування. Досить уважно прочитати книжку Мілоша, щоб знати собі справу з того, що він набагато всебічніший у своїй аналізі збаламучення східноєвропейських інтелектуалів тоталітаризмом. Він аж ніяк не забуває про такі не надто вищукані мотивації, як голий страх, жадоба влади, жага наживи чи бажання привілеїв. Проте одночасно він виразно

підкреслює, що його цікавлять також складніші соціо-психологічні механізми, особливо важливі стосовно до прошарку інтелектуалів; звичайно, не тому, що інтелектуали є буцімто єдиним прошарком, гідним зацікавлення, а швидше тому, що саме на них у суспільстві лежить обов'язок висловлювати і захищати гуманітарні вартості, тим то коли вони віддаються під владу антигуманітарної системи, це особливо принизливе падіння. Те, що Мілош називає «гегелівським укусом», завороження гегелівсько-марксистською ідеєю історичного детермінізму, є тільки найрафінованішою формою набагато загальнішого явища, яке можна було б назвати явищем «утечі від свободи» (вживаючи терміну, створеного набагато пізніше Еріхом Фроммом). Важко було б пояснювати кожне поставлення себе на службу тоталітаризмові механікою страху перед терором; це пояснення не відповідає дійсності, наприклад, коли його застосувати до комунізму на Заході. Книжка Мілоша вказує, що притягальна сила комунізму прихована глибше: ця система не тільки щось відбирає, але й дає щось інше взамін. Відбираючи свободу, вона дарує своїм жертвам оманливе почуття звільнення від індивідуальної відповідальності.

Сьогодні, понад тридцять років пізніше, ми багатші чималим історичним досвідом. Історія — історія поривів до свободи у всій советській імперії — передусім довела одне: що прагнення свободи є набагато універсальнішою і невичерпнішою силою, ніж «утеча від свободи». Однаке останнє явище не зникло з нашого обрію. Ще й далі не бракує в світі людей, які ціною оманливого (як оманливого!) почуття безпеки, спільноти, звільнення від індивідуального рішення готові поневолити свій власний розум і поневолювати розум інших. Поки такі люди існують, доти *Поневолений розум* залишиться потрібною книжкою.

Станіслав Бараньчак

ДО ПОЛЬСЬКОГО ЧИТАЧА

Польському читачеві потрібно кілька пояснень. Текст, який він тут знайде, був написаний з думкою не про нього, а про чужинного читача, для якого Польща є однією з багатьох держав, здобутих Росією. Говорячи про Середньо-Східну Європу, замість говорити тільки про Польщу, я надаю, сподіваюся, тим більшого, всезагальнішого значення процесам, які відбуваються у нашій країні.

Хто звертається до непольського читача, той користується деякими полегшеннями в писанні, але й підлягає деяким обмеженням. У його свідомості не існує тоді жадна політична фракція чи група, яку він хотів би заспокоїти, або — через пристрасне заперечення — образити. Його увага спрямована на предмет, а не на такий чи інший уклад речень заради тактичних міркувань. Це визволення уваги з-під натиску злободенних суперечок дає змогу говорити на теми, які в іншому випадку вінуважав би дразливими, якщо не взагалі небезпечними. Щодо обмежень, то вони існують тому, що припускається недостатня обізнаність читача; звідси конечність починати подеколи від абетки, що для людей, достатньо обізнаних з фактами, може бути нудним. Позатим потрібні скорочення з вилученням багатьох подробиць, які могли б хвилювати поляка, але вони занадто пов'язані з місцевим історичним тлом, щоб можна було про них згадувати без складних і докладних коментарів.

Відомо, що в малярстві портрет вважають найскладнішим жанром. Одна з численних труднощів полягає в не надто великій мірі задоволення, яке виявляють брати,

сестри й кузени портретованої особи. На їх погляд, блиск ока не схоплений; ніс має іншу форму, ніж у дійсності; шаль, що обвиває шию, інша кольором, аніж насправді; а цілість нагадує радше карикатуру. Однаке, хто пробував вірно представити дійсність, той знає, що не можна уникнути закону відбору елементів, з яких вона складається. Він знає також, що у своєму прагненні до синтетичної форми маляр неодноразово відтворює краще характер моделю, ніж якби він повнотою задоволив вимоги дбайливої родини. Тим то я був би радий, якби, вишукуючи в моєму тексті неточності чи пропуски, читач наперед не забував про те, що його власна вразливість може бути вразливістю тієї рідні.

Я цілком свідомий того, що кожен, читаючи мій текст, буде поквапливо шукати персональних подробиць. Це дуже людське зацікавлення, але не завжди здорове. Ми живемо в добі, яка всякій діяльності надає демонічних вимірів. Отже, людям, що віддавна перебувають на еміграції, час, проведений мною в службі варшавського уряду, дозволяє на найгрізніші уявлення. Навпаки, для багатьох осіб у Варшаві якийнебудь відхід в еміграцію прикрашується, завдяки праці уяви, образами диявольських зв'язків з американцями. Однаке не було моєю метою писати сповідь чи автобіографію; особисті пригоди я намагався обмежити конечним мінімумом. Проте чотири характеристики польських письменників, які я даю, спонукають, очевидно, кожного відгадувати, «хто є хто». Прізвищ я не вживав, виходячи з засади, що чужинного читача справжні постаті зовсім не цікавлять, зате на їхньому прикладі він може простежувати наслідки повільного підпорядкування філософії, обов'язковій у Польщі. Я не відкриваю таємниць: те, що кажу про ці постаті, добре відоме літературним колам Варшави. Якщо деякі мої речення жорстокі, це в усякому разі не жорстокість ревеляції. Може, взяти своїх колег на верстат — спонукав мене факт, що вони є «публічними» особами і, на відміну від різних урядовців,

що нишком здійснюють свої надто гідні погорди дії, належать до історії польської літератури.

Отже я віддаю до друку щось на подобу політичного трактату. Можу тільки бажати собі, щоб він був першим і останнім на моєму літературному шляху. Трапляється, що навіть хтось, хто вправляється в польському віршуванні, мусить ужити свого пера в боротьбі. Це питання оцінки власних сил; я не вмію засудити тих моїх друзів у Польщі, які вважають, що ризик боротьби завеликий і що їхніх сил вистачає лише на вдосконалення мовного ремесла. Можливо, що я переоціню свої сили. Але не помилується тільки той, хто нічого не робить. Зрештою, політичний характер трактату уявний: по суті я хотів показати дивовижність тієї форми суспільства, яка постала у висліді Революції 1917 року і наступних завоювань. Якби ця система поширилася на весь світ, якби зникло будь-яке «зовні», нікому вже не вільно було б ужити тієї смертоносної зброї, якою є іронія наївної людини, що перед обличчям нібито логічного порядку, поводиться як Вольтерів Простачок.

Звичайно, певний ґатунок прихованого глуму наражає людину часом на закид неясности: «Чого хоче ця людина?» Або інакше: «Якщо не те, то що?» Але чому — тут випадає відповісти питанням на питання — має бути аксіомою, що слід завжди постачати розв'язки? А може, розв'язки приходять завдяки повільним зусиллям багатьох людей, не тільки однієї людини? Трапляється сьогодні, що витончені інтелектуали «схилияються перед дійсністю» і обирають шлях Іллі Еренбурга або доктора Геббелльса; нарешті все просте. Але не варто їх наслідувати. Якщо людська свобода має зберегти свій сенс, називати те, що бачиш — вживаючи дидактичних засобів образу, параболі тощо — мусить бути дозволене, хоча б не подавалися жадні лікувальні приписи.

Виконання кожної праці супроводиться доброзичливістю або ворожістю людей, що нас оточують. Хочу тут подякувати якнайщиріше за доброзичливість членам

редакційної колегії паризької «Культури». Приязна настанова особливо цінна тоді, коли вимагає залишення на боці різниць у поглядах на різні питання, як це діялося у моєму випадку. А більше, ніж колинебудь, відчуваємо її, коли оточує нас багато ненависті.

Дякую також Станіславові Вінцензові за дружбу і за дозвіл ужити слів старого хасида як мотто; ці слова взяті з його епосу Карпатських гір «На високій полонині».

Щоб уникнути непорозумінь, повідомляю, що переднє слово у цьому виданні перенесене з французької версії тексту і що замінене в американському виданні іншим переднім словом, дещо ширшим.

Париж, 1 лютого 1953

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Трудно мені визначити в кількох словах характер цієї книжки. Я пробую в ній представити, як працює думка людини в народних демократіях. Тому що предметом моїх спостережень було середовище письменників і мистців, це своєрідна студія передусім тієї групи, яка — в Варшаві чи Празі, Будапешті чи Букарешті — відограє важливу роль.

Трудність полягає в тому, що люди, які пишуть про сучасну Середню і Східну Європу, — це звичайно опозиційні політики, яким пощастило дістатися за кордон, або колишні комуністи, які проголошують прилюдно своє розчарування. Я не хотів би, щоб мене зараховували до одних або других, бо це не було б згідне з правдою. Я належав до найчисленнішої, може, категорії тих, хто з моментом, коли їх країни стали залежними від Москви, намагаються виявляти слухняність, і їх використовують нові уряди. Ступінь політичної заангажованості, якої від них вимагають, залежить від індивідуального випадку. Щодо мене, я ніколи не був членом комуністичної партії, хоч працював у 1946-50 роках як дипломат варшавського уряду.

Постає питання, чому, бувши далеким від ортодоксії, я погоджуваєсь на те, щоб бути частиною адміністративної і пропагандивної машини, можучи легко з уваги на перебування на Заході, порвати свої зв'язки з системою, прикмети якої все виразніше виявлялися на моїй батьківщині. Я сподіваюся, що зміни в моїх друзях і товариших, які я піддаю аналізі, хоч частково дадуть відповідь на це питання.

За тих років я мав почуття людини, яка може досить вільно рухатися, але волочить за собою довгий ланцюг, що приковує її до одного місця. Цей ланцюг був частково зовнішньої природи, але також — і це, може, важливіше, — він був у самому мені. Зовнішньої: уявім собі вченого, який має свою лябораторію в якомусь місті Середньої Європи, і йому на цій лябораторії залежить. Хіба легко було б йому зректися її і чи не погоджувався б він радше платити високу ціну, щоб тільки не втратити того, що має у його житті таке велике значення? Цією лябораторією була для мене моя рідна мова. Як поет, тільки в своїй країні я маю мою публіку, і тільки там я міг публікувати свої твори.

Ланцюг був також внутрішній: побоююся, що це справи, які тяжко зобразити кількома штрихами. Є люди, які досить добре витримують вигнання. Інші відчувають його як велике нещастя і готові піти на будь-який компроміс, аби тільки не втратити батьківщини. Окрім цього, треба взяти до уваги, як сильно втягає людину гра. Як багато людей у Східній Європі, я був учасником гри: поступок і зовнішніх заяв про лояльність, підступів і складних ходів в обороні деяких цінностей. Ця гра — оськільки вона не позбавлена небезпек — витворює солідарність серед тих, хто в ній бере участь. Так було й зі мною. Я почував себе солідарним з моїми друзями у Варшаві, і акт розриву здавався мені нельояльним. Врешті, були ідеологічні міркування.

Перед 1939 роком я був молодим поетом, вірші якого знаходили визнання в деяких літературних каварнях Варшави; моя поезія, як французька поезія, яку я особливо цінував, була малозрозуміла і наближена до сюрреалізму. Хоч мої зацікавлення були головним чином літературні, не були мені чужими проблеми політики. Не захоплювала мене тодішня політична система. Прийшла війна і нацистська окупація. Я прожив під нею кілька років, і цей досвід дуже змінив мене. Перед війною мое

зациклення сусільними проблемами виявлялося у принагідних виступах проти крайньо правих угруповань і проти антисемітизму. Під окупацією я здобув більшу свідомість сусільного значення літератури, а нацистські жорстокості сильно вплинули на зміст моїх творів; одночасно моя поезія стала зрозумілішою, як звичайно діється, коли поет хоче сповістити щось важливе своїм читачам.

У 1945 році країни Східної Європи були завойовані Новою Вірою, що йшла зі Сходу. В інтелектуальних колах Варшави стало тоді модним порівнювати комунізм з першим християнством. «The Decline and Fall of the Roman Empire» Гіббона дійсно заслуговує на читання в сьогоднішні часи і піддає багато аналогій. Обшир Європи, на якому завдяки перемогам Червоної армії можна було защепити Нову Віру, був докорінно поганський. Щоб пустити в рух державні органи, треба було, звичайно, використати поган. Трапилося так, що мене — через сам факт моєї ворожнечі до правих тоталітарних доктрин — уважали за «доброго поганина», тобто такого, який, як можна було сподіватися, поступово переконається у правоті ортодоксії.

Мое ставлення до нової світської релігії, а передусім до методи, на яку вона спирається (до методи діямату, себто діялектичного матеріалізму, проте не у викладі Маркса й Енгельса, а в викладі Леніна і Сталіна), було недовірливе. Це не означає, що я не зазнавав, подібно до інших, її могутнього впливу. Я намагався переконати себе, що зумію зберегти свою незалежність і встановити певні засади, яких не буду змушений переступати. Мірою того, як укладалося становище в народних демократіях, межі, в яких я міг би рухатися як письменник, були щораз тісніші, але все таки я не хотів визнати себе переможеним.

Для багатьох людей факт, що громадянин однієї з країн народної демократії шукає пристановища на Заході, самоочевидний. Для багатьох інших, що їх

симпатії звернені на Схід, хтось, хто має забезпечене існування в Варшаві чи Празі і зважується втікати, мусить виглядати божевільним. Після моого розриву, який стався в Парижі, один з французьких партійних психіятрів висунув тезу, що я, правдоподібно, божевільний. Гадаю, що втеча цього роду не є ні доказом божевілля, ні вчинком, сенс якого очевидний. Її слід оцінювати за особливостями кожного окремого випадку.

У моїй країні досить пізно — у 1949-50 роках — поставлено письменникам і мистцям вимогу, щоб визнали без застережень «соціалістичний реалізм». Це було рівнозначне з вимогою філософічної ортодоксії на сто відсотків. Я постеріг з подивом, що я на це нездібний. Протягом багатьох років я вів унутрішній діялог з тією філософією, а також діялог з кількома друзями, що її прийняли. Емоційний опір спричинився до того, що я відкинув її безапеляційно. Але саме завдяки тому, що я довгий час важив аргументи «за» і «проти», я міг написати цю книжку. Вона є як спробою опису, так і діялогом з тими, що оголошують себе по боці сталінізму, і діялогом із самим собою. Є в ній стільки ж спостережень, що й інтроспекції.

Позиція письменника в народних демократіях дуже добра. Письменник може там присвятитися виключно літературній праці, яка приносить йому прибутки, щонайменше рівні платням найвищих сановників. Однак ціна, яку він мусить платити за це вільне від матеріальних турбот життя, на мій погляд, дещо зависока. Кажучи це, я побоююсь, що можу представити себе в світлі занадто похвальному, як людину, що приймає рішення виключно з ненависті до тиранії. У дійсності я думаю, що мотиви людського діяння складні і не можуть бути зведені до одного. Я був склонний заплющувати очі на багато огідних фактів, щоб тільки мені дозволили спокійно клопотатися метрикою вірша і перекладати Шекспіра. Все, що можу зробити, — це ствердити факт, що я відійшов.

Тепер я намагаюся скористатися своїм досвідом. Я хотів би показати, що життя в країнах, які опинились у межах Східної Імперії, ховає в собі багато таємниць. Кожного разу, коли думаю про нову суспільну систему, яку мені судилося пізнати, я відчуваю здивування; може, щось із цього здивування проникло на сторінки цієї книжки. «Як можна бути персом?» — питав Монтеск'є, хотічи висловити уявлення парижан, що сумнівалися, чи якнебудь інша цивілізація, ніж та, яку вони знали, можлива. «Як можна жити й думати в країнах сталінізму?» — багато хто питав сьогодні. Одним словом, це нагода дослідити, як пристосовується до незвичайних умов людська істота.

Може, це й краще, що я не був одним з вірних. Мій відхід не залишив мені тієї ненависті, яка часто виникає з почуття відступництва і сектантства. Якщо судилося мені залишитися до кінця життя поганином, це не значить, що я не повинен намагатися по змозі якнайкраще зрозуміти Нову Віру, якій сьогодні поклоняються стільки людей, зневірених, огірчених; які ніде інде не знаходять надії. Проте зрозуміти — не означає тут усе пробачити. Мої слова є одночасно протестом. Я заперечую право доктрини на виправдання злочинів, чинених в її ім'я. Сучасній людині, яка забуває про те, яка нужденна вона є в порівнянні з тим, чим вона могла б бути, я заперечую право міряти минуле й майбутнє власною міркою.

МУРТІ-БІНГ'

Щойно в середині ХХ століття мешканці багатьох європейських країн здобули — здебільша прикрам способом — свідомість того, що складні і надто трудні для пересічного смертного філософічні книжки мають зовсім безпосередній вплив на їхню долю. Пайка хліба, яку вони іли, рід їхнього зайняття, життя їх самих та їхніх родин почали залежати, як це вони могли ствердити, від такого чи іншого вирішення спорів за принципи, що ім вони досі зовсім не приділяли уваги. Філософ у їхніх очах був дотепер своєрідним мрійником, міркування якого не мали жадних реальних наслідків. Нормальні хлібоїди, навіть якщо з великою нехіттю складали іспити з філософії, намагалися якнайшвидше про неї забути, як про щось таке, що ні на що не потрібне. Тим то велика праця думки, яку вкладали марксисти, могла легко виглядати в їхніх очах іще одним різновидом безплідної забави. Тільки нечисленні одиниці розуміли значення цієї байдужості, її причини та здогадні наслідки.

У 1932 році у Варшаві з'явилася дивна книжка. Це була двотомова повість п.н. «Ненасичення». Її автором був Станіслав Ігнаци Віткевіч, філософ, малляр і письменник. Ця книжка, як і його попередня повість «Прощання осени», не могла розраховувати на велику кількість читачів. Мова, вживана автором, була важка, повна нових слів, що їх Віткевіч творив сам, брутальні описи еротичних сцен межували з цілими сторінками дискусій про Гуссерля, Карнапа та інших сучасних теоретиків пізнання. Окрім того, не завжди можна було відрізняти поважність від блазнювання, а тема здавала-ся чистою фантазією.

Дія повісті розгорталася в Європі, точніше — в Польщі, в якомусь ближчє не означеному моменті майбутнього, який зрештою можна було з різним успіхом визначити як сучасність, тобто це могли бути тридцяті, чи сорокові, чи п'ятдесяті роки. Представлене середовище було середовищем музик, малярів, філософів, аристократії і вищих військовиків. Уся книжка була не чим іншим, як студією розкладу: шалена музика, побудована на дисонансах; еротичні перверсії; розповсюджене вживання наркотиків; бездомність думки, що надаренне шукає підпори; фальшиві навернення на католицизм; складні психічні недуги. Усе це діялось у той час, коли говорилося, що західня цивілізація загрожена і в країні, виставленій на перший удар армії зі Сходу: цією армією була монгольсько-китайська армія, що панувала на території від Тихого океану по Балтику.

Герої Віткевіча нещасливі, бо бракує їм будь-якої віри і почуття сенсу іхньої діяльності. Ця атмосфера інертності і безглуздя простягається на всю країну. Тоді саме появляється в містах велика кількість торгівців, що продають потай пілюлі Мурті-Бінга. Мурті-Бінг — був монгольський філософ, якому вдалося виготовити засіб, що переносить «світогляд» органічним шляхом. Цей «світогляд» Мурті-Бінга, який зрештою творив силу монгольсько-китайської армії, містився в пілюлях у формі, сказати б, згущеній. Людина, яка причастилася пілюлями Мурті-Бінга, перетворювалася цілковито, стала лагідною і щасливою. Питання, з якими вона досі боролася, раптом здавалися їй чимось уявним і не вартим турботи. На людей, що ними займалися, така людина дивилась уже з поблажливою посмішкою. У першу чергу це стосувалося до нерозв'язних труднощів онтології (які пристрасно цікавили самого автора). Людина, що ковтала пілюлі Мурті-Бінга, переставала бути вразливою на якінебудь метафізичні елементи; такі вияви, як дикі ексцеси мистецтва, що переживало «ненасичення формою», вона розглядала вже як нісенітниці минулого;

прихід монгольсько-китайської армії вона вже не вважала за трагедію своєї цивілізації і жила серед своїх співгромадян як здоровий індивід, оточений божевільними. Все більше людей відбувало це лікування пілюлями Мурті-Бінга, а їхній спокій, здобутий таким способом, був у яскравому контрасті з нервовістю їхнього оточення.

У кількох словах епілог: вибухнула війна, і дійшло до зустрічі західної армії зі східною. Проте у вирішальну мить перед великою битвою вождь західної армії, в якого безмежно вірили, подався до головної квартири противника і здався, за що йому з великими почестями стяли голову. Східня армія зайняла країну, і почалося нове життя здійснованого муртібінг'єму. Герої повісти, мучені раніше філософічним «ненасиченням», пішли на службу новому ладові, пишучи, замість давньої дисонансової музики, марші й оди, малюючи, замість давніх абстракцій, суспільно-корисні образи. Оскільки однаке не могли цілковито позбутися своєї давньої особистості, вони стали чудовими прикладами шизофреніків.

Стільки про повість. Її автор не раз висловлював переконання, що релігія, філософія і мистецтво доживають свої останні дні, що однаке без них життя нічого не варте (він був творцем онтологічної системи, яка перегукувалася з монадологією Ляйбніца). 17 вересня 1939 року на вістку, що Червона армія перейшла східний кордон Польщі, він покінчив з собою, прийнявши велику дозу веронаалю і перетявші собі вени.

Візія Віткевича здійснюється сьогодні в найдрібніших деталях на великих просторах європейського континенту. Можливо, що світло сонця, запах землі, дрібні радоші щоденного життя, забуття, яке дає праця, можуть зменшити дещо напруження драми, яка рідко трапляється в історії. Але під поверхнею щоденної метушні і біганини триває свідомість невідкличного вибору. Людина мусить або вмерти — фізично чи духовно — або відродитись єдиним способом, який

наперед визначається прийняттям пілюль Мурті-Бінга. Люди на Заході схильні часто розглядати долю навертаних країн тільки в категоріях примусу і насильства. Це помилка. Крім звичайного страху, крім бажання уберегтися від нужди і фізичного знищення, діє прагнення внутрішньої гармонії і щастя. Доля людей цілковито послідовних, не діялектичних, таких, як Віткевич, є пересторогою для не одного інтелектуала. Зрештою, довкола себе він може бачити відстрашуючі приклади: вулицями ще блукають тіні непримирених, тих, що психічно не хочуть ні в чому брати участі, внутрішніх емігрантів, роз'їданих ненавистю, аж доки нічого в них уже не лишається, крім ненависті, так що вони стають чимось на подобу порожніх горіхів. Щоб зрозуміти становище письменника в країнах народної демократії, треба говорити про резони його діяльності і про втримувану ним з великим трудом рівновагу. Хоч і що там казали б, Нова Віра дає величезні можливості діяльного, рухливого життя. А муртібінгізм вабить інтелектуала незрівнянно більшими принадами, ніж селянина чи навіть робітника. Це свіча, навколо якої він кружляє, як нетля, щоб нарешті кинутись у полум'я і з тріском ламаних крилець звершити цілоспалення на славу людства. Цього бажання не вільно легковажити. Кров щедро лилася в Європі за релігійних воєн, і хто сьогодні вступає на шлях Нової Віри, той платить борг цій європейській традиції. Справа набагато поважніша, це не тільки справа насильства.

Я спробую звернутися до цих великих прагнень і говорити про них, неначе справді можна б було аналізувати те, що є теплою кров'ю і самим тілом людини. Якби я хотів описувати причини, з яких хтось стає революціонером, звичайно, я не зміг би бути ні достатньо промовистим, ні достатньо стриманим. Я визнаю, що маю забагато пошани до тих, що борються зі злом, незалежно від того, чи правильний їхній вибір цілей і метод, чи хибний. Тут однаке я хочу зупинитися на

особливому різновиді: на інтелектуалах, які адаптуються, що, зрештою, зовсім не зменшує їхньої свіжо набутої ревности і запалу.

Існує, як мені здається, кілька центральних вузлів в їхньому дозріванні до прийняття Мурті-Бінга.

Пороожнече. Середовище, зображене Віткевічем, відзначається тим, що в ньому вже відсутня релігія. У країнах народних демократій, як й усюди, релігія вже давно перестала бути філософією цілих суспільств, себто всіх класів. Доки найкращі уми були зайняті теологічними дискусіями, можна було говорити про неї як про систему мислення цілого суспільного організму, а всі справи, що найживіше хвилювали громадян, були відношені до неї і обговорювані її мовою. Але це належить до сивої давнини. Через ступневі фази ми дійшли до браку цілісної системи понять, яка єднала б селянина, що оре кінним плугом, студента, що займається логістикою, і робітника на виробництві автомашин. Звідси болюче почуття відриву, абстракції, що мучить інтелігенцію, а особливо тих, що є «творцями культури». На місце релігії прийшла філософія, яка однаке заходила в царини, щораз менш приступні неспеціялістам. Розмови героїв Віткевіча про Гуссерля небагато можуть цікавити навіть середньо освічених читачів, а широкі маси надалі були зв'язані з церквою тільки емоційно і традиційно, бо не стало інтелектуальної гостроти і віднови. Музика, маллярство чи поезія стали чимось наскрізь чужим переважній більшості громадян. Поширені теорії мистецтва виразно вказували на його ролю як замінника релігії: «метафізичні почуття» мали висловлюватися «напруженнями чистої форми», а форма здобувала беззастережну перевагу над метою. Дійшло до того, що сухо змістове мистецтво первісних народів почали інтерпретувати як знамениту деформацію самоу в собі, у відриві від історичного підґрунтя, від способу мислення і відчування первісних цивілізацій.

Бути в масі — це велике прагнення «відчужених» інтелектуалів. Це прагнення таке сильне, що, пробуючи його задовольнити, багато з них пройшло шлях від крайньо тоталітарних ідей, взорованих на гітлерівській Німеччині, до Нової Віри. Правда, легко ствердити, що тоталітарні програми правиці були незвичайно нужденним засобом. Задоволення, які вони могли дати, зводилися до збірного *тепла*: юрба, уста, відкриті до крику, червоні обличчя, марші, руки з піднятими палицями. Гірше було, коли зверталися до рационального обґрунтування. Ні культ Раси, ні ненависть до осіб іншого походження, ні перебільшене прикрашування традицій власної нації не були спроможні усунути почуття, що вся та програма є імпровізацією на тимчасовий ужиток і висить у повітрі. Інша справа муртібінгізм. Він дає наукові підстави і за одним махом викидає на смітник залишки минулих епох: післекантівську філософію, яка мала щораз менше зв'язків з життям людей і тому була оточена загальною погордою; мистецтво, творене для тих, що не мали релігії і не хотіли признатися самим собі, що будь-яке полювання на «абсолют» через зіставлювання барв чи звуків є браком відваги в додумуванні речей до кінця; магічно-релігійну ментальність селян. Замість цього всього, приходить одна система, одна мова понять. Портє й оператор ліфту в видавничому підприємстві читають тих самих класиків марксизму, що директор фірми і письменники, які приносять свої рукописи; робітник і дослідник історії можуть віднині порозумітися. Звичайна річ, різниця інтелектуального рівня, яка існує між ними, не менша від тієї, що ділили за середньовіччя доктора теології і сільського коваля. Але основи спільні. Велику схизму переборено. Система діялектичного матеріалізму об'єднала всіх, і філософія (себто діялектика) знову здобула вплив на життя, але почали її сприймати так серйозно, як серйозно береться тільки знання і вміння, від якого залежить хліб і молоко для дітей, власний гаразд і безпека. Інтелектуал знов

став потрібним. Він, який досі присвячував думанню і писанню хвилинни, вільні від заробітчанської праці в банку чи на пошті, дістав місце на землі, повернувшись до суспільства. Ті, що досі вважали його нешкідливим безумцем: власники фабрик, що їздили прекрасними автами, аристократи, які цінували з науки й мистецтва лише те, що визнавав снобізм, купці, зацікавлені виключно грішми, — відпливли в небуття або тішилися, якщо вільно було їм дістати посаду гардеробника і подавати пальто своєму давньому службовцеві, про якого за передвоєнного часу говорилося, «ніби щось пише». Цих задоволень амбіції не слід спрошувати: вони є тільки зовнішньою ознакою суспільної потребності, символами визнання, які зміцнюють, куди не ступиш, почуття привернення.

Абсурд. Хоч ніколи не згадують про метафізичні мотиви, які можуть довести до цілковитої зміни політичних поглядів, ці мотиви, як здається, діють, і можна їх спостерігати у найвразливіших, найінтелігентніших і найбільш невротичних. Уявім собі весняний день у місті, у якійсь країні, подібній до описаної в повісті Віткевича. Один з її героїв іде на прогулку. Мучить його те, що можна назвати ссанням абсурду. Яка рація існування усіх цих представників виду homo, цієї безглуздої метушні, цих усмішок, цієї гонитви за грішми, цих тваринних і немудрих розваг? При крихті проникливости легко поділити перехожих на низку типів, відгадати їхню класову принадлежність, їхні звичаї, те, що їх в цю мить хвилює. Перспектива часу скороочується: дитинство, дозрілий вік і старість перехожих згущуються в одну цілість, спливають за секунду, на місці перехожого вже тільки повітря. Розглядане у фізіологічному пляні існування саме цього перехожого, замість іншого, не має жадного сенсу. А вглиблюючися в їхні думки, відкриєш неймовірні нісенітниці. Вони зовсім не здають собі справи з того, що ніщо не є їхнім власним, що все належить до історичної формaciї, яка їх породила: їхній

вид зайняття, їхній одяг, їхні рухи, їхній різновид усмішки, їхні вірування й погляди. Вони є втіленням сили інертності саме тому, що піддаються омані, начебто вони є собою, не будучи зовсім собою. Якби це були душі, як учила Церква, чи монади Ляйбніца! Але та віра вже перекреслена. Залишається лише велика огіда до тривання деталю, до тієї ментальності, для якої кожне явище існує окремо: їсти, пити, заробляти, злягатися, родити дітей. І що далі? Чи це має тривати? Чому має тривати? Таке питання вже майже рівнозначне з тим, що називається ненавистю до буржуазії.

Хай постане нова людина, яка не піддається світові, а його перетворює і думає в маштабах цілої земної кулі та сама створює історичну формaciю, замість бути її невільником. Тільки так абсурдність фізіологічного тривання людини може бути відкуплена. Треба людину примусити силою, через страждання, до зрозуміння. Чому їй не страждати? Вона повинна страждати. Чому не може служити погонем, доки погана й дурна? Якщо інтелектуал знає муки думки, не слід від цих мук звільняти інших, тих, що досі реготали, пили, жерли, розповідали дурні дотепи і в цьому вбачали красу життя.

Інтелектуал мружить з насолодою очі, приглядаючись, як буржуазію — а також буржуазність у людях — дратують. Це щедра нагорода за приниження, яке він відчував, коли мусів бути одним з них і коли здавалося, що нема виходу з того коловороту народження і смерти. Сором'язливі рум'янці інтелігентів, ніколи не звиклих до гострого, суворого думання, нагло зловлених у пастку, наприклад, загнаних на ненависний ім урочистий вечір у роковини Революції, — дають йому моменти п'янкої радості. Селяни, які закопують призбирані золоті монети і слухають закордонне радіо в надії, що війна врятує їх від загнання в колгоспи, напевне не мають у ньому союзника. А все ж таки він чутливий і добрий: він приятель людини, але не такої людини, яка існує. Такої, яка повинна бути. Не можна його однаке порівнювати з

середньовічним інквізитором. Той, тортуруючи тіло, вірив, що працює над спасінням індивідуальної душі. Цей працює над спасінням людського виду.

Конечність. Страх перед думанням на власний рахунок є його прикметою. Не те, що він просто боїться дійти до небезпечних висновків. Це страх перед безплідністю, перед тим, що Маркс назвав убозтвом філософії. Пишучи ці слова, я аж ніяк не вільний від подібного страху. Людина (приймім цю зasadу) може бути тільки одним з інструментів в оркестрі, якою диригує богиня Історії. Щойно тоді голос, який людина видобуває зі свого інструменту, щось означає. У противному разі її навіть найкмітливіші роздуми залишаться розвагою естета. Це не тільки питання, як спромогтися на відвагу і як виступити проти інших. Це набагато в'єдливіше питання, ставлене самому собі: чи можна розумувати правильно і писати добре, якщо не пливеш єдиною течією, що є реальною, себто що має в собі живучість, бо згідна з рухом дійсності або з законами історії. Вірші Рільке можуть бути дуже добрі, а як добрі — це означає, що існувало за доби, за якої вони виникли, якесь обґрунтування для них. Вірші, подібно віддані контемпляції, не можуть постати в народних демократіях; не тому, що трудно було б їх надруковувати, а тому, що в їх автора імпульс до їх написання буде в самому джерелі замулений: зникли об'єктивні умови до того, щоб могли поставати подібні вірші. Тому в глибині серця інтелектуал, про якого мова, не вірить у писання до шухляди. Піддаючися цензурі і докладним вимогам видавничих комісій, він клене і впадає в розpac. Рівночасно, однак, зароджується в нього глибока зневіра в вартість літератури без «imprimatur». Бо отримання «imprimatur» не означає, що видавець належно оцінює мистецькі вартості книжки або сподівається на її успіх серед публіки. «Imprimatur» є знаком, що книжка згідна з доктриною, тобто що автор її вміє втриматись у єдині плідній течії, а плідній тому, що ця течія відзеркалює з

науковою точністю зміни дійсности. Діялектичний матеріалізм (у сталінському викладі) віддзеркалює ці зміни, а одночасно формує їх: формує суспільні і політичні умови, в яких людина перестає вміти писати й думати інакше, ніж треба, а одночасно мусить сприйняти це «треба», бо поза цим «треба» не може постати ніщо вартісне. Це кліші діялектики. Письменник піддається не тільки тому, що боїться за власну шкіру. Він боїться за щось цінніше — за вартість свого твору, який, збиваючи на манівці «філософування», стає в меншій або більшій мірі звичайною графоманією. Хто опиниться в діялектичних клішах, той мусить визнати, що думання приватних філософів, не підперте цитатами авторитетів, є нісенітницею. Якщо воно так, то все зусилля мусить бути звернене на втримання себе на лінії — і не буде тут уже жадної межі, на якій можна було б зупинитися. Хто скаже А, той мусить сказати Б. Але А ковтається досить легко. Це перша, непомітна пілюля Мурті-Бінга, подавана в найрізноманітніших стравах, які становлять меню сучасного інтелектуала. Щоб її постерегти, треба мати винятково натренований розум, а що більше — внутрішній порядок, а не порожнечу. Я не філософ, і досліджувати це А не є моєю амбіцією.

Натиск організованої державної машини є нічим у порівнянні з натиском переконливої аргументації. Я був у Польщі на з'їздах представників різних ділянок мистецтва, де вперше обговорювалася теорія соціалістичного реалізму. Ставлення залі до промовців, які виголошували приписані доповіді, було рішуче вороже. Всі вважали соціалістичний реалізм офіційно накидуваною теорією, що веде до невтішних наслідків, як це доводив приклад російського мистецтва. Спроби викликати дискусію не мали успіху. Заля мовчала. Звичайно знаходився один відважний, який починав атаку, повну гальмованого сарказму, при мовчазній, але виразній підтримці всієї залі. Відповідь доповідачів розчавлювала автора атаки значно краще наведеною аргументацією, а щоб вона

вийшла переконливішого — мала в собі зовсім точні погрози проти кар'єри і майбутнього ворохобного індивіда. Ось схема: аргументувати і створювати силою конечні умови. Губка і кресало. Молот і ковадло. Бажана іскра з'явиться. Це математично певне.

Обличчя слухачів на тих з'їздах не були надто виразні, бо вправність у маскуванні почуттів досягла вже значного ступеня досконалості. Були вони однаке достатньо виразні, щоб зауважити швидкі зміни настроїв. Гнів, переляк, подив, недовіра, замисленість переходили хвилями. Я мав враження, що беру участь у видовищі збірної гіпнози. У кульоарах ці люди могли пізніше сміячись і оповідати дотепи. Але гарпун був кинений і влучив. Куди не подалися б, будуть нести в собі вістря. Отже, чи я гадаю, що діялектика, вжита доповідачами, була непереможна? Так, не можна було її подолати, якщо ви не вели послідовної принципової дискусії про методу. До такої дискусії ніхто з присутніх не був підготований. Правдоподібно це була б дискусія про Гегеля, якого не читала публіка, що складалася з малярів і письменників. Зрештою, навіть якби хтось хотів із цим виступити, не допустили б його до слова. До дискусії на подібні теми вдаються — та й то зі страхом — тільки в найвищих колах мудреців.

На прикладі мистецьких з'їздів видно диспропорцію між озброєнням теоретика і тих, що їх він має відповідно обробити. Це поєдинок танка з піхотинцем. Це не значить, що кожний теоретик дуже інтелігентний і освічений. Однака висловлювані ним твердження є результатом великого дорібку думки майстрів і коментаторів. Кожне речення має зв'язність і влучність, що є заслугою не даного теоретика, а творів, з яких він научився. Перед цією машиною його слухачі цілковито беззахисні. Правда, вони могли б наводити аргументи, почертнуті з життєвих спостережень, але це так мало доцільне, як вдаватися до основних проблем,

застережених для Найвищих. Зудари теоретика з публікою відбуваються на незліченних зборах професійних спілок, молодіжних організацій, у клубах, на фабриках, у бюрових будинках, у сільських хатах, на всьому призначенню на навернення просторі Європи. І не підлягає сумніву, що теоретик виходить переможцем з цієї борні.

Тим то й не слід дивуватись, коли письменник чи малляр сумнівається в доцільноті опору. Якби він був певен, що твір, доконуваний ним усупереч лінії, офіційно рекомендованій, має тривалу вартість, він найімовірніше зважився б і не турбувався б друком чи участю в виставках, а працював би над таким твором у перервах між менш важливими зайняттями, що приносять йому гроші. Він гадає однаке — в більшості випадків, — що такий твір був би мистецьки слабий, у чому він не дуже й помилляється. Як я сказав, забракло об'єктивних умов. Об'єктивні умови, потрібні для здійснення мистецького твору, є, як відомо, дуже складним явищем: тут входить у гру певне коло споживачів, можливість контакту з ними, відповідна атмосфера і, що найважливіше, звільнення від внутрішнього, мимовільного контролю. «Не можу писати так, як хотів би», признався мені молодий поет. «У мій власний струмінь вливається стільки приток, що ледве загачу одну, а вже відчуваю другу, і третю, і четверту. Я в середині фрази — і вже піддаю цю фразу марксистській критиці й уявляю собі, що скаже теоретик Х та У, і закінчуя фразу інакше, ніж мав би закінчити».

Саме ця внутрішня неспроможність — хоч як парадоксальним це може здаватися — переконує інтелектуала, що правда по боці досконалішої — бо єдиної — Методи. Бож підтверджує її досвід. Діялектика: передбачити, що дім згорить, після чого розілляти бензину коло печі. Дім горить, мої передбачення здійснені. Діялектика: передбачити, що мистецька творчість, не згідна з соціалістичним реалізмом, буде без вартості, після чого поставити мистця в умовини, в яких

така творчість є без вартості. Передбачення здійснені.

Приклад з поезії: крім поезії політичного значення, дозволена лірична поезія за умови, що вона: 1) лагідна, 2) не має в собі жадних елементів думки, які виходили б поза загальноприйняті засади (в практиці це означає описи природи і почуття до найближчих осіб), 3) зрозуміла. Оскільки поет, якому не вільно думати в вірші, має автоматично нахил до шліфування форми, його звинувачують у формалізмі.

Не тільки література і мистецтво країн народної демократії дає інтелектуалові підтвердження того, що *інакше бути не може*. Вістки, які проникають із Західу, змінюють його в цьому переконанні. Західний світ — це світ із повісті Віткевіча. Кількість естетичних і філософічних аберрацій там запаморочлива. Епігони наслідують епігонів, минуле наслідує минуле. Цей світ триває, неначе не було другої світової війни. Все це досконало відоме розумовим кланам у Східній Європі, але відоме як пройдений етап, на який не варто оглядатись. Якщо нові завдання і проблеми важкі і можуть довести багатьох до цілковитого заламання, то в усякому разі ці завдання і проблеми сучасніші, а дисципліна думки й обов'язок простоти являють собою безсумнівно щось цінне. Праця дійсно видатних учених і мистців на Заході залишається поза увагою, зате з новіших прізвищ знаєш тільки «демократів» (це делікатна обмовка, яка означає, що мається діло не з поганином). Отже компенсацією за всякі дошкульності є певність, що належиш до нового світу, який перемагає, хоч це світ і не вигідний, і не такий радісний, як виникало б з його власної пропаганди.

Успіх. Таємничість політичних ходів, вирішуваних на верхах, у далекому Центрі; атмосфера богослужіння, стищених голосів, коли говориться про справді видатні персони; незмірний простір Євразії, де цілі народи можуть розтанути без сліду; багатомільйонові армії; успіхи терору; чіткість диспутів (ті, що справді правлять, є філософами — звичайно, в значенні не традиційної

філософії, а діялектики); певність оволодіння цілою земною кулею; великі маси прихильників на всіх континентах; хитромудрість брехні, завжди вирощуваної з зерна правди; погорда до філософічно неосвічених противників та іхньої буржуазної, отже визначеної походженням, нездібності думати (кляси, засуджені на загибель законами історії, гинуть, бо вражені тупістю); постійне і систематичне пересування на захід кордонів Імперії; небувалі ніде інде витрати на цілі наукових дослідів; підготовна праця до урядування всіма народами світу. Чи цього мало? Цього досить, щоб заворожити інтелектуала. Так ґрунтуються в ньому історичний фаталізм. «Я роблю ставку на цього коня, — цинічно признається він у хвилину щирості. — Це добрий кінь. Можна на ньому далеко заїхати».

Коли надходить момент прийняття порції Мурті-Бінга в *ціlosti*, суб'єкт переживає це боляче, він зруйнований тоді нервово і не раз хворіє. Він знає, що це розставання з давнім собою і перекреслення давніх прив'язань і звичок. Якщо він письменник, він не вміє втримати пера в руці. Весь світ здається йому чорним і без проблиску надії. Дотепер, пишучи, він сплачував мінімальну данину: у статтях чи повістях зображував зло капіталістичних відносин. Однаке критика життя в капіталістичному устрої нетрудна, і можна її чинити зовсім чесно, а постаті біржових шарлятанів, февдалів, забріханих мистців, проводирів націоналістичних боївок, яких він знає з передвоєнних і воєнних часів, є вдячним матеріалом для кринів. Тепер однаке він мусить почати *схвалювати* (в офіційній термінології це називається переходом з етапу критичного реалізму до етапу соціалістичного реалізму; це сталося у країнах народної демократії близько 1950 року). Операцію, яку він має здійснити на собі, деякі з його колегуже мають за собою. Вони дивляться на нього й хитають головами зі співчуттям. Самі це пройшли, хто гостріше, хто слабше, знають добре процес і знають вислід. «Я вже після

перелому, — кажуть погідно. — Але З мучиться. Сидить у себе в передпокої на скрині весь день з обличчям у долонях».

Найтяжче перебороти почуття провини. Незалежно від таких чи інших переконань, кожна людина в країнах, про які мова, занурена в порядок цивілізації, що наростала віками. Її батьки були прив'язані до релігії або принаймні ставилися до неї з пошаною. У школі зверталося багато уваги на релігійне виховання, в усікому разі залишилися в людини емоційні поклади й оцінки таких учнів, як кривдження близнього, брехня, вбивство, заохочування до ненависті, як учнів огидних, навіть як вони мали б служити високим цілям. Крім того, людина звичайно вчилася історії свого народу, читала залюбки давніх поетів і мислителів, пишалася цією спадщиною, а багатовікові бої в обороні границь її батьківщини чи — в темні моменти чужої окупації — в ім'я її самостійності не залишали людину байдужою. Лояльність супроти минулого, повного жертв і зусиль її земляків, що прагнули збереження самостійної держави, здавалась їй, свідомо чи підсвідомо, чимось додатнім. Окрім цього, людину вчили від дитини — і це проникло в неї глибоко, — що її країна належить до цивілізації, яка бере початок з Риму, і що становить частину Європи, отже цей зв'язок треба культивувати й цінувати.

Тепер, знаючи, що переходить крізь браму, з якої нема вороття, людина відчуває, що робить щось погане. Пояснюю собі, що ці іраціональні гальма треба знищити і що це спадкове обтяження — і її власного минулого, і минулого її країни. Тільки вириваючи з корінням те, що минуло безповоротно, людина стане вільною. А все ж таки боротьба триває, терези хитаються. Жорстока боротьба, якої не знали ліберальні епохи. Боротьба ангела з демоном — так, вона це знає. Але котрий з них є ангелом, а котрий демоном? Ось ясне обличчя, знане людині з дитинства — отже це ангел? Ні, це обличчя покривається зморшками гідкої бридоти: це старий лад,

це дурні в корпорантських кашкетах, коляси ясновельможних, старечий кретинізм політиків, маразм Західної Європи, це сутінки, декаданс, містичка установ, які скінчилися. Ось друге обличчя — могутнє й зосереджене, обличчя завтрашнього дня, що кличе людину. Ангельське? Навряд.

Голосно говориться про патріотизм, про пов'язаність з найкращими, бо поступовими, традиціями нації, про пієтет до минулого. Ніхто однаке не настільки наївний, щоб цю фасаду брати серйозно. Відбудова деякої кількості історичних пам'яток чи видавання творів давніх письменників не змінить достатньо промовистих і важливіших фактів: країна стала провінцією Імперії і управляється едиктами з Центру, при збереженні автономії, яка буде дедалі зменшуватися. Може, доба самостійності націй уже скінчена, і подібні помисли слід покласти в музей. А все таки прикро прощатися з мріями про федерацію рівних народів, про сполучені штати Європи, в яких різні мови і різні культури мали б ті самі права. Неприємно піддаватися гегемонії одного народу, який усе ще досить примітивний, визнавати безумовну вищість його звичаїв й установ, науки і техніки, літератури й мистецтва. Чи треба принести аж таку велику жертву в ім'я об'єднаного людства? Народи Західної Європи — думає письменник — пройдуть цю фазу пізніше і значно лагідніше. Можливо, що зуміють краще зберегти свої культури і свої мови. Тим часом, однаке, вся Східня Європа вже буде радо користуватися універсальною мовою, себто російською, а засада — «культура національна формою, соціалістична змістом» в найкращому разі буде означати монолітну одноманітність культури, регульованої з Центру, при збереженні в окремих країнах місцевих орнаментів у формі фолклору. Аж врешті син киргизьких степів буде пасти коні над Люарою, а сіцілієць садити бавовну в туркменських долинах, і так буде здійснена Cité Universelle. Письменник переглядає газети, в яких пропагандисти закликають

до боротьби за визволення колоніальних народів з-під гноблення колоніальних потуг, і всміхається. О, вправність діялектики! О, вміння розплянувати етапи!

Гірке це все. І ті пророки Весни Народів. І Карл Маркс. І ці візії братерського людства. Отже, годі щонебудь розв'язати без гегемонії і без запізної руки Володаря. Але Володар? Національний польський поет, описуючи свою подорож на схід, куди ішав у 1824 році як політичний в'язень царя, порівнював душу російського народу до личинки і питав затривожено, яка комаха вилетить з того кокона, коли покажеться сонце волі: «Чи ясний метелик злетить над землею, чи нетля випаде, брудний виплід ночі?»¹ І ніщо не віщує радісного метелика.

Письменник думає з люттю про комуністів на Заході. Що за блазні. Можна їм пробачити їхні декламації, якщо вони потрібні для пропаганди. Але вони вірять у значну частину того, що проголошують про благословений Центр — і це вже непрощенне. Воїстину, нічого не можна порівняти з погордою, яку він відчуває до цих сантиментальних каботинів.

Не зважаючи на опір, на моменти розпуки, ця мить нарешті надходить. Може трапитись уночі, за вранішнім сніданком, на вулиці. Щось неначе металічний звук переключуваного трибка. Але *нема іншої дороги*. Це ясне. На всю довжину й ширину земної кулі нема іншого рятунку. Цей блиск триває секунду, але відтоді починається одужування. Вперше за довгий час пацієнт єсть зі смаком, його рухи стають пружними, повертається рум'янець. Він сідає і пише «позитивну» статтю, і сам собі дивується, що так легко йому йде. Кінець-кінцем не було причини робити багато гамору з нічого. Зовсім просто. Вже «після перелому».

Однаке така операція не проходить без сліду. Після неї залишається своєрідне пригасання, що часто виявляється в погляді й у гримасі на устах. Це спокійний сум

того, хто споживав плоди з дерева пізнання добра і зла, того, хто знає, що бреше, і співчуває людям, позбавленим повного розуміння. Він має за собою те, що стількох інших ще чекає.

У 1945 році приїхав до Польщі видатний радянський журналіст. Це був старший добродій з виглядом буржуазного адвоката. Чолов'яга великої звинності й цілковитої відсутності докорів сумління, про що, зрештою, свідчила впертість, з якою він утримувався на своїй високій посаді, попри різноманітні чистки, доходячи поважного віку. Цей журналіст, повернувшись з подорожі по кількох польських провінційних містах, розповідав зі сміхом у колі місцевих письменників про пригоду, яка трапилася йому на Шлезьку. Хтось пустив там чутку, що приїхала делегація західніх союзників. На журналіста (його животик і добрячий вигляд тубільца заохочували до таких щиріх виявів довір'я) кинувся хтось на вулиці, почав його стискати і радісно кричати: «Пане! Англійці приїхали!». «Зовсім як на Україні в 1919 році», — закінчив своє оповідання журналіст. Його звеселила ця повторність безплідних надій. Його тішило також те, що він представник країни, якою правлять згідно з несхібними передбаченнями: поволі нація за нацією збагачували колекцію, як воно мало й мусіло бути. Я не певен, чи не було в його сміху також того почуття вищості, яке господиня відчуває до миші, зловленої в пастку.

Письменник «після перелому» сподівається, що котрогось дня він приїде, як саме такий кореспондент, до однієї з новоздобутих західніх країн. Думка про це не є неприємна. Оглядання людей, які нічого не знають і всього мусять щойно навчитися, приносить напевне солодкі хвилини. Господиня знає, що клітка, в яку попала миша, не є особливо приємним місцем перебування. Однаке впродовж якогось часу громадяни завойованих країн небагато будуть розуміти з цієї нової ситуації. Звуки оркестр, лопотіння національних прапорів, перші

обіцянки давно очікуваних реформ уведуть їх у стан збудження. Тільки він, свідок, буде, як божество, сягати в майбутнє, яке буде твердим, бо такі закони Історії.

В епіозі повісті Віткевіча герой, що пішли на службу муртібінгізму, стають шизофреніками. Також у цьому дійсність згідна з його фантазією. Можна спромогтися на «перелім» і функціонувати досконало, і писати чи малювати, як належить, але в глибині ще далі існують давні моральні та естетичні міри, і так постає роздвоєння. Це роздвоєння є причиною багатьох труднощів щоденного життя. Завдяки йому полегшується полювання на неправильні думки і ухвали, бо муртібінгіст з великою проникливістю входить у становище свого противника. Одночасно є в ньому нова фаза і давня фаза, що разом робить з нього досвідченого психолога і сторожа думок його братів, з вправністю, більшою від сприту давніх добрячих кримінальних детективів.

Можна сподіватися, що молоде покоління, виховане вже від початку в новому устрої, позбудеться роздвоєння. Але годі це здійснити швидко. Треба було б цілковито впоратися з Церквою, що, як відомо, не належить до простих завдань і вимагає багато терплячості й такту. А навіть при цілковитій елімінації такої поважної підпори іраціональних відрухів залишаються національні літератури, які, коли розглядати справу тверезо, справляють шкідливий вплив. Наприклад, твори найвидатніших польських поетів позначені нехіттю до Росії, а доза католицького філософування, що її можна в них помітити, викликає занепокоєння. Декого з цих поетів держава мусить друкувати і розповсюджувати в школах, бо це класики, що їх вважають творцями літературної мови і провісниками Революції. Помістити їх на індекс означало б думати недіялектично і впасти в гріх лівого ухилу. Дилема трудна, значно трудніша, ніж у Центрі, де ототожнення національної культури з інтересами людства зробило такий великий поступ (але також є клопоти, бо молодь, усупереч розсудливим умовлянням, шукає

книжок Достоєвського). Отже, правдоподібно тип шизофреніка не зникне в найближчому майбутньому.

Хтось міг би сказати, що лік, застосовуваний Мурті-Бінгом, суперечить людській удачі. Це не був би надто сильний аргумент. Приношення масових людських жертв ацтеками чи калічення власного тіла еремітами за перших віків християнства не здається нам гідним похвали, а проте це з успіхом практикувалося довгий час. Рушійною силою новітніх суспільств став культ, який шаленством не поступається ні в чому перед найбрутальнішими заповідями первісної магії: культ золота. З цієї перспективи Мурті-Бінг' не виходить поза вимоги людської вдачі.

Чи людина, яка зазнає операції Мурті-Бінга, набуває внутрішньої гармонії заспокоєння — це вже інша справа. Вона набуває відносної гармонії, якої вистачає до дії. Це краще, ніж затруювання себе безплідним бунтом і неясною надією. Селяни, непоправні в своїх дрібнобуржуазних призвичаєннях, твердять, що «мусить прийти зміна, бо так не може бути». Це забавна віра в природний порядок речей. Турист, каже анекдота, хотів іти в гори, а вже тиждень падав дощ. Проходячи над потоком, він зустрів верховинця й запитав його, чи дощ буде лити далі. Верховинець поглянув на повноводний потік і сказав, що не буде. Запитаний, на чому спирається в цьому передбаченні, відповів: «Бо воно перелилося б». Мурті-Бінг дозволяє глянути на подібні магічні пересуди як на залишки минулової доби. «Нове» бореться зі «старим», а «старе» не можна усунути відразу.

Тим, що, здається, заперечує досконалість Мурті-Бінга, є апатія, яка закорінюється в людях і рівночасно триває з їхньою гарячковою діяльністю. Її важко визначити, і часом можна припускати, що наявність її є оманна. Кінець-кінцем люди ворушаться, працюють, ходять до театрів, оплескують промовців, виїжджають на прогулянки, кохаються, мають дітей. А все ж є щось невловне в атмосфері таких столиць народної демокра-

тії, як Варшава чи Прага. Збірний флюїд, який постає з обміну і суми окремих флюїдів, поганий. Це авра сили й нещастя, внутрішнього паралічу і зовнішньої рухливості. Хоч і яких би слів вживати на їх означення, певне те, що якби Пекло забезпечувало своїм квартирантам елегантні помешкання, прекрасний одяг, найкращі наїдки і всякі розваги, але змушувало їх постійно смакувати подібну авру, вже це було б достатньою карою. Жадна пропаганда — ні за, ні проти — не зуміє схопити суть такого несприйнятного і маловідомого в минулому явища. Воно не піддається жадним обрахункам. Не може існувати на папері. Визнаючи в стишеній розмові, що щось таке все ж є, треба шукати раціонального пояснення: це вочевидь «старе», пригноблене і боязке, мститься таким чином, випускаючи чорну рідину як зранена сепія. Адже соціалістичне будівництво, адже гін до світлого майбутнього, яке гарантоване, хіба не повинні виявитися достатньо сильними, щоб зрівноважити отруту? Очевидно, ще зарано на це. Коли виросте молоде покоління, вільне від обтяжень і отрути «старого», все зміниться. Проте, хто оглядав молоде покоління там, у Центрі, не надто скілький ставити такі гороскопи. Отже треба пересунути надію в далеке майбутнє, коли там, у Центрі, і всюди держава забезпечить кожного холодильниками й мотоциклами, білим хлібом і великими пайками масла. Тоді врешті будуть задоволені.

Чому, коли все логічне, рівняння виходить інакше, ніж мало б бути? Чи до такого клясичного матеріялу, яким є людина, треба аж неевклідової геометрії, а звичайної не вистачить? Що за морока. Чого, до біса, потребує людина?

ЗАХІД

«Чи американці справеді такі жахливо дурні?», — питав мене хтось із друзів у Варшаві, а в голосі його була розпушка і очікування, що я заперечу. Це питання відтворює досить вірно наставлення людей у народних демократіях до Західу. Це майже цілковита зневіра з рештками надії.

Політичних причин до зневіри Захід дав зовсім достатню кількість за останні роки. Проте у випадку інтелектуалів грають роль також інші, складніші причини. Заки країни Середньої і Східньої Європи ввійшли до складу Імперії, вони пережили другу світову війну, а її перебіг був там незрівнянно гостріший, ніж у Західній Європі. Війна не тільки знищила господарство цих країн. Вона зруйнувала багато цінностей, які досі вважалися непорушними.

Людина має назагал нахил вважати порядок, в якому живе, чимось *природним*. Доми, які оглядає, йдучи на роботу, здаються їй ніби скелями, породженими самою землею, ніж витвором людських умів і рук. Дії, які вона виконує в своїй фірмі чи в бюрі, вона оцінює як важливі і вирішальні для гармонійного функціонування світу. Одяг, який носить вона та її оточення, на її погляд такий, який повинен бути, і думка, що вона та її знайомі могли б з таким самим успіхом носити римські туніки чи середньовічні панцири, для неї сміховинна. Суспільна позиція міністра чи директора банку здається людині чимось поважним і гідним заздрости, а посадження значної кількості грошей здається їй гарантією спокою і безпеки. Вона не вірить, що на добре їй відомій вулиці, на якій сплять коти і граються діти, може появитися

вершник із ляском, який буде ловити перехожих і волокти їх до різні, де вони будуть негайно забиті і повішенні на гаках. Вона також призвичаєна задовольняти ті свої фізіологічні потреби, які вважаються інтимними, мірою можливості дисcretно, здалека від людських очей, не замислюючися багато над цим звичаєм, що властивий далеко не всім збірнотам. Одним словом, людина поводиться трохи як Чаплін у «Золотій гарячці». який порається по своїй хаті, не підозріваючи, що вона висить на краю безодні.

Але вже перші мандри по вулиці, тротуари якої покриває груба верства скла з розбитих від вибухів бомб шиб, тоді як по бруківці вітер несе папери з бюр, евакуйованих у паніці, підривають довір'я людини до нібіто природності її дотеперішніх звичок. Як летять оци папери з такою великою кількістю печаток, з написом «таємне», «суворо таємне! Скільки сейфів, ключів, скільки м'ясистих директорських підборідь, конференцій, канцелярських гінців, цигар, панянок, що напружені стукали на машинках! А тут вітер жене ці папери вулицею, кожен може їх підняти і прочитати, але ніхто на це не має охоти, є невідкладніші справи, наприклад, здобуття кілограма хліба. І нічого, світ існує далі. Як дивно. Людина йде далі вулицею і зупиняється перед домом, переполовиненим бомбою. Приватність людських помешкань, їхні родинні запахи, їхнє тепло бджолиного стільника, їхні меблі, що зберігали пам'ять любові й ненависті! А тепер усе назовні, дім виявляє свою структуру, це не скеля, що тривала віками: тиньк, вапно, цегла, шалівки, а на четвертому поверсі самотня і придатна хібащо тільки для ангелів біла ванна, з якої дощ виполіскуює спомин про тих, хто в ній колись купався. Люди, ще недавно могутні й обожнювані, втратили все, що мали, йдуть полями і просять жменю картоплі у селянина. Гроші втрачають вартість з дня на день, стають жмутом безглаздо задрукованих прямокутників. На купі задимлених румовищ сидить малій хлопчина і,

довбаючи у згарищах дротяним прутом, підспівує собі в цій забаві про великого вождя, який є такий хоробрий, що не дозволить ворогові навіть наблизитися до кордону. Пісня ще залишилася, але вождь протягом небагатьох днів став минувшиною.

Потім треба набути нових звичок. Наштовхуючись увечорі на труп на тротуарі, громадянин давніше побіг би до телефону, зібралося б багато глядачів, обмінювалися б увагами й коментарями. Тепер він знає, що треба швидко минути це опудало, що лежить у темній калюжі, і не ставити зайвих питань. Той, хто його застрілив, мусів мати якісь свої резони. Підпільний вирок переважно виноситься без вислухання обвинуваченого.

У нормальному європейському місті не наказують населенню, щоб воно ознайомилося з пляном міста і перевірило, чи кожен живе у належній йому дільниці? А чому б і ні. Дільниця А є для однієї раси, дільниця Б для другої, дільниця В для третьої. Визначено реченець переселення, і вулиці заповнюються довгими рядами транспортних возів, ручних візків, тачок, людей, що тягнуть клунки, ліжка, шафи, горшки, клітки з канарками. Аж нарешті кожен живе у своїй дільниці, нічого, що в деяких дільницях дім, який мав двісті мешканців, тепер мусить помістити дві тисячі. Тепер навколо дільниці В будують високі мури, зачиняються ворота, і протягом багатьох місяців щодень навантажують нові валки чоловіків, жінок і дітей у вантажні вагони, які їх завозять до спеціально збудованої фабрики, де людські транспорти затрують за науковою методою, а їхні тіла спалюють у величезних крематоріях.

А ось з'являється і вершник із лясом. «Буда», тобто покрите брезентом вантажне авто, чекає за рогом вулиці. Перехожий, що, несвідомий небезпеки, минає цей ріг вулиці, раптом наштовхується на спрямовану на нього цівку, підіймає руки вгору і, заштовханий, опиняється у вантажному авті. Відтоді він пропав для своїх найближчих. Буде в'язнем концентраційних тaborів або буде

поставлений під муром, з устами, заклеєними пластром, щоб не кидав протидержавних вигуків, і розстріляний, що повинне мати позитивний вплив на населення міста і схиляти його до послуху. Щоб уникнути подібної долі, найкраще було б не виходити з дому. Однаке батько родини повинен вийти, бо мусить якось заробити на хліб і борщ для жінки й дітей. Щовечора родина турбується: повернеться чи не повернеться. А що це триває роками, всі поступово звикають вважати місто джунглями, а долю людини ХХ століття такою самою, як доля пічерної людини, що перебувала серед могутніших від неї потвор.

Досі вважалося певним, що людина все життя носить те саме ім'я і прізвище. Тепер, однак, виявляється, що з різних міркувань доцільно змінити ім'я і прізвище і вивчити напам'ять свою нову біографію. Призвичаєння відсуває давнє ім'я і прізвище в тінь так, що аж набуває прикмет нової особистості. Коли жінки лишаються без чоловіків, з якими не знати, що сталося, а чоловіки без жінок, і коли люди носять інші прізвища, ніж перед війною, трудно гратися в акти громадянського стану. Подружжя означає просто мешкання разом, і така форма шлюбу, раніше радше легковажена, здобуває суспільне визнання.

Бандитські напади вважалися колись злочином. Тепер ті, що вчинили напад на банк, здобувають титул героїв, бо пограбовані гроші зміцнюють касу підпільної організації. Це звичайно молоді хлопці з виглядом маминих пестунів. Вбити людину не є для них складною моральною проблемою.

Близькість смерті нищить гальма сорому. Чоловіки й жінки, коли знають, що дата їх смерті занесена в записник повновидим індивідом з нагайкою і пістолетом, який вирішує їхню долю, злягаються привселюдно, на малому просторі, оточеному дротами, що є їхнім останнім земним помешканням. Вісімнадцятьлітні хлопці і дівчата перед виходом на барикаду, де будуть боротися з пістолетами й бляшанками з бензиною проти танків,

хочуть скористатись зі своєї молодості, яка правдоподібно не матиме продовження в дозрілому віці, і не турбуються про пристойність, що існує в іншому вимірі, далекому від їхнього часу.

Котрий світ «природний»? Чи той передвоєнний, чи воєнний? Обидва природні, гадає людина, якщо обидва судилося їй пізнати. Нема інституції, нема звичаю і навику, які не могли б зазнати змін. Все, чим живуть люди, є даром історичної формaciї, в якій вони опинилися. Плінність і постійна зміна є прикметою явищ, а людина — пластична істота, і можна уявити собі день, коли прикметою громадянина з почуттям самоповаги буде ходіння рачки з чимось на подобу надбудови з кольорового пір'я, ношеної на задку.

Люди в країнах Заходу, а зокрема американці, здаються неповажними, саме тому, що не пройшли через досвід, який учитъ розуміти відносність їхніх суджень і розумових звичок. Їхній брак уяви воїстину жахливий. Оскільки вони народились і виховались у певній суспільній системі і в певній системі вартостей, вони гадають, що інший порядок мусить бути «неприродним» і не зможе втриматися як суперечний людській природі. Проте і їх може досягнути вогонь, голод і меч. Що більше, це правдоподібно і станеться, бо в житті людства діє засада сполучених посудин: трудно повірити, що коли одна частина земної кулі переживає великі погроми, друга половина має далі жити в стилі життя XIX ст. і про страждання своїх даліших близьких дізнатися тільки з кіна і газет. Приклади вчать, що так не буває. Мешканець Варшави чи Будапешту також колись оглядав у кіні бомбування Еспанії чи Шангай у вогні. Аж незабаром переконався, як виглядають такі та багато інших процедур на практиці. Про НКВД він читав похмурі історії, а виявилося, що сам мусить мати з ним справу. Якщо десь щонебудь є, буде всюди, — такий висновок він робить зі своїх спостережень, і тимчасові гаразди Америки не викликають у нього особливого довір'я. Він уважає, що

події років 1933-45 в Європі є провісниками речей, які трапляться деінде, а свідомість східніх европейців з цього погляду незрівнянно далі пішла вперед у розумінні сучасних подій, ніж у мешканців держав, які нічого особливого не зазнали.

Він думає соціологічно та історично, і цей спосіб думання в ньому глибоко закорінений, бо він навчився його в дуже тяжкій школі, де за незнання загрожувала не погана оцінка, а втрата життя. Тому він особливо податливий на теорії, які передбачають раптові зміни в країнах Заходу; адже ж нема причини, щоб там тривало те, що деінде перестало тривати.

Єдиною системою мислення, йому приступною, є діялектичний матеріалізм, який має для нього велику притягальну силу, бо промовляє зрозумілою для його досвіду мовою. Оманливий «природний» порядок у країнах Заходу засуджений, згідно з діялектичним матеріалізмом (у сталінському викладі), на наглу катастрофу в наслідок кризи. Там, де постає криза, панівні кляси вдаються до фашизму як засобу проти революції пролетаріату. Фашизм означає війну, газові камери і крематорії. Правда, передбачувана криза в Америці в момент демобілізації не здійснилася; правда, Англія ввела в себе соціальне забезпечення і соціалізацію медицини у мірі, ще досі ніде не баченій, а в виникненні антикомуністичної гістерії в Сполучених Штатах поважну роль відіграв страх перед іншою великораджавою; проте це тільки модифікації зразка, який зрештою здійснюється. Якщо світ поділений на фашизм і комунізм, то, очевидно, фашизм мусить програти, бо це остання відчайдушна дошка рятунку буржуазії, метода правління, яка полягає в демагогії, що в практиці веде до висування на чільні пости безвідповідальних людей. У вирішальні хвилини ці люди роблять дурниці (як, наприклад, політика жорстокості супроти населення, застосована Гітлером на Сході, чи політика Муссоліні, що втягнула Італію у війну).

Розумуючи так, людина, про яку йде мова, не конче мусить бути сталінцем. Навпаки, знаючи сумнівні добродійства системи, виробленої в Центрі, ця людина радо бачила б величезний метеорит, який стер би з поверхні землі причину її мук. Але вона тільки людина, важить шанси і знає, що погано ставати по боці, засудженному істотою, яка в її, цієї людини, столітті посіла місце Бога, тобто Історією. Пропаганда, якій людина піддана, всякими засобами намагається скріпити її в переконанні, що нацизм і американізм — це тотожні явища, бо виростають вони на базі тих самих господарських відносин. Людина вірить цій пропаганді не набагато меншою мірою, ніж пересічний американець своїм журналістам, які його запевняють, що гітлеризм і сталінізм нічим не відрізняються.

Якщо наша людина стоїть навіть на досить високому щаблі ієрархії і має доступ до інформації, вона однак слабо розбирається в силі і слабості Заходу. Оптичний інструмент, якого вона вживає, так сконструйований, що охоплює тільки деякі, заздалегідь передбачені зорові поля. Дивлячись у цей інструмент, людина знаходить піввердження того, що сподівалася побачити (подібно дипломатичні звіти, які одержують правителі, ототожнюють обсяг інструменту Методи з дійсністю). Наприклад, привикнувши жити в системах, де право не існує, себто де воно є тільки знаряддям у руках Партиї, а єдиним критерієм є ефективність дії, людина з трудом уявляє собі устрій, у якому кожний громадянин, найбільший і найменший, почуває себе зв'язаним приписами права. Ці приписи могли бути введені, щоб охороняти інтереси упривілейованих груп, але вони тривають, хоча б навіть інтереси й змінилися, і зміна їх іншими приписами аж ніяк не легка. Кожен громадянин обплутаний мережею законів, які датами свого виникнення сягають у далеке минуле. Це вельми обтяжливе, механізм збірного життя важкуватий, і ті, хто хотів би насправді діяти, борсаються безпорадно. Звідси незрозумілі для мешканця Серед-

ньої і Східної Європи зволікання, абсурдні рішення, політичні кампанії, розраховані на настрої виборців, демагогія, взаємні змагання за першість.

Одночасно все таки це дає захист громадянинові: зловлення на вулиці індивіда, який не до вподоби правителям, запроторення його в «буду» і вивезення до концентраційного табору є, певна річ, знаменитою розв'язкою, але трудно її застосувати там, де злочинцем уважають тільки людину, яка вчинила поступок, виразно названий серед тих, що підлягають карі, в такому чи такому параграфі. Зате нацистський і радянський карні кодекси цілковито згідні в затиренні границі між поступками, що підлягають і не підлягають карі: перший, визначає злочином кожен поступок проти інтересів німецької нації, другий — кожен поступок проти інтересів диктатури пролетаріату. Отже те, що називається «бездушним буржуазним формалізмом», дає деякі гарантії, що батько сім'ї не пойде, замість вернутися додому на вечерю, в райони, де білим ведмедям добре, але людям погано. Годі також стосувати науково розроблені тортури, підо впливом яких кожен признається з однаковою ревністю до вчинених і не вчинених злочинів. Пропаганда намагається переконати громадян народних демократій, що право на Заході всюди є фікцією і служить інтересам панівних класів. Може, це фікція, але для правителів не конче вигідна. Хотячи когось засудити, треба не аби як попріти, щоб справді довести його вину. Адвокати вдаються до всяких можливих правних крутійств, справа тягнеться в апеляціях, касаціях і т. д. Звичайно, трапляються і злочини під покришкою права. Дотепер, однаке, право в'яже там руки як володарям, так і півладним, що, як до вподоби, можна вважати силою або слабістю.

Американці порівнюють демократію до нездарної дараби, на якій кожен веслує в інший бік. Повно вереску і взаємних лайок, і нелегко спромогтися на веславання в одному напрямі. У зіставленні з такою дарабою бойова

галера тоталітарної держави виглядає імпозантно. Буває, однак, що там, де розіб'ється тоталітарний швидкий корабель, пропливе нездарна дараба.

Те, що нове на Заході, нелегко помітити клієнтові Центру. В деяких країнах Заходу, в першу чергу в Сполучених Штатах, сталося щось, що не має аналогії в попередніх віках: постала там народна цивілізація, вульгарна, яка може викликати несмак у рафінованіших осіб, але вона забезпечує участь у витворах машинової продукції багатомільйоновим масам. Воно то правда, що речі, які тішать оці маси, — переважно близькі і дешеві прикраси, за які вони платять тяжкою працею. Проте робітниця, яка дешево дістає машинові репродукції моделів суконь, що їх носять кінозірки, їздить старою, але власною автомашиною, оглядає кавбойські фільми, які її розважають, і має в своєму помешканні електричного холодильника, є на певному цивілізаційному рівні, спільному з іншими, і аж ніяк не нагадує колгоспницю з-під Курська, правнучка якої в найкращому випадкові могла б наблизитися до подібної пересічності. «Глупота» американських мас, які черпають задоволення з чисто матеріальних користей новітньої цивілізації, незвичайно дразлива для інтелектуала. Вихований у країні, де існував поділ на «інтелігенцію» і «народ», він шукає передусім ідей, як правило творених інтелігенцією, які є зародком революційних перетворень. Зустрічаючи суспільство, в якому така «інтелігенція», яка була відома в Середній і Східній Європі, не існує, він з трудом дає собі раду з таким антиконцептуальним матеріялом спостережень. «Ідеї», що їх він там знаходить, виразно застарілі і залишилися далеко позаду від розвитку господарства і техніки. Чисто емпіричне і прагматичне розв'язування труднощів, нездібність до навіть скромної дози абстракції (адже буржуазія, наприклад, німецька, мала цю здібність у високому ступені) вводять неокреслені дані в рахунок. Якщо приймати ці прикмети за «спізнення» у відношенні до Європи, то треба одночасно сказати, що

«глупота», живлена технікою, значно більш передовою, ніж європейська, не є лише джерелом слабости.

Покищо розгін у здійсненні і застосуванні нових винаходів не загальмований. Примат тут належить Заходові. Спроба наздогнати Захід, зроблена Японією, закінчилася невдачею, і Японію перемогли мирні і шарпані внутрішніми конфліктами Сполучені Штати Рузвелтьта. Росія, скопіювавши з Заходу моделі авт та літаків, реактивний літак, радар, пеніциліну, телевізію, атомову бомбу і німецькі підводні човни, вступає тепер у перегони. Наймолодше покоління у Східній Європі, виховане на культи російської науки, починає вірити, що російська наука й техніка посідають передове місце в світі. Старші вважають таке припущення абсурдом, проте вони не певні, чи, зваживши незчисленні багатства природи, плянове господарство і можливість кидати необмежені суми грошей на наукові досліди, Росія не опинилася на поворотному пункті. Проти цього, здається, говорить практицизм сучасної російської науки, підданої одній Методі. Як відомо, найбільші винаходи здійснюються у висліді довготривалої, безкорисної праці багатьох учених, яка покищо не приносить жадних конкретних наслідків. Проти цього говорить також настирливість, з якою пропаганда приписує більшість винаходів росіянам (хоч одночасно копіюють американську техніку, починаючи від конструкції мостів, а кінчаючи на двигунах, у найдрібніших деталях). Таке пропагандивне зусилля, часто до меж смішного, не свідчить про добре самопочуття, наприклад, у випадку продажу народним демократіям шведських машин із замальованими знаками як російських. Однак зусилля пропаганди, щоб поборювати російський комплекс меншевартості і підносити «технічний дух», є доказом того, яку велику вагу Центр надає науковим перегонам. Хто знає, до яких вислідів може довести це зосередження волі. Треба тільки часу.

Приймім однаке факт — погоджується людина

Середньої і Східньої Європи — що під цю пору вищість Заходу в ділянці потенціялу виробництва, техніки, заміни людських рук машиною (що дорівнює поступовому затиранню різниці між фізичною і розумовою працею) безсумнівна. Але що діється в умах західних мас? Чи це не духовний сон, а коли приходить пробудження, чи сталінізм не є його єдиною формою? Чи християнство там не відступає і чи ці маси не позбавлені будь-якої віри? Безсумнівно, так. Чи є в їхніх умах порожнечा? Так. Чи ця порожнеча заповнюється шовінізмом, детективними романами і фільмами без мистецької вартості? Так. Отже, що Захід може нам запропонувати? Свобода від чогось — це багато, але цього замало: це набагато менше, ніж свобода в напрямі чогось.

Такі питання можуть здаватися надто принциповими, але їх ставлять. Правда, на ці питання можна відповісти іншими питаннями. Нечисленні американські комуністи (переважно інтелектуально наставлені сини міщанських і дрібноміщанських родин) уболівають над духовним убоєством мас, але не замислюються над тим, що в Імперії, за якою тужать, панує матеріальна нужда і брак техніки плюс сталінізм, і велими цікаво було б уявити собі добробут і техніку плюс сталінізм, що не здійснилося ніде ще на земній кулі. Творення нової людини в Імперії відбувається під кличем боротьби з нуждою (рівночасно спричинюваною і поборюваною) і розвитку техніки (рівночасно нищеної і будованої). Якби не стало цих потужних мотивів, що сталося б? Можна підозрівати, що колеса великої машини крутилися б у порожнечі. Цей етап — здійсеного комунізму — є святая святих для віруючих, і не вільно туди сягати зором. Це Небо. Не слід пробувати проникнути в те, що понад зрозуміння. Якби одначе відважитися, виявилося б, що Небо не багато відрізняється від Сполучених Штатів за часів повного затруднення і що (навіть припустивши злагіднення Страху, що малоймовірне) маси живуть фізіологічним життям, користуються матеріальними

здобутками цивілізації, а їхній розвиток наражається на непереборну перепону в формі доктрини, яка бачить мету в визволенні людини від матеріальних турбот для чогось, що, згідно з нею самою, є нісенітницею.

Очевидно, подібні міркування утопійні. Якщо однак вони занадто не хвилюють комуністів на Заході, від них не вільні їхні брати в Імперії. Я запам'ятав чиєсь речена: «Я не хотів би дожити до здійсненого комунізму, бо це, певне, буде дуже нудне». Коли вже буде закінчена велика виховна праця і зненавиджена «метафізична істота» в людині буде знищена, що тоді далі? Навряд чи наслідування християнської літургії Партиєю і своєрідні богослужіння, правлені перед портретами вождів, дадуть людям досконале вдоволення.

Поглядання на Заход у надії, що там щось народжується, більше розповсюдженні серед інтелектуалів на Сході, ніж це здається Заходові. Це аж ніяк не поглядання на пропаганду. Щось — це новий, геніяльний автор, нова суспільна філософія, мистецький рух, наукове відкриття, нові засади малярства чи музики. І знайти це щось трапляється рідко. Люди на Сході вже привикли брати серйозно тільки ті вияви суспільного життя, які виступають в організаційно масових маштабах. У культурній ділянці нішо на Заході не набирає таких маштабів, за винятком кінофільмів, популярних книжок та ілюстрованих часописів. Ніхто з думаючих людей на Заході не сприймає поважно більшості цих засобів масової розваги, зате на Сході, через аналогію (там усе має масовий характер) вони виростають до ранги єдиних представників «гнилої культури Заходу». Глумитися над ідіотизмом багатьох фільмів, повістей чи статей легко (при чому можна заробляти невеликим зусиллям гонорари і на додаток звільнитися тим самим від набагато прикрішого обов'язку писати ентузіастично про Центр). Тож це улюблене зайняття журналістів, а вплив, який подібна критика справляє на публіку, значний.

Справжнє культурне життя Заходу інше. Проте й там

східній інтелектуал наражається на зрадливі видимості, бо там рівні права для епігонства і новаторства, декадансу і здоров'я, рекламиованої бездарності і скупо згадуваної величі. Течії, які він знає зі своїх передвоєнних подорожей на Захід, далі тривають і викликають його обурення як етап, що його він сам переборов. Але саме вони перш за все впадають йому в око, а не нові явища, які з трудом пускають паростки в лісі спорохнявілих дерев.

Найповажнішим закидом, який висувають проти культурних вартостей Заходу, є їхня елітарність і неприступність для мас. Цей закид справедливий. Поезія, мальство чи навіть музика, замикаючись у вежах зі слонової кости, впадають у численні хвороби стилю. Проте одночасно їхній зв'язок із щоденним життям людей набагато тісніший, ніж це здається поверховим спостерігачам. Наприклад, новаторське мальство, «трудне», «незрозуміле», потрапляє негайно до великої кількості споживачів, бо впливає на стиль реклами, на жіночі моди, на театральні декорації, на прикрашування інтер'єрів і, що чи не найважливіше, на форму загально-вживаних машин. У порівнянні з цим стиль «совєтський ампір», який полягає в малюванні великих полотен, що на них видно сановників у різних групах і позах, цілковито відірваний від життя. Знищивши експеримент у мистецтві, Центр засудив себе в ділянці прикладних мистецтв (якщо про їхнє існування там можна взагалі говорити) на незугарне наслідування прикладних мистецтв Заходу, які постійно відновлюються завдяки експериментам станкового мальства. Героїчні зусилля чехів і поляків, щоб урятувати власні прикладні мистецтва, використовуючи народні зразки, правдоподібно засуджені на невдачу, бо існує взаємозалежність між меблями, тканинами на стіні чи матеріялом на жіночі сукні, з одного боку, та мальством і різьбою — з другого. Коли в мальстві і різьбі обов'язковий культ погані, а будь-яка

сміливість уважається формалізмом, прикладні мистецтва, відтяті від своїх джерел, засуджені на яловість.

Багатобарвна сценерія, в якій триває життя країн Заходу, піддана законові осмосу. Пересічний громадянин цих країн, зрештою, не здає собі справи з того, що якийсь маляр на піддаші або автор незрозумілих віршів чи легковажений музика є чародіями, які надають форми всьому, що він сам у житті цінує. Не думають про це також правителі, яким шкода часу на подібні дрібниці. Господарська система, позбавлена плянування, унеможливлює допомогу людям, що працюють у різних ділянках культури. Женучися безкорисливо за власною химерою, ці люди не раз дохнуть з голоду, тоді як тут таки, поруч них, багаті кретини не знають, що робити з грішми, і витрачають їх так, як їм дораджує їхній затъмарений розум. Такий порядок справ обурює людину зі Сходу. В її країні кожен, хто виявить сякі-такі здібності, використовується. В країнах Заходу хтось з такими самими здібностями має мізерні шанси. Марнотратство в господарюванні талантами там просто таки пригноблююче, а нечисленні, яким щастить здобути визнання, завдячують це не обов'язково своїм професійним перевагам, а дуже часто попросту випадковості. Відповідником цього марнотратства в країнах Нової Віри є вміння пристосуватися до політичної лінії як критерію добору, завдяки чому до почестей найлегше доходить пересічність. Не зважаючи на це, мистець і вчений легше собі дають раду у цих країнах, ніж їхні колеги на Заході. Хоча тиск Методи обтяжливий, матеріальні компенсації такі, що годі ними гордувати. Багато музик, малярів і письменників, які мали нагоду дістатися на Захід, не здобулися на це, бо краще так чи інакше компонувати, малювати й писати, ніж працювати на фабриці чи вчителювати і на свій дійсний фах уже не мати ні часу, ні сили. Багато з тих, які побували за кордоном, повернулося до своїх країн головним чином з цієї причини. Страх перед безоглядністю, з якою

господарська система Заходу ставиться до працівників науки і мистецтва, дуже розповсюджений серед східніх інтелектуалів. Краще мати діло з інтелігентним чортом, ніж з добродушним бельбасом, — кажуть вони. Інтелігентний чорт розуміє взаємний інтерес і дозволяє жити з пера, долота чи пензля, дбаючи за своїх клієнтів і ставлячи до них свої вимоги. Добродушний бельбас не розуміє взаємного інтересу, нічого не дає і нічого не вимагає, що в практиці дорівнює чемній жорстокості. Що основні засоби виробництва повинні належати державі, яка укладає господарські пляни і використовує прибутики на гігієну, освіту, науку й мистецтво, здається людям Сходу аксіомою, і було б найвінім шукати серед них прихильників капіталізму. Щось, чого шукають вони на Заході, — це напевно не відогріті кличі Французької революції чи американської Війни за самостійність. На аргумент, що фабрики й копальні повинні належати приватним особам, вони відповідять глумом. Пошуки чогось виникають із менш чи більш ясного розуміння факту, що Нова Віра нездібна задоволити людські духовні потреби, а її спроби в цьому напрямі з невблаганною закономірністю перетворюються на карикатуру. Якби їх притиснути до стіни і примусити зформулювати, чого вони хочуть, очевидно, вони відповіли б, що хочуть системи, в якій господарство було б соціалістичне, але людина не мусіла б борратися безпорадно в гадючому затиску Методи. Отже вони очікують якихось ознак, які свідчили б про те, що справді культурні вартості можуть поставати поза Методою. Але це повинні бути тривалі вартості, на міру завтрішнього дня, отже не такі, що виникають із застарілої свідомості, бо якби існували тільки такі, це було б тріумфом і виправданням Методи. Люди в країнах Нової Віри знають, що тільки на Заході можуть поставати твори, які становлять зародок майбутньої надії. Хто зна, чи в робітнях самотніх мислителів вже не робляться відкрит-

тя не меншої ваги, ніж праці Дарвіна чи Маркса, так само самотніх за своєї доби? Та тільки як до того дійти?

Східній інтелектуал є особливо суворим суддею всього, що проникає до нього з Заходу. Він багато разів розчаровувався і не хоче надто дешевих потіх, які залишають пізніше тим більше пригноблення. Війна зробила його проникливим у демаскуванні оманливих видимостей і підозріливим. Багато книжок, що їх він любив перед війною, багато напрямів у малярстві і музиці він відкинув, бо вони не витримали випробування. Бо твір людської думки *повинен* витримувати випробування брутальної, оголеної дійсності. Якщо не зуміє витримати, він нічого не вартий. Правдоподібно лише те насправді чогось варте, що здібне існувати для людини в ту мить, коли їй загрожує негайна смерть.

Хтось лежить під вогнем скорострілів на вулиці міста, в якому йдуть завзяті бої. Він приглядається до бруківки і спостерігає цікаве явище: каміння бруківки настовбурчується, як колючки їжака; це кулі, вдаряючи в їхні грані, зрушують їх із місця і надають їм скісної позиції. Подібний момент ставить під суд поетів і філософів у свідомості людини. Може, якогось поета обожнювала публіка літературних каварень, і коли він входив туди, на нього спрямовувалися погляди, сповнені цікавости й подиву. Однаке його вірші, пригадані в таку мить, виявляють свою хирлявість і розкривають усі прикмети розваги естета. Зате спостереження бруківки — щось безсумнівно реальне, і поезія, яка спиралася б на подібно оголений досвід, була б здібна переможно пережити цей день засудження ілюзій, що ними схильні живитися люди. В інтелектуалах, які пережили «*los desastros de la guerra*»² у Східній Європі, сталося щось, що можна назвати редукцією *emoційних розкошів*. Психоаналітичні повісті спонукають їх до згірдливого сміху. Літературу еротичних ускладнень, усе ще популярну на Заході, вони вважають за сміття. Малярство епігонів

абстракціонізму викликає в них позіхання. Вони голодні, але хочуть хліба, а не закусок.

Діялектичний матеріалізм знаходить у них легко відгомін, бо він є формою земного мислення. Вони радо бачили б літературу і мистецтво з-поза кола Методи, але за умови, що вона була б земна, сильна і здорована. Якби тільки вони могли її знайти. Гідне уваги, що як щонебудь на Заході достатньо сильне на їхній смак, воно обертається навколо хвилюючих для них питань суспільного ладу і масових вірувань: це як книжки сталінців, так і, у ще більшій мірі, книжки антисталінців. Багато з них читало «Темряву опівдні» Кестлера. Нечисленні познайомилися з «1984» Орвелла (з огляду на трудність дістати цю книжку і небезпеку мати її відома тільки деяким членам Inner Party³); Орвелл полонив їх спостереженням подобиць, які вони добре знають, і стилем сатири в традиції Свіфта; цього стилю не можна практикувати в країнах Нової Віри, бо алегорія, з природи багатозначна, виходила б поза приписи соціалістичного реалізму і вимоги цензури. Також ті, хто знає Орвелла тільки з того, що почув від інших, дивуються, що письменник, який ніколи не жив у Росії, міг зібрати так багато точних спостережень. Вже те, що на Заході є письменники, які розуміють функціонування незвичайно складної машини, що її частиною вони є самі, східні інтелектуали, здається їм гідним уваги, як зважити «глупоту» Заходу.

Та те, що має силу на Заході, є звичайно тільки запереченням. Критика Нової Віри, яку там практикують, часто влучна. Попри те вона не вказує шляхів виходу і не дає нічого на місце Методи. Правда, можна сказати, що вона показує живу людину, яка не соромиться своїх думок і має відвагу рухатися самотужки, без тих милиць, якими є цитати з писань авторитетів. Це однак здається східнім інтелектуалам недостатнім. Не переможеш Месію аргументами розсудливих людей, з уст яких виходять слова, а не полум'яний меч.

Християнська релігія, обмежувана або просто низькотононна в країнах Нової Віри, все ще викликає (нездорове) зацікавлення. Чи християни в країнах Заходу використовують належно свободу? Доводиться радше дійти висновку, що ні. Релігія стала там чимось у роді звичаєвих залишків, що їх приклади можна знайти в фолклорі різних народів. Що більше, здається, що вона йде пліч-о-пліч з політичною реакцією. Може, щоб християнство зуміло відродитися, потрібне гноблення — як свідчить релігійна ревність християн у народних демократіях. Тільки питання, чи це не побожність миши в пастці і чи не прийшла вона дещо запізно.

Офіційно належить виявляти якнайбільшу огиду до Заходу. Все там погане: запізниці не ходять своєчасно, крамниці там порожні, бо ніхто не має грошей, перехожі погано вдягнені, славнозвісна техніка нічого не варта. Чуючи згадку про прізвище якогось письменника, маляра чи музики з Заходу, слід скривити обличчя саркастично і скласти уста, як до плювка, бо боротьба з космополітізмом є одним з основних обов'язків громадянина. Космополітізм — це пошана до (буржуазної) культури Заходу. Термін народився в Москві і не є в історії Росії нічим особливо новим. Уже сто років тому царські історики говорили з відразою про «гнилий Захід». Саме тоді на «гнилому» Заході діяли Маркс і Енгельс, яких треба було пізніше, як і багато інших винахідів, з цього ж Заходу імпортувати. У практиці боротьба з космополітізмом у народних демократіях виявляється в тому, що деяких давніх західних письменників, визнаних «прогресивними за своєї доби», рекомендують перекладати і видавати (наприклад, Шекспіра, Бальзака, Свіфта), зате рекомендується і треба перекладати і видавати всіх давніх російських письменників, за небагатьма винятками. Щодо сучасних — слід перекладати і видавати всіх російських письменників, а з західніх лише тих, які є комуністами (у сумнівних

випадках інформацію видавцям дають проскрипційні списки авторів, вироблені в Центрі). Західне малярство до XIX ст. не викликає застережень, зате вже французькі імпресіоністи, як доведено, виросли з філософії буржуазії в розкладі, і набагато вище мистецьки стоять від них російські реалісти («передвижники»). Вся російська музика годиться як репертуар для оркестр і солістів, зате при західній музиці виникають хитання вже при композиторах кінця минулого століття. Виявом космополітизму було б складання репертуару лише з західніх творів (наприклад, Бах, Моцарт, Берліоз, Верді). Зате виявом зрозуміння потреб є мішаний репертуар (наприклад, Мусоргський, Чайковський, Бах, Бородін).

Хоч такі детальні приписи завдають чимало клопоту редакторам, працівникам видавничих фірм і музичним виконавцям, «боротьба з космополітизмом» не позбавлена раціонального обґрунтування. Чому вона обґрунтована в Центрі, достатньо ясне: надто широке порівняльне мірило не спричиняється до морального здоров'я громадян. Зате в країнах народної демократії, століттями підданих впливам Заходу, йдеться про ліквідацію поганих навиків; курця відучують курити, забираючи в нього цигарки. Існують деякі обставини, які спричиняють те, що приписана ворожнеча до «космополітизму» не так уже важка для інтелектуалів, як можна було б цього очікувати. В кожному разі вони вміють себе переконати у відносній правильності рекомендацій Центру у цій справі.

Простір, на якому виникла цивілізація, звана європейською, сходився більш-менш із простором, на якому розповсюдилася релігія, що йшла з Риму. Країни, які сьогодні становлять західні провінції Імперії, віками були східніми периферіями. Розвиток модерної Європи, з гарячковою діяльністю її осередків і торгівлі, поглибив різницю між «Європою» в лапках та її «Східною Маркою». Мешканець штату Айдаго, запитаний сьогодні,

що розуміє під Європою, назве вочевидь Францію, Голляндію, Італію, Німеччину. Далі на схід він уже не сягає, і народи, які там живуть, здаються йому мішаниною не надто гідних уваги відсталих племен. Може, мешканець Айдаго є втіленням «історичного спізnenня», себто його свідомість опанована застарілими звичками, заперечуваними уже фактами. Однак його погляди прикметні, зрештою вони мали вплив на заходи американських політиків, для яких утрата європейської «Східної Марки» на користь Росії не виглядала кроком, що міг би мати поважні наслідки. На протязі дового історичного періоду гроші і сила скупчувалися на Заході Європи, там також творилися культурні зразки, розповсюджувані пізніше на сході (наприклад, костьоли і палаці в Польщі будували італійські архітекти, польські поети з замилуванням наслідували форми французького вірша і т. д.). Країни Східної і Середньої Європи були «вбогою ріднею», напівколоніальною територією. Ставлення Заходу до них не було позбавлене протекціонального легковаження і небагато різнилося досі від дещо занадто прямолінійних поглядів мешканця Айдаго.

Пересічно освічений поляк, чех чи угорець знає досить багато про Францію, Бельгію чи Голляндію. Пересічно освічений француз, бульгієць чи голляндцець не знає нічого про Польщу, Чехо-Словаччину чи Угорщину. Східний інтелектуал не вважає цього стану розумним і почуває себе радше солідарним із росіянином, який має із Заходом старі і немилі рахунки. Хоч комплекс меншевартості росіянина, що веде до постійних запевнень про власну безумовну вищість і до безупинних вимог поклонятися йому, дратує східного інтелектуала у найвищій мірі, йому здається, що легковаження Заходом країн Середньої і Східної Європи походять зі слабої орієнтації у зміні пропорцій, яка стала у середині двадцятого віку. Бо ці країни мають численне населення, що виявляє особливі здібності в пристосуванні до вимог техніки модерної

промисловости; природні багатства; важку і видобувну промисловість, що швидко зростає; їхній робітник мало вже нагадує безпорадного емігранта, який подавався за хлібом на Захід, де його вживали до найчорніших робіт; їхні техніки і вчені можуть успішно конкурувати зі своїми західними колегами; їхні письменники і музики не можуть нарікати на нестачу талантів. Що більше, з кожного погляду ці країни є чи не найважливішою частиною не тільки Європи, але і цілої земної кулі. Якщо прийняти, що Нова Віра пошириться всюди, вони є першим і тому найцікавішим полем експерименту поза Росією. Якщо прийняти, що Центр програє і не зуміє накинути світові своєї гегемонії, форми господарства і культури, що виникнуть у цих країнах, будуть хвилюючим прикладом зародження нового, бо не існує в історії повернення до *status quo*. Отже, чи не виправдане погамування цього ідолопоклонства перед зразками Заходу, що було таке загальне серед освічених прошарків «Східньої Марки»? Бачені з країн народної демократії, малі держави на узбережжях Атлантики повні споминів давньої, вже відшумілої слави, але позбавлені якогонебудь динамізму. Чому малярство сьогоднішніх французьких малярів, що постає в країні без динамізму, мало б бути наслідуванням у Празі чи Варшаві? Чому мали б бути ставлені в цих містах англійські п'єси, писані для зовсім іншої публіки? Треба відучитися наслідувати, що було виправдане так довго, як довго французький, англійський чи бельгійський капітал робив інвестиції в копальні, залізниці і фабрики «Східньої Марки», одночасно пхаючи туди свої книжки, фільми і моди. Треба стати на власні ноги, як на власні ноги стала знаціоналізована промисловість.

Прикрість полягає в тому, що, визволившися з-під західних запаморочень, література, наука і мистецтво Марки стали цілковито залежними від нової метрополії. Якщо давнє наслідування було охоче і добровільне, то тепер стало обов'язковим. Будь-які пошуки власних

шляхів наразилися на обвинувачення в тітоїзмі. Навіть звертання до власного минулого кожного з народів Марки, на цей раз уже Західної Марки Імперії, лише настільки можливе, наскільки це минуле доводить рівнобіжність шляхів розвитку даного народу зі шляхами розвитку російського народу. Фолклор — очевидно. Реалістичні театральні п'єси XIX сторіччя — очевидно. Але, наприклад, Польща має традиції романтичної драми, яка не надається до реалістичних вистав. Вона має також традиції театральних вистав, які люди театру називають «монументальним театром». Продовження таких традицій пахло б небезпечною ерессю.

Отже, «боротьба з космополітизмом» є по суті нічим іншим, як випорожнюванням реторті, яку наповнюють наново іншою рідиною. У минулому в цій реторті витворювалась особлива речовина взаємним діянням один на одного імпортованих і вітчизняних первнів. Сьогодні імпортований первень виступає в набагато чистішому вигляді, бо достатня кількість сторожів дбає про збереження належної пошани до зразків. Все таки «боротьба з космополітизмом» може бути, як гадає інтелектуал, непоганим ліком. Уже ніколи не повернуться кумедні часи, коли польські, чеські чи угорські малярі їздили до Парижу, Мекки мальства, і, повернувшись, малювали свою вітчизняну річку зовсім подібною до Сени, хоч насправді вона аж ніяк не була подібна.

Російські патріотичні історики в минулому сторіччі засуджували «гнилий Захід», бо він був ліберальний, та ідеї, які звідти проникали, загрожували автократичній владі. Зрештою, не тільки в очах тих оборонців престолу Захід не знаходив ласки. Досить прочитати розвідку Льва Толстого «Що таке мистецтво», щоб побачити образ цієї погорди до західної витонченості («утончення»), так типової для росіян. Толстой уважає п'єси Шекспіра збіркою кривавих нісенітниць, а французьке мальство (це була доба розквіту імпресіонізму) мазаниною дегенератів. Після революції неважко було

розвинути ці упередження, до яких додано чималий фонд аргументів: Росія знову мала зовсім інший лад, ніж Захід. Проте чи ця підозріливість супроти Заходу не становила завжди великої сили Росії і чи навіть царські історики не працювали посередньо для революції, плекаючи в росіян самовпевненість і віру в особливе покликання нації? Косий і презирливий погляд на Захід виявився непоганою підготовою. Завдяки їй виник тип приземної, суврої людини, яка не відступає перед жадним наслідком, на противагу до людини Заходу, на якій надто тяжіє минуле, що спутує всякі сміливіші кроки мережею законів, вірувань та етичних прив'язань. Свідомі своєї досі прихованої сили, «скити», як назвав свою націю російський поет Блок, почали нарешті похід, а їхні успіхи утвердили в них переконання, що їхня погорда до Заходу не була без підстав. Наслідування цієї російської самовпевненості і визволення з папужих уподобань було б доцільне також для народів, що живуть між Балтикою і Середземним морем.

Інтелектуал, очевидно, розуміє, що нищеним типом «космополіта» є він сам, бо він оглядається на Захід, очікуючи чогось звідти. Це однак не означає, що він особливо вболіває над заборонами, які усувають з його країни маловартнісні бульварні паризькі п'єси чи детективні романи. А також багато культурних явищ, що хвилюють «еліту» Заходу, збуджують його неприязнь. Запитаний, чи слід було б поставити на його батьківщині «Cocktail Party» Т. С. Еліота, він відповів би рішуче, що ні, хоч «Ялову землю» цього ж автора він може вважати цікавим поетичним твором. Набутком, якого люди в Середній і Східній Європі вже ніколи не захочуть зректися, є почуття відповідальності за те, що дістає від видавця чи театру публіка; якщо, наприклад, якась п'єса вважається поганою, нہ треба її показувати, хоча б навіть вона могла розраховувати на успіх і підсилити касу театру (уявіть собі робітників Праги чи Варшави, що оглядали б снобістичну «Coctail Party» Т. С. Еліота). Зате

заборона виконувати «Священну весну» Стравінського і виховування смаку споживачів на Чайковському є надто очевидним абсурдом, щоб не викликати гірких усмішок. Тим то «космополітизм» постаті, яку я описую, дуже поміркований. Він розрізняє між тим, що на Заході гідне пошани, і тим, що завдячує успіх підозрілій реклами, яка апелює до смаку «еліт» сумнівної вартості.

Вищість малярства російських реалістичних «передвижників» над французьким імпресіонізмом була в Москві доведена. На жаль, рисою малярства є те, що при його оцінці око глядача також має право слова, і найбільш учені аргументи не зуміють змінити поганого на вигляд полотна на твір великого мистецтва. Це гідне співчуття. На кожному кроці, чи в естетичній, чи етичній ділянці, наражаємося на цей опір, який дивацтво людини чинить мудрій теорії. Те, що дитина, якщо вона відповідно вихована, повинна доносити на свого батька, коли зауважить, що його поведінка шкідлива для будови соціалізму (від успіху якої залежить щастя всього людства), здається розсудливим. А все ж такий вчинок викликає в багатьох непояснену огиду, подібно до того, як вони воліють Мане, а не реалістичних російських малярів XIX сторіччя. Сміливість, з якою росіянин здійснюють свої розумові операції, досягає, на думку інтелектуала народних демократій, небезпечних розмірів, що є поганим пророцтвом для майбутнього їхніх вождів. Послідовне розумування, яке, вступаючи в суперечність з дійсністю, зобов'язує ігнорувати емпірію, мусить кінець-кінцем призвести до дорогих помилок. Боротьба Гітлера зі «звироднілим мистецтвом» була вочевидь виявом того самого роду, що нова етика його партії, яка веліла ліквідувати «нижчі раси», і в подібних ідеях був зародок його розгрому. Спостерігаючи турботи Центру, щоб наука і мистецтво були згідні з Методою, інтелектуал доходить висновку, що не сила і мудрість Заходу можуть бути причиною падіння Імперії, але саме аберрації, до яких веде Метода.

Проголошуючи менделівську генетику помилковою, Центр уживав, спрощено беручи, три групи аргументів: 1) що вона суперечить діялектично сприйманній теорії добору видів Дарвіна, бо продовжує ті елементи теорії Дарвіна, які є відбиткою суспільних відносин, себто нещадної боротьби за існування в капіталістичному устрої (замість боротьби за існування в рамках одного виду, треба поставити співробітництво в рамках одного виду); 2) що вона не дає задовільних практичних результатів у сільському господарстві; 3) що вона може служити за підставу расистської теорії, бо «крацість» і «гіршість» індивіда вона робить залежною від генів. Отже, всі наведені аргументи можна визнати бажанням, щоб дійсність була така, якою хотілося її бачити. Але що станеться, якщо генетика послідовників Менделя згідна з науковим спостереженням? — питає інтелектуал. Хоч він голосно оплескує промовців, які розтрощують західніх генетиків, він аж ніяк не певен, чи не має він тут справи з великою авантурою, подібною способом аргументації до авантур німецьких учених, які науково доводили те, що на той час Німеччині було потрібне.

Звідси вже один крок до сумнівів щодо самої діялектичної методи. Чи не полягає вона, бува, у відчитуванні з природи та історії знаків, які там найперше помістила рука самого читача? Діялектика — це «логіка суперечностей», застосовувана, як кажуть мудреці, там, де не вистачає формальної логіки, отже, до явищ у русі. Бо і людські поняття, і спостерігані людьми явища є в русі, «суперечності в поняттях є тільки відбиткою, перекладом на мову думок тих суперечностей, які є в явищах». Прекрасно. Проте, що сказати про приклад, який подає Плеханов, щоб довести недостатність формальної логіки: хтось показує на молоду людину, якій ледве пробивається борода, і вимагає відповіді на питання, чи ця людина має бороду, чи ні. Не можна

відповісти, що має, бо це ще не борода. Одне слово, борода щойно стає, є в русі, це щойно тільки деяка *кількість* окремих волосинок, які одного дня перейдуть у нову *якість*, себто в бороду. Достобіса, бурмоче наш інтелектуал, таж це вправи для рабинів XVII століття. Волосинки, що ростуть на підборідді молодої людини, абсолютно не турбуються тим, як ми їх називемо. Нема там ніякого «переходу кількості в якість», як це п'янко повторюють віроісповідники. Питання: «Борода чи не борода?» — походить з уживання нами мови, з нашої класифікації. Що за безмежна пиха — приписувати явищам суперечності, в які нас заплутують наші недолугі поняття! А справа таки важлива. Доля Імперії залежить від цієї злощасної бороди. Якщо вся аналіза історії, будована за Методою, орудує подібними трюками, тобто наперед уводить поняття, а потім бере їхні суперечності за суперечності спостеріганого матеріялу, то гарно виглядатиме Імперія, споруджена на таких підвалах.

А все ж інтелектуал почуває себе стероризованим Методою. Як це пояснити? Не признаючися ні перед ким, він допускає думку, що в самому зародку криється неправда, що аж ніяк не заважає влучно спостерігати і розробляти матеріял іншими методами, приписуючи всякі успіхи уживанню Методи. Бо саме вона справляє магнетичний вплив на сучасних людей тим, що досі небаченим способом підкреслює пливкість і взаємозалежність явищ. Оскільки люди ХХ сторіччя опинились у суспільних умовах, у яких занепадає «природність», а пливкість і співзалежність стають видимими навіть для найтупіших, мислення категоріями руху здається найпевнішим способом спіймати дійсність на гарячому. Метода таємнича, і ніхто її добре не розуміє, а це збільшує її чаюдійну силу. Її гнучкість, використана росіянами, що не мають, як відомо, чесноти поміркованости, може довести до цілком прикрих єдиктів із Центру. Все ж здоровий глузд був дуже рідко в історії дієвим провідником по лябіринту людських справ.

Метода користується відкриттями Маркса й Енгельса, їхнім моральним обуренням і тактикою їхніх послідовників, що заперечує правильність морального обурення. Вона, як вуж, що безсумнівно є діялектичним створінням. «Татуню, чи вуж має хвіст?» — питав малий Аврамко. «Віключно хвіст», — відповів татуньо. Звідси безмежні можливості. Питаючи себе чесно, чому він не може себе визволити з-під її чару (хоч хотів би), інтелектуал сказав би, очевидчаки, що мірою її правильності є сила тих, які нею володіють. Вони вміють будувати на ґрунті, зрушуваному безнастанним землетрусом, споруду з рухомими стінами, тоді як Захід, не маючи до диспозиції подібно досконалых приписів, наполягає на традиційній архітектурі, яка загрожує, що завалиться. Правда, деякі рухомі стіни діялектичної споруди монструозні і сповнюють мешканців щирим побоюванням за майбутнє так сконструйованої будівлі, та все ж, коли її порівнювати з контурами статичної архітектури Заходу, часом здається, що все людство буде змушене перенестися до більш рухомих апартаментів.

Отож, ставлення східного інтелектуала до Заходу складне, і годі його замкнути в формулах симпатії чи антипатії. Це щось на подобу розчарованої любові, а, як відомо, розчарована любов часто залишає осад сарказму. Треба було такого нещастя, щоб зовсім усупереч передбаченням Маркса нова господарська система народилась у відсталій Росії і щоб революція стала улаштуванням, плянованим урядовцями Центру, а поширюваним збройними завоюваннями. Треба було також нещастя, щоб європейці, щойно захочуть змінити застарілий порядок у своїх країнах, мусили погоджуватись, усупереч передбаченням Маркса, на завоювання їхніх країн народом, який ніколи не вмів правити навіть у себе і, хоч як далеко заглядати в минуле, ніколи не знав щастя і свободи. Що ж це за доля народитись у таку епоху, думає інтелектуал, одночасно виголошуочи промову про те, яка велика честь жити за «великої

сталінської епохи». Його функція полягає, як він сам це уїдливо називає, в «прищеплюванні основних зasad ентузіазму» іншим. Не виглядає йому зовсім неймовірним, що Захід може вийти переможцем із змагання з Методою. Однаке Метода, себто переробка Маркса на російський лад, хоч має численні слабкі сторони, становить зброю, могутнішу в руках володарів Центру, ніж самі танки й гармати. Перевагою Методи є, що за її допомогою можна довести те, що володарям у дану мить потрібне, а те, що в дану мить потрібне, встановлюється за допомогою Методи; це зовсім згідне з її гадючим характером.

Досвід навчив східного інтелектуала старанно відмірювати свої життєві ходи. Він бачив надто багатьох, хто впав у безодню через один необачний виступ, одну надто спонтанно написану статтю. Якщо Імперія завалиться, то в хаосі, що витвориться, можна буде шукати нових засобів перетривання і діяння. Заки це не станеться, треба ревно працювати для перемоги Імперії, сподіваючися тихцем, що «глупота» Заходу не аж така безмежна, як можна припускати. Якби люди на Заході справді зрозуміли механізм «великої сталінської епохи» і якби діяли відповідно! Все вказує на те, що не розуміють. А все ж, може, все ж, може, зрозуміють?

КЕТМАН

Розумування інтелектуала, підданого тискові влади Імперії та Методи, повне суперечностей. Схопити точно ці суперечності нелегко, бо маємо справу з зовсім новим явищем, яке не виступає в такій мірі ні в росіян (панівної нації), ні в прихильників Нової Віри на Заході (яким допомагає незнання). Ніхто з громадян країн народної демократії не має змоги ні писати, ні говорити вголос про ці справи. Назовні вони там не існують. А все ж існують і становлять дійсне життя тих акторів, якими з конечності є майже всі люди в країнах, залежних від Центру, а зокрема представники інтелектуальної еліти. Трудно інакше назвати вид панівних там взаємин між людьми, як акторство, з тією лише різницею, що місцем, де грають, є не театральний кін, а вулиця, бюро, фабрика, заля зборів, навіть кімната, в якій живеш. Це високе мистецтво, що вимагає чуйності розуму. Не тільки кожне слово, що його вимовляєш, треба швидко оцінити, заки вийде з вуст, з огляду на наслідки, які воно може викликати. Усмішка, що з'являється в невідповідну мить, погляд, який висловлює не те, що повинен висловлювати, може бути причиною небезпечних підозрінь і закидів. Також спосіб поведінки, тон голосу, замилування до таких, а не інших краваток інтерпретується як ознака політичних нахилів.

Приїзд на Заході є для людини зі Сходу великим струсом, бо в спілкуванні з іншими, починаючи від носія і шофера таксі, людина не зустрічає жадного опору; вони зовсім відпруженні, ім бракує того внутрішнього зосередження, яке висловлюється кивком голови або неспокійно вертлявими очима; вони базікають, що ім слина на

язик принесе, сміються голосно: невже ж можливе, щоб взаємини між людьми могли бути аж такі прості?

Акторство буднів тим відрізняється від акторства в театрі, що всі грають перед усіма і знають одне про одного, що ті й ті грають. Факт, що хтось грає, не ставиться йому в провину і аж ніяк не доводить його неблагонадійності. Йдеться тільки про те, щоб він добре грав, бо вміння добре ввійти в свою роля є доказом того, що та частина особистості, на якій він будує свою роля, в ньому достатньо розвинена. Коли хтось виступає з промовою, повною ненависті до Заходу і робить це з вогнем, цим він показує, що в ньому є принаймні десять відсотків ненависті, про яку він так голосно кричить. Якщо хтось гудить західну культуру холодно і стримано, це значить, що в дійсності він до неї прив'язаний. Зрештою, всяка людська поведінка має в собі, як відомо, чималу дозу акторства. Людина реагує на оточення і навіть її жести визначаються її оточенням. Психічну поставу часто накидають їй психічні постави тих, що її оточують. Тим не менше в країнах народної демократії маємо радше справу зі свідомою масовою грою, ніж з інстинктивою адаптацією. Свідома гра, якщо її вести досить довго, розвиває ті прикмети індивіда, якими він найкраще користується в своїй акторській праці. Так бігун, який став бігуном, бо в нього добре зформовані ноги, ще більше розвиває їх вправами в бігенні. Після довшого тренування зростаєшся так щільно з ролею, що годі вже відрізнити власне від набутого, і подружжя в ліжку розмовляє мітинговими кличами. Зростання з накиненою ролею приносить полегшення і дозволяє зменшити напруження чуйності. Відповідні реакції у властивий момент уже появляються автоматично.

Це стосується також до літератури. Поет, що пише пропагандивний твір, аж ніяк не обмежується чисто раціоналістичним підходом. Як перекладач «заражається» духом оригіналу, так поет, який творить з думкою про те, що ідеалом вірша є вірш, придатний до хорового

проказування на мітингу, дає волю своїм почуттям, настроївши себе в вихідній точці на відповідний тон. У театрі актор, який грає, наприклад, Сіда, є Сідом на сцені. Звичайно, не кожний актор, навіть молодий і добре збудований, може грati ролю Сіда: потрібна вроджена здібність давати волю почуттям у ролі Сіда. Поезію, яку досі знаємо, можна визначити як вислід індивідуального темпераменту, що переламується через суспільну конвенцію. Поезію ж Нової Віри можна визначити як вислів суспільної конвенції, що переламується через індивідуальний темперамент. Тому найпристосованішими до нового становища є поети, обдаровані драматичним талантом: поет творить постаті ідеального революційного поета і пише свій вірш як монолог такої постаті. Він висловлює не себе, а ідеального громадянина. Одержаній вислід нагадує пісню до співання в марші, бо мета та сама: йдеться про створення колективного зв'язку, що єднає колону вояків у поході вперед. Найкращим прикладом такої пісні-клича є деякі вірші німецького поета Бертольда Брехта, вищі від творів інших східніх поетів, бо в Брехта видно повну свідомість процесу.

Хоч ототожнення гри і приватної прикмети думання заходить далеко, залишається велика решта, яка примушує до чуйності. Постійне маскування, хоч створює збірну атмосферу, яку важко витримати, дає тим, що маскуються, деяке, і то не найменше, вдоволення. Говорити, що щось біле, а думати, що воно чорне; внутрішньо посміхатись, а назовні показувати урочисту ревність; ненавидіти, а виявляти ознаки любові; знати, а вдавати незнання: так обдурюючи противника (який нас також обдурює), починаєш цінувати над усе власну хитрість. Успіх у грі стає джерелом вдоволення. Рівночасно те, що в нас оберігається перед очима непокликаних, набирає для нас особливої вартості, бо ніколи виразно не формулюється, а що не формулюється в словах, має іраціональний чар чисто чуттєвої якості. Людина ховається у внутрішній санктуарій, який тим

прекрасніший, чим більшу ціну треба заплатити, щоб іншим заборонити вступ до нього.

Акторство, практиковане в таких масових маштабах, не часто траплялось у дотеперішній історії людського роду. А все ж, пробуючи незугарно описати цей новий різновид звичаїв, ми натрапляємо на разочу аналогію в цивілізації ісламу на Близькому Сході. Там не тільки знали добре гру, ведену в обороні власних думок і почуттів, але вона перетворилася на тривалу інституцію і дістала назву — Кетман.

Що таке Кетман? Я знайшов його опис у книжці Гобіно «Релігія і філософія в Центральній Азії». Гобіно прожив багато років у Персії (від 1855 до 1858 року був секретарем французького посольства, а від 1861 до 1863 — послом), при чому не можна відмовити йому в таланті кмітливого спостерігача, навіть якщо не конче слід погоджуватися з висновками цього дуже небезпечного письменника. Збіжності між Кетманом і звичаєм, практикованим у країнах Нової Віри, дають стільки до надуми, що я дозволю собі навести довші цитати.

На думку людей на мусулманському Сході, «власник правди не повинен виставляти своєї особи, свого майна і своєї поваги на засліплення, шаленство і злобу тих, кого сподобалось Богові ввести в оману і втримувати їх в омані». Отже треба мовчати про свої справжні переконання, якщо це можливе.

«Однаке, — каже Гобіно, — є випадки, коли мовчанки не вистачає, коли вона може виглядати зізнанням. Тоді не треба вагатися. Тоді треба не тільки прилюдно зректися своїх поглядів, але рекомендується вжити всякого підступу, щоб тільки обдурити противника. Тоді треба виголошувати всякі символи віри, які йому можуть сподобатися, відправляти всякі обряди, які вважаєш найнедоречнішими, зфальшуєш власні книжки, використаєш усякі засоби вводження в оману. Таким чином здобудеш велике вдовolenня і заслуго, що зберіг і себе, і своїх, що не наразив дорогої віри на огидний контакт з

невірним, і врешті, що, ошукуючи останнього і скріплюючи його в його омані, стягнув на нього ганьбу і духовну нужду, якої він заслужив».

«Кетман сповнює гордістю того, хто його практикує. Віруючий досягає завдяки йому стану тривалої вищості над тим, кого ошукав, навіть якби останній був міністром чи могутнім королем; для людини, яка застосовує супроти нього Кетман, він передусім бідний сліпець; він позбавлений доступу до єдино правдивого шляху і навіть цього не підозріває; зате ти, обдертий і голодний, що назверх ніби дрижиш коло ніг спритно обдуреної могутності, маєш очі повні світла; крокуєш у сяйві перед своїми ворогами. Глузуєш з неінтелігентної істоти; розброюєш небезпечного звіра. Скільки ж утіх одночасно!»

Як далеко може сягати Кетман, доводить приклад творця однієї з сект, Гаджі-Шейка-Ахмеда. «Хоч він залишив по собі багато богословських творів, — каже Гобіно, — він ніколи не відкрив виразно в своїх книжках, як визнають навіть найревніші його учні, нічого, що могло б навести когось на шлях ідей, сьогодні йому приписуваних. Але всі запевняють, що він практикував Кетман і що нишком відзначався великою сміливістю, вносячи з великою точністю порядок у доктрини, що нині носять його ім'я». Тож не можна дивуватись, якщо, як визнав у розмові з Гобіно один перс, «у Персії нема ні одного досконалого мусулманина».

Проте не всі були такі обережні, як Гаджі-Шейк-Ахмед. Декому Кетман служив за підготовного часу, коли ж вони стали почувати себе достатньо сильними, тоді відверто виголошували єресь. Ось опис проповідницьких подорожей Садри, який був прихильником Абу Сінни (Авіценни):

«...Він також боявся муллів. Не можна було уникнути збудження їхньої підозрілості, але давати солідні підстави, постачати докази їхніх обвинувачень — означало б виставляти себе на безконечні переслідуван-

ня і наразити на шкоду майбутнє філософічного відродження, яке було його наміром. Тож він пристосувався до вимог часу і вдався до великого, знаменитого засобу, яким є Кетман. Прибуваючи до якогось міста, він дбав про те, щоб покірно представитись усім місцевим муджтегедам, себто докторам. Він сідав у куті їхньої вітальні — таляру, переважно мовчав, говорив скромно, погоджувався з кожним словом, яке виходило з тих шанобливих уст. Питали його про його знання; він висловлював тільки ідеї, запозичені з найправовірнішої шійтської теології і нічим не зраджував, що займається філософією. По кількох днях муджтегеди, бачачи, що він такий сумирний, самі пропонували йому публічні виклади. Він негайно на це погоджувався, брав як текст вчення про аблюцію (обмивання) або щось у цьому роді і розводився над приписами і сумнівами совісти витончених теоретиків. Така поведінка доводила муллів до захоплення. Вони підносили його під небеса; забували за ним стежити. Самі вимагали, щоб він збуджував їхню уяву не такими загальновідомими питаннями. Від учення про обмивання він переходитив до вчення про молитву, від молитви до об'явлення, від об'явлення до Божої єдності і тоді, доконуючи чудес зручности, вживаючи промовчань, визнань перед дозрілішими учнями, самоза-перечень, речень з подвійним значенням, фальшивих силогізмів, з яких тільки втасманичені могли знайти вихід, переплітаючи все рясно заявами про свою бездоганну віру, досягав нарешті мети і поширював авіценнізм серед усієї освіченої верстви, а коли врешті відчув, що може виступити відверто, усував заслони, відкидав іслям і показував себе тільки логіком, метафізиком, таким, яким був насправді».

Кетман ісламу і Кетман двадцятого століття в Європі тим тільки, як здається, відрізняються, що сміливість, до якої доходив Садра, мусіла б закінчитися для нього сумно в Європі. Все ж Кетман у його вужчих і суворих формах загально практикується в народних демократі-

ях. Як і в ісламі, почуття вищості над тими, що не гідні доступу до пізнання правди, становить одну з головних утіх у тамтешньому житті, яке назагал небагате на втіхи. «Ухили», що їх вистежування завдає стільки клопоту правителям, не є плодом уяви. Це випадки здемаскованого Кетману, при чому найбільш помагають відкривати ухили люди, які практикують Кетман подібного роду: пізнаючи легко в інших акробатичні способи, вживані ними самими, вони користуються першою нагодою, щоб угроbitи противника чи друга; таким чином вони забезпечують себе, а показником зручності є випередити принаймні на день подібне обвинувачення, якого вони могли б зазнати з боку людини, яку гублять. А що кількість різновидів Кетману майже необмежена, назви ухилів не можуть устигнути порядкувати цей город, повний несподіваних екземплярів. Кожний новий коментар до приписів Нової Віри, оприлюднений Центром як загальнообов'язковий, помножує внутрішні застереження в тих, що назовні якнайвірніші. Перерахувати всі Кетмани, що їх можна знайти в країнах народної демократії, не було б можливе. Проте я постараюсь зупинитися на їхніх головних групах і родах, діючи трохи як природознавець, який укладає загальну класифікацію.

Національний Кетман. Він поширений не тільки серед широких мас, від нього не вільна і партійна верхівка окремих країн. А що Тіто повівся, як Садра в описах Гобіно, і проголосив свою ереcь усьому світові, багатомільйонові маси, що практикують цей Кетман у країнах народної демократії, мусять вдаватися до особливо хитрих засобів маскування. Показові розправи з прихильниками «національного шляху до соціалізму» в окремих східніх столицях навчили публіку, які фрази і відрухи можуть наражати людей на закид плекання тих згубних тенденцій. Найпевнішим способом оберегтися перед закидом є голосно маніфестувати на кожному кроці свій подив з досягнень Росії в різних ділянках,

носити російські часописи і книжки під пахвою, мугикати російські пісні, гаряче оплескувати російських музик і акторів тощо. Письменник, який не присвятив жадного твору видатним російським постатям або життю росіян, обмежуючися вітчизняними темами, не може вважати, що став на цілковито безпечному боці. Прикметою людей, які практикують цей Кетман, є безмежна погорда до Росії як варварської країни. У робітників і селян вона радше тільки емоційна і спирається на спостереження або солдатів армії, що їх визволила, або, оскільки багато робітників і селян було під час війни на територіях, безпосередньо адміністрованих Росією, на спостереженнях росіян у їхньому щоденному житті. А що існувала досі велика різниця в життєвому і цивілізаційному рівні між Росією і країнами, які сьогодні носять назву народних демократій, на користь останніх, національний Кетман знаходить багату поживу. Годі його назвати просто націоналізмом. Між слов'янами Центральної Європи і німцями тривала протягом багатьох віків ненависть, однаке в слов'ян вона була забарвлена пошаною до зовнішніх прикмет цивілізації, помітних у німців. Зате, спостерігаючи порівняльним способом вищість своїх звичаїв, кращу здібність організувати, наприклад, транспорт чи поводитися з машинами, европеець Центральної Європи висловив би, якби міг, своє ставлення до росіян легковажним помахом руки, що, зрештою, не заважає йому відчувати страх перед численністю мас, які виливаються з глибини евразійського континенту.

Справа не в усіх, однаке, розгортається в чисто емоційному пляні. У молодої інтелігенції робітничого походження переважає, здається, погляд, що його висловило б скорочення: «Соціалізм — так, Росія — ні», і тут починаються тонкощі доктринальних розрізнень. Країни Європи — аргументується — набагато більше покликані здійснювати соціалізм, ніж Росія; їхнє населення розвиненіше, більшість землі обробляється,

мережа комунікацій густіша, промисловість не мусить починати від стану, близького до нуля. Деякі методи, базовані на безоглядній жорстокості, не доконечні, навіть непотрібні, бо існує вищий ступінь суспільної дисципліни. Проте «національний шлях до соціалізму» був засуджений, і вчинено багато для доведення, що як хтось чинить опір новому застосуванню російського зразка в найдрібніших деталях і підпорядкуванню диктатурі Центру, той є зрадником і мусить поділити долю Тіта, себто виступити проти Центру і послаблювати його воєнний потенціял, що є єдиним засобом здійснення революції в світовому маштабі. Стати проти цього твердження означало б перекреслити Нову Віру і впровадити на її місце іншу віру, тобто таку, яка виходить безпосередньо від Маркса й Енгельса. Садра, який по суті знаходився поза іслямом, дбав про те, щоб не зрадити себе перед муллами; подібно багато визнавців Нової Віри перебувають по суті поза нею. Проте інші, бачачи в союзі Тіта з Заходом приклад історичного фаталізму, отже, відкидаючи думку, що цей фаталізм міг бути просто спричинений політикою Центру супроти залежних націй, замикаються у Кетмані, який не повинен перешкоджати Центрів в його зовнішніх діях; вірний мусулманин, навіть далеко заглиблений у свій Кетман, не може створювати перешкод там, де іслям бореться з невірними за своє існування. Отже такий Кетман виявляється тільки в практичних ходах, які не шкодять Центрів в його світовій боротьбі, а є обороною національних інтересів там, де це ще можливе.

Кетман революційної чистоти. Це рідкий різновид, більш звичайний у великих містах Росії, ніж у народних демократіях. Він полягає в вірі у революційний «святий вогонь» епохи Леніна. Той вогонь, що його символом є, наприклад, поет Маяковський. Самогубна смерть Маяковського в 1930 році припечатала кінець цієї епохи, позначеної розквітом літератури, театру й музики. «Святий вогонь» був придушений, колективізацію прове-

дено нещадно, в таборах підневільної праці згинули мільйони громадян Союзу, супроти неросійських народів застосовано безоглядну політику. Література підо впливом накиданих теорій стала пласкою й безбарвною, знищено малярство, російський театр, колись передовий у світі, позбавлено свободи експерименту, науку піддано директивам згори. Так гадає той, хто практикує Кетман революційної чистоти. Він ненавидить усім серцем Його, роблячи його відповідальним за жахливу долю російського народу і за ненависть, яку російський народ збуджує в інших народів. Але він не певен, чи Він не є потрібний. Може, за виняткових періодів, яким є теперішній, появу хитрого тирана треба вважати бажаним явищем. Масові чистки, в яких згинуло стільки добрих комуністів, зниження життєвого рівня громадян, зведення мистців і вчених до ролі служак-підтакувачів, винищенння цілих національних груп — хто ж, хто не був би таким, як Він, відважився б на подібні діла? А проте Росія встояла перед Гітлером. Справа революції не піддалася силі, що вдарила ззовні. У цьому світлі Його діла набирають рис мудрої ефективності і віправдані, може, винятковим історичним становищем. Чи якби Він не застосував виняткового терору в 1937 році, не знайшloся б більше людей, охочих помагати Гітлерові, ніж знайшloся? Чи, наприклад, сьогоднішня лінія в науці і мистецтві, хоча не раз суперечить здоровому глуздові, не підносить ефективно російського духу перед загрозою війни? Він є огидною плямою на ясній Новій Вірі, але плямою, яку ще сьогодні треба витримувати, а навіть слід Його підтримувати. «Святий вогонь» не вигас. Коли буде досягнута перемога, цей вогонь знову спалахне з давньою силою, кайдани, які Він накинув, будуть зламані, а взаємини між народами складутися на нових і кращих засадах. Такий Кетман був дуже частий, якщо не всезагальний, у Росії під час другої світової війни, і сьогоднішня форма є відродженням раз уже не віправданої надії.

Естетичний Кетман. Людина з добрим смаком не може сприймати надто серйозно висліди офіційного тиску в культурній ділянці, хоч оплескує вірші, пише похвальні рецензії на маллярські виставки і вдає, що пляни похмурої, важкої архітектури нових будинків дуже їй до вподоби. Ця людина цілковито міняється в чотирьох стінах свого дому. Можна там знайти (якщо маєте справу з заможним інтелектуалом) репродукції творів мистецтва, офіційно засуджуваного як буржуазне, платівки з модерною музикою і багату збірку книжок давніх авторів різними мовами. Цю приватну розкіш йому вибачають, якщо його творча праця, яку він виконує в так устаткованій робітні, приносить очікувані пропагандивні висліди. Щоб уберегти свою позицію і помешкання (які він має з паски держави), інтелектуал готовий на всякі жертви і всякі підступи, бо вартість ізоляції в суспільстві, де поза тим нема змоги ізоляції, більша, ніж це могло б висловити речення: «My home is my castle». Телевізійні екрані в приватних помешканнях, що підглядають, як поводяться громадяни, належать ще до майбутнього⁴, отже, слухаючи закордонні радіопересилання і читаючи добре книжки, здобуваєш на мить відпруження, очевидно, коли ти сам, бо з появою гостей гра починається заново.

Ніколи, либо ні, не досліджувано ближче, наскільки людині потрібні переживання, що їх неточно називають естетичними переживаннями. Тільки в незначній кількості одиниць, що належать до якогось суспільства, ці переживання пов'язані з творами мистецтва. Більшість черпає тимчасову радість естетичного роду з самого факту перебування в потоці життя. У містах око бачить кольорові вітрини крамниць, різноманітність людських типів, більше того, уява відгадує з облич перехожих їхні приватні історії; праця уяви людини в юрбі є еротичного типу, а її зворушення є на межі фізіологічних зворушень. Око тішиться одягами, сяйвом світл, а, наприклад, паризькі базари з їхніми горами городини і квітів, риб

різної форми і барви, овочів, туш м'яса з різними відтінками яскраво червоного викликають радощі, за якими не конче треба звертатися до картин імпресіоністів чи голляндців. Слух схоплює уривки арій, гомін машин, змішаний зі цвірінням пташок, перегуки, сміх. Нюх реєструє мінливі смуги запахів: кава, бензина, помаранчі, озон, пряжені горішки, парфуми. Співці великих міст присвятили багато сторінок своїх творів описам цього радісного занурення в резервуар буднів. Плавець, який довіряє себе хвилі і має почуття безмежності стихії навколо себе, переживає подібні емоції. Думаю про найбільших співців великих міст, себто Бальзака, Бодлера і Вітмана. Здається, що збудлива і скріплююча сила цієї участі в збирноті полягає в відчуванні можливості постійної несподіванки, таємниці, за якою женешся.

Також життя селян, хоч віддане тупій праці рук, дає естетичне відпруження через ритм звичаїв, церковні обряди, ікони, ярмарки, одяг, прикраси з квітів, витинаних з паперу, народну різьбу, музику й танок.

У країнах Нової Віри міста тратять своє давнє обличчя. Ліквідація дрібних приватних підприємств надає вулицям застиглого й казенного вигляду. Хронічна нестача споживчих благ призводить до того, що юрба одноманітно сіра і одноманітно вбога. Навіть якщо появляються споживчі товари, вони одного, і то другорядного, ґатунку. Страх паралізує індивідуальність і велить їм якнайбільше уподобнюватись жестами, одяgom, виразом обличчя до пересічного типу. Міста заповнюються расовим типом, добре баченим правителями: низькі, квадратові чоловіки і жінки з короткими ногами і широкими бедрами. Це пролетарський тип, перебільшено культивований завдяки обов'язковим естетичним взірцям: ці самі опецькуваті жінки і квадратові чоловіки могли б цілковито змінити свій вигляд під впливом кіна, мальстрства і моди, як це сталося в Америці, де «задивлення», тобто властиво охота уподобнитися до

взірців, передаваних засобами масового порозуміння, вплинули в рівній, якщо не більшій, мірі на спосіб харчування. Вулиці, фабрики, місця зборів повні червоних плахт з льозунгами і прапорів. Архітектура нових будинків монументальна і пригноблююча (не кажу про реконструкції), легкість і радість в архітектурі засуджуються як формалізм. Тож кількість естетичних переживань, які одержує мешканець міст Нової Віри, надзвичайно обмежена. Єдиним місцем чару є театр, бо існує магія театру, навіть якщо вона обплутана наказами соціалістичного реалізму, який визначає зміст п'ес і рід декорацій (останні не повинні лишити місця для виявлення уяви декоратора). Звідси величезний успіх, яким користуються серед публіки п'еси давніх авторів, наприклад Шекспіра, бо їхня фантастичність перемагає навіть у межах натуралістичної вистави. Голод на дива в країнах Нової Віри такий великий, що він повинен давати дещо до надуми правителям, але правдоподібно не дає, бо вони розглядають ці бажання як залишки минулого.

На селі, де вся дотеперішня форма звичаїв має бути знесена перетворенням селян на сільсько-господарських робітників, ще тривають залишки специфічної селянської культури, що нашаровувалася поволі на протязі віків. Проте, скажімо це щиро, підпорою цієї культури були переважно середні або багатші селяни. Боротьба з ними та їхнє маскування мусить довести до занепаду селянського одягу, прикрашування хат, пле-кання приватних садків і т. п. Існує деяка суперечність поміж офіційною опікою над фольклором (музика, пісня, танець), розвиткові якого присвячується багато уваги, і конечностями нового господарського ладу, що його остаточним увінчанням має бути барак чи муріваний бльок, заселений багатьма родинами. З закриттям церков, перекресленням католицьких свят і припиненням ярмарків, які втрачають свій економічний сенс, можна буде робити стосовно сільських робітників ті самі спостереження, що дійсні й для населення міст.

За цих умов естетичний Кетман має шанси розростатися. Він виявляється в підсвідомій тузі за дивом (яку люди намагаються каналізувати в напрямі контролюваних розваг, тобто театру, фільму і фолклорних видовищ), а у працівників літератури й мистецтва в різних варіантах ескапізму. Письменники копаються в старих текстах, коментують і видають давніх авторів. Вони радо пишуть книжки для дітей, де свобода фантастики дещо більша. Багато з них вибирає університетські кар'єри, бо досліди над історією літератури дають безперечний привід пірнути в минулє і стикатися з творами великої естетичної вартості. Множиться також кількість перекладачів давньої поезії і прози. Малярі шукають каналу для своїх зацікавлень в ілюстраціях до книжок для дітей, де підбір яскравих фарб може бути виправданий посиланням на «наївну» дитячу уяву. Театральні режисери, сплачуючи належний борг виставами поганих сучасних творів, добиваються можливості вмістити в репертуарі Льопе де Вегу чи Шекспіра. Деякі представники образотворчих мистецтв настільки відважні, що майже виявляють свій Кетман, проголошуючи потребу естетики щоденного життя, тобто створення соціальних інститутів, які проектували б взори тканин, меблів, скла і кераміки для промисловості. Вони навіть знаходять підтримку найінтелігентніших діялектиків партійної верхівки і гроші на подібні заходи. Треба мати величезну пошану до таких зусиль (візьмім до уваги, що, приміром, Польща і Чехо-Словаччина перед другою світовою війною були, поруч Швеції та Фінляндії, передовими країнами в декорації інтер'єрів). Однак не видно причини на те, щоб те, що вважається формалізмом у малярстві й архітектурі, могло бути толероване довше в прикладних мистецтвах. Зрештою, на таких спробах найкраще видно раціоналізацію естетичного Кетману: оскільки все в соціалістичному господарстві плянується, чому не почати пляново задовольняти людські естетичні потреби? Тут одначе ми вступаємо в

небезпечну ділянку демона Психології. Визнати, що око людини потребує радісних барв, гармонійних форм, ясної соняшної архітектури, означало б твердити, що смак Центру поганий. Хоч і там видно поступ. Там уже ставлять хмаросяги, взоровані на будівлях, споруджуваних в Чікаґо близько 1900 року. Можливо, що в 2000 році введуть там офіційно мистецтво, яке вважається модерним сьогодні на Заході. Проте, що зробити з думкою, що естетичні переживання назагал постають завдяки тому, що виростає органічно і що сполучення барви й гармонії зі Страхом так само трудно собі уявити, як яскраве пір'я птахів, які живуть у тундрі?

Кетман професійної праці. Оскільки я опинився в умовах, на зміну яких не маю ніякого впливу, а маю тільки одне життя, і це життя спливає, — розумує людина, — я повинен старатися зробити з нього можливо найкращу річ. Я — як морський жолудь, причеплений до скелі на дні моря. Наді мною прокочуються бурі, пливуть великі кораблі, але мое зусилля спрямоване на те, щоб триматися скелі, бо загину, понесений водою, і не залишиться з мене жадного сліду. Так постає Кетман професійної праці. Якщо ти вчений, то береш участь у з'їздах, на яких виголошуються приписані доповіді точно за рекомендаціями партійної лінії. Однаке в лябораторії ти посуваєш вперед свої дослідження, орудуючи науковими методами і в тому вбачаючи ціль життя. Якщо ефективно здійснююш своє діло, байдуже, як воно буде схарактеризоване і для чиєї слави вжите. Висліди, досягнені в ім'я безкорисливих пошуків правди, тривалі, а верещання політиків проминає. Треба робити все, чого вимагають, вільно ім послуговуватися моїм прізвищем, якщо завдяки тому я маю доступ до лябораторії й гроші на купівлю наукових інструментів.

Якщо ти письменник, ти рахуєш на поліці свої видані речі: ось розвідка про Свіфта. Була написана за допомогою марксистської аналізи. Проте ця аналіза дає

дуже добре і вдумливе проникання в історичні явища і не рівнозначна з Методою і Новою Вірою. Маркс був геніяльним спостерігачем. Наслідуючи його, ти забезпечений перед атаками, бо він посідає місце пророка, а те, що ти сповідувач Методи і Нової Віри, можеш написати у вступі, який виконує те саме завдання, що присвяти королям і цісарям за минулих епох. Ось переклад довгої поеми XVI сторіччя: хіба вартість цього перекладу не є чимось тривалим? Ось моя повість, що її тему я взяв із далекого минулого; я намагався представити в ній можливо вірно події. Ось мої переклади з російської мови; їх добре бачать, і вони принесли мені багато грошей. Адже Пушкін справді великий поет, і вартість його не міняється тому, що сьогодні він служить Йому як засіб пропаганди. Звичайно, я мушу заплатити за право виконувати професію певною кількістю низькопоклонних статей і віршів. Проте про кшталт чийогось людського життя не судять на основі принагідних панегіричних творів, писаних з конечності. Навіть великий польський поет Міцкевіч, ненавидячи царя, мусів йому присвятити свою поему і в присвяті не ощаджував похвал, бо був у пастці. Коли, вживши підступу, він вирвався з Росії, тоді показав, ким був насправді, і не ставимо йому в провину його хитрощів.

Подані приклади вказують, що Кетман професійної праці не зовсім невигідний для правителів. Він становить поважну рушійну силу і є однією з причин величезного гону до освіти, тобто до здобуття знань або умінь у якісь спеціяльній ділянці, в якій можна дати волю своїй енергії, завдяки якій можна оберегтися перед долею функціонера, залежного тільки від політичних флюктуацій. Син робітника, стаючи, наприклад, хеміком, здобуває *тривале* вивищення. Син робітника, стаючи службовцем поліції безпеки, випливає на поверхню там, де рухаються великий кораблі, але поверхня моря мінлива й бурхлива. А що найважливіше, заглиблення в хемічні експерименти,

будування мостів, мистецтво поетичного перекладу, лікування хвороб принципово вільне від фальшу. Зате держава має користь із цього Кетману, бо хеміки, інженери й лікарі потрібні. Час від часу, правда, лунає з верхів глухе бурмотіння ненависті до громадян, які практикують Кетман у царині гуманістичних наук. Наглядач літератури у Центрі Фадеєв в одній зі своїх промов знущався над Леніградським університетом, де дійшло до обурливих виявів, бо одна зі студенток написала дипломну роботу про англійського поета Савіджа Ляндора. Кому потрібен Ляндор? Хто коли про нього чув? — кричав Фадеєв. Тому то у країнах, залежних від Центру, потрібна поміркованість і обережність тих, хто практикує цей Кетман.

Скептичний Кетман. Його радо практикують в інтелектуальних колах. Людство — розумують ці кола — не вміє ні впоратися зі своїм знанням, ні розв'язати труднощі виробництва і розподілу благ. Перші спроби наукової розробки суспільних проблем, зроблені в 19 сторіччі, цікаві, але досить безпорадні. Проте вони попали в руки росіян, які не вміють розумувати інакше, як догматично, і вони піднесли ці перші спроби до гідності релігійної догми. Те, що діється в Росії і в країнах, від неї залежних, є своєрідним божевіллям. Не виключене, а навіть правдоподібне, що Росія зуміє накинути своє божевілля цілому світові і що пробудження настане після двох сот або трьох сот років. Опинившись у самій середині історичного циклону, слід поводитися можливо обачно, тобто зовнішньо цілковито піддаватися силам, які легко нищать супротивників. Це однаке не заважає черпати приємність зі спостережень. Видовище бо справді небувале. Мабуть, ніколи досі людина не була піддана такому тискові і, мабуть, ніколи не коцюбрилася і не звивалася так, пробуючи пристосовуватися і жити в формочках, сконструйованих за книжкою, але, здається, не на міру людини. Всі її розумові та емоційні здібності

зазнають випробування. Хто дивиться на це щоденне видовище зречень і принижень, той знає більше про людину, ніж хтонебуть із мешканців країн Західу, де єдиним способом натиску є гроші. Громадження цього фонду спостережень є зайняттям скупаря, який перераховує нишком монети. Цей Кетман не заважає зовнішній діяльності, згідній з обов'язковою лінією, а навіть, оскільки він спирається на повну невіру у раціональність Методи, він помагає, бо дозволяє на повний цинізм, отже гнучкість у пристосуванні до мінливої тактики.

Метафізичний Кетман. Він діє особливо в католицьких країнах з католицьким минулим. Найбільше прикладів в Імперії може постачити Польща. З інших країн Єспанія знала добре католиків, які співпрацювали з комуністами. Цей Кетман полягає у *прийнятому* переконанні про метафізичну зasadу світу, себто людина, що піддається цьому Кетманові, вважає епоху, в якій живе, антиметафізичною; отже такою, що в ній через особливі причини будь-яка метафізична віра не може виявитися. Людство вчиться думати раціоналістичними і матеріальними категоріями. Воно поставлене перед злободенними завданнями і заплутане в боротьбу класів. А потойбічні релігії зазнають розпаду і, більше того, служать як засіб оборони застарілого суспільного ладу. Це не значить, що в майбутньому людство не вернеться до кращої й очищеної релігії. Хто зна, чи Нова Віра не є конечним чистилищем і чи *gesta Dei* не здійснюються *per barbaros*, отже через Центр, який змушує широкі маси прокинутися з летаргічного сну. Духовна пожива, яку ці маси одержують від Нової Віри, підрядного ґатунку. Центр помилляється, гадаючи, що поживи, яку він може подати цим масам, вистачає. Однак треба позитивно оцінювати переорання ґрунту Новою Вірою і збурення нею зasad, які тільки назовні були блискучі, а всередині дотла спорохнявілі і виділяли тухлий дух. Отже, треба Нової Вірі помагати, не

зраджуючи свого прив'язання до Тайни, тим більше, що для її виявлення, наприклад, у літературі, не існують іще сьогодні ніякі способи: як мова, так і фонд понять сучасної людини не дозріли до цього. Цей Кетман має свою чергою численні різновиди. Деято з віруючих католиків служить навіть у поліції безпеки і прикриває свій католицизм у цій, назагал не позбавленій жорстокості, роботі. Інші намагаються зберегти християнську спільноту всередині Нової Віри і виступають публічно як католики. Вони домагаються втримання католицьких установ, і часто це їм удається, бо діялектики радо бачать так званих «прогресивних католиків» і «католиків-патріотів», покірних у політичних справах. Взаємна гра досить двозначна.

Правителі терплять цей тип католиків як переходове неминуче зло, бо ще не настав етап, за якого релігію можна буде цілковито викорінити, а краще мати справу з чесними богомольцями, ніж з упертими. Щождо «прогресивних католиків», то вони свідомі не надто почесного місця, визначуваного їм правителями, себто місця шаманів і чарівників диких племен, яких толерують до часу, коли дикунів можна буде врати в штани й послати до школи. Вони виступають у різних урядових видовищах, іх навіть висилають за кордон як зразки на показ, що мають засвідчувати перед дикунами на Заході терпимість Центру до нецивлізованих племен. Їхнім захистом перед остаточним приниженнем є метафізичний Кетман: вони ошукають диявола, який гадає, що іх ошукав, хоч диявол добре знає, що вони гадають, що ошукають його, і вдоволений.

Зрештою, не тільки католики визнають цей Кетман. Те, що сказано про католиків, дійсне й для інших віросповідань, а також для осіб, що стоять поза віросповіданнями. Одним з найнебезпечніших закидів, чинених письменникам, є запідозрення їхніх віршів, п'ес чи повістей у «метафізичному забарвленні». Оскільки письменник є цивілізатором, а не може бути чарівником

чи шаманом, будь-які метафізичні нахили йому непрощенні. Література країн, не підданих до другої світової війни впливам Нової Віри, виявляла особливо сильні нахили в цьому напрямі, отже вистежування цього ухилу все ще не безрезультатне. Наприклад, п'єса, яка вводить «дивовижність», себто в якій видно зацікавлення автора трагізмом життя, не знайде можливості появи в театрі. Трагізм людської долі веде бо до думки про таємницю людського призначення. Деяким давнім письменникам, наприклад, Шекспірові, вибачають ці недуги, але не може бути мови про те, щоб ім піддавався сучасний письменник. З тієї ж причини грецькі трагіки не вважаються гожим театральним репертуаром. Маркс обожнював грецьких трагіків, проте не забуваймо, що зв'язок Нової Віри з Марксом досить поверховий. Нова Віра є російським твором, а російська інтелігенція, що її створила, мала в найвищій мірі розвинену погорду до всякого мистецтва, яке не служить безпосередньо громадським цілям (інші, безсумнівно якнайбільш громадські функції мистецтва постійно лишалися поза її зрозумінням). Щодо поезії, оскільки її джерела з трудом можна відрізняти від джерел усякої релігії, вона особливо наражена на переслідування. Правда, поетові вільно описувати гори, дерева і квіти, але досить, щоб він відчув цей неясний злет душі при зустрічі з природою, як Вордsworth на прогулянці до Тінтернського абатства, і його затаврюють, а на випадок опору він зникне з поверхні літературного життя. Це дуже добрий засіб викорінювати легіони поганих поетів, які люблять прилюдно сповідатися зі своїх пантеїстичних злетів, але це також засіб викорінювати поезію взагалі і замінювати її творами вартости реклам-пісеньок, передаваних в Америці в радіопрограмах. Маляр своею чергою може бути так само легко обвинувачений в уживанні скорочень і синтетичних форм (у формалізмі), як і в надмірному замилуванні красою світу, себто у споглядальній настанові, яка підсуває підозріння, що він з темперамен-

ту метафізик. Музика повинен дбати про те, щоб його композиції легко перекладалися на мову щоденних дій (ентузіазм праці, народні гуляння тощо) і щоб не залишалася решта, трудновловна, отже підозріла. Таким чином, якщо метафізичний Кетман терплять у «дикунів», себто сповідувачів християнської релігії, то не прощають його мистцям, яких уважають виховниками суспільства.

Етичний Кетман. Етика Нової Віри спирається на зasadу, що добре все те, що служить інтересам революції, а погане все те, що цим інтересам шкодить. Оскільки коректна поведінка громадян у їхніх взаєминах помогає справі соціалістичного будівництва і революції, великий наголос ставиться на мораль громадян. Це центральний пункт Нової Віри: «виховання нової людини». Вимоги, ставлені членам партії в цьому відношенні особливо суворі. Від них вимагають майже аскези. Тим то вступ до партії не вельми різничається від постриження в ченці, і цей акт література Нової Віри розглядає з повагою, рівною тій, з якою католицька література розглядала обіти послушників. Чим вище хто стоїть у партійній ієрархії, тим уважніше стежать за його особистим життям. Такі вияви, як замилування у гроших чи не впорядкована еротика, дискваліфікують члена партії і внеможливлюють йому посідання важливіших постів. Тому на партійній верхівці засідають люди з прикметами аскетів, відданих лише одній справі, тобто справі революції. Якщо йдеться про людей-знаряддя, позбавлених дійсного впливу, але вигідних з уваги на їхнє прізвище, то (навіть якщо вони належать до партії) їхні слабості терплять, і навіть підтримують, бо ці слабості, наприклад, замилування в розкошах чи п'янстві, становлять гарантію їхньої слухняності. Проте етичний ідеал Нової Віри пуританський. Якщо можна було б помістити всіх громадян у келіях і випускати тільки на політичні збори і працю, це безсумнівно було б найбільш бажане. На жаль, треба іти на поступки людській природі. Приріст населення можливий тільки

завдяки статевим зносинам чоловіків і жінок, і з цією невигодою треба рахуватися.

«Нову людину» так виховують, щоб нормами своєї поведінки вона виключно визнавала загальне добро. Вона думає й реагує, як інші, вона скромна, роботяща, задовольняється тим, що дає їй держава, приватне життя обмежує ночами, проводженими вдома, поза цим завжди перебуває серед своїх товаришів — на роботі і в розвагах. Вона старанно спостерігає своє оточення і доносить владі про всякі думки і вчинки своїх співтоваришів.

Доносицтво було і є відоме в різних цивілізаціях. Проте назагал його ніколи не підносили до гідності чесноти. У цивілізації Нової Віри його рекомендують як основну чесноту доброго громадянина (хоч старанно уникають цієї назви, вживаючи парафраз). Воно є підставою, на яку спирається Страх усіх перед усіма. Праця в бюрі чи на фабриці в країнах Нової Віри тяжка не тільки через суму затрачуваного зусилля; більш виснажує конечна увага на всюдисутній пильні очі і вуха. Після закінчення роботи ідеш на політичні збори чи на спеціальні виклади; і так продовжується день без миті послаблення уваги. Щирість співбесідників, якщо трапляється, є поганою ознакою: вони вдають відпруження і безтурботність, співчуття і гнів, щоб настроїти тебе на відповідний тон і видобути зізнання, які послужать їм, щоб написати звіт про тебе; це підійме їхню вартість в очах інших зверхників.

Етика, оперта на культ загалу, дає в результаті щось, що з погляду добра загалу є отрутою. Коли думаєш над цим, ментальність мудреців Нової Віри здається загадковою. Вони йдуть на поступки очевидним людським слабостям у ділянці фізіології. Проте вони не хочуть визнати, що людська істота має також інші слабості, наприклад, що вона почувався добре, коли може зменшити напруження уваги, а погано, коли є в страху. І що таки брехня їй не служить, бо супроводить її внутрішнє напруження. Ці слабості, сполучені з іншими,

як от нахил до поліпшення своєї долі коштом близжніх, перетворюють етику, в зasadі оперту на співпраці і братерстві, на етику боротьби всіх з усіма, а найбільше шансів вижити в цій боротьбі здобувають найхитріші одиниці. Це правдоподібно інший вид, ніж той, який мав найбільші шанси вижити в боротьбі за гроші в початках промислового капіталізму. Сторожових собак можна назагал поділити на дві категорії: галасливих і брутальних та нишкових, які кусають мовчком. Цей другий вид, як здається, упривілейований у країнах Нової Віри. П'ятдесят чи сто років виховання на таких засадах може витворити тривким вид людей, від якого вже не буде повернення назад. «Нова людина» аж ніяк не є тільки вимогою. Вона стає дійсністю.

Етичний Кетман постає з почуття, що етика лояльності супроти загалу має численні слабкі сторони. Цей Кетман нерідкий серед високопоставлених членів партії. Люди, ним опановані, хоч здібні вигубити холоднокровно мільйон людей в ім'я революції, при потребі намагаються неначе надолужити свою суворість, і в особистих взаєминах вони чесніші й кращі, ніж ті, що поклоняються індивідуальній етиці. Їхня здібність співчувати і подавати допомогу майже необмежена; вона їх штовхнула в молодості на шлях революції; таким чином вони повторили досвід самого Маркса. Цей Кетман зустрічається переважно в старих комуністів. Коли вони наштовхуються на конфлікт поміж вузлами особистої дружби та інтересами справи, якій служать, вони довго важать річ у своїй совісті, і безпощадні тільки тоді, коли цілковито певні, що, боронячи друга чи стримуючися від обвинувачення його, завдають шкоду тому, що для них найцінніше. Вони з правила оточені великою пошаною як люди кришталевої чесності. Проте це не звільняє їх від частих підозрінь в «інтелігентщині». «Інтелігентщина» — це згірдлива назва тих, що бездоганні як теоретики, але їм надмірна вразливість на етичні питання заважає в дії. Революціонер повинен бути безоглядний і радше

стинати людські дерева сліпо, ніж замислюватися над тим, чи котресь з них справді спорохнявіле.

Етичний Кетман є звичайно одним із найсильніших Кетманів у країнах народної демократії, бо етику Нової Віри защеплюють там усього лише від кількох років, а піборювана етика тривала там століттями. Ніколи не можна передбачити, коли й у кого появиться цей Кетман. Він веде до разючих несподіванок. Ті, хто дає усякі підстави до припущення, що не займуться донощицтвом, практикують донощицтво налогово; навпаки, ті, кого слід якнайбільше запідозрювати в легковаженні «пересудів», виявляють нез'ясовану лояльність до своїх приятелів, а навіть чужих. Цей Кетман наполегливо викорінюють як перепону контролеві над умами громадян, проте кількість ситуацій, у яких він може застосовуватися, така велика, що він часто висмикується з-під засобів тиску.

Мешканець країн Західу не здає собі зовсім справи з того, що мільйони його близніх, які, здавалося б, назовні більш або менш подібні до нього, перебувають у світі для нього так само фантастичному, як світ мешканців Марса. У порівнянні з ними він наївна дитина, бо невідомі йому перспективи, які Кетман відкриває для людської природи. Життя в постійному внутрішньому напруженні витворює таланти, приспані в людині. Вона навіть не підозріває, на які висоти спритності і психологічної проникливості може піднестися, коли її притиснуть до стіни і коли вона або мусить бути зручною, або загинути. Витримка найбільш пристосованих до розумової акробатики створює людський тип, досі мало відомий у сучасній Європі. Конечності, що їх результатом є Кетман, розвивають інтелект, це не підлягає сумніву. Хтось, хто вважав би мірою розумового життя Центральної і Східної Європи монотонні статті, які появляються в тамтешній пресі, і виголошувані там стереотипні промови, помилувався б дуже. Це тільки зовнішня поволока, прийнятий там певний спеціальний стиль, термінологія і

мовний ритуал. Як теологи за періодів суворої ортодоксії висловлювали свої погляди за допомогою ригористичної мови, рекомендованої Церквою, так і там важливе не те, що хтось сказав, але що хотів сказати, приховуючи свою думку пересуненням коми, вставленням «і», такою, а не іншою черговістю обговорюваних проблем. Кожен, хто там не перебуває, не знає, скільки титанічних боїв там іде, якпадають герої Кетману і за що ведуться війни. Звичайно, люди, що беруть участь у цих війнах, які нагадують незвичайно трудні партії філософічних шахів, ставляться легковажно до своїх земляків — політичних емігрантів. Хірург не може вважати різника рівним йому в зручності; так само натренований на прецизних операціях поляк, чех чи угорець посміхається, дізнаючися, що хтось на еміграції назвав його зрадником (чи свинею) якраз у ту мить, коли цей зрадник (чи свиня) бере участь у розгрі, від результату якої залежить доля п'ятнадцятьох лябораторій чи двадцятьох мистецьких робітень. Як треба платити, цього за кордоном не знають. Не знають, що купується і якою ціною.

Кетман як громадський звичай не позбавлений переваг. Щоб оцінити ці переваги, досить пригляднутися до життя країн Заходу. Західні люди, особливо тамтешні інтелектуали, страждають особливим видом *taedium vitae*; їхнє емоційне і розумове життя надто розорошене; даремно вони пробують замкнути ту ріку, що розливається широко по ріні і невжитках, в одне обмуроване річище. Або, вживаючи іншого порівняння, все, що вони думають і відчувають, зникає, як пара в безкрайому просторі. Свобода є для них тягарем. Жадні висновки, до яких вони доходять, не обов'язкові: може бути так, але може бути й інакше. Звідси постійна *malaise*. Найчастівіші з них, здається, ті, що стали комуністами: лад, що в ньому вони живуть, є муром, об який б'ються: нарешті знайшовся опір, і цей опір визначає їх самих. Пару, що здіймається в повітря, згущено під тиском. Ще більшого

згущення досягають ті, хто мусить приховувати свої комуністичні переконання, тобто практикуючи Кетман, зрештою не дуже поширений звичай у країнах Заходу.

Кетман полягає, як це ясно видно, у здійснюванні себе *есуپереч* чомусь. Той, хто практикує Кетман, страждає через перешкоду, на яку наштовхується, але якби перешкоду нагло усунули, він опинився б у порожнечі, хто зна, чи не набагато прикрішій. Внутрішній бунт не раз потрібний для здоров'я і буває особливим різновидом щастя. Те, що можна сказати, буває набагато менш цікаве, ніж емоційна магія оборони власного святилища. Здається, що для більшості людей конечність жити в постійному напруженні й чуйності є тортурами, але багатьом інтелектуалам це спровадяє одночасно мазохістичну приємність.

Той, хто практикує Кетман, бреше. Але чи був би він менш фальшивий, якби міг говорити правду? Маляр, який намагається протягнути недозволене («метафізичне») п'янке захоплення красою світу в свій образ про життя в колгоспі, був би розгублений, якби дали йому повну свободу, бо краса світу здається йому тим більшою, чим менше йому вільно її зображення. Поет мріє про те, що міг би написати, якби не був зв'язаний своїми політичними обов'язками, але, можливо, те, що так прекрасне у мрії, розвіялося б цілковито в ту мить, коли він був би звільнений від цих обов'язків. Кетман є добродійством: він плекає мрію. Людина вчиться любити споруджені навколо неї загороди. Хто зна, чи відсутності внутрішнього центру в людині не криється таємниця успіху Нової Віри, її велика принада для інтелектуалів. Нова Віра, піддаючи людину тискові, створює центр, а в усікому разі створює в ній почуття, що такий центр існує. Страх перед собою не що інше, ніж страх перед порожнечею. «В людині немає *нічого*, — сказав мені мій приятель-діялектик. — З самого себе *нічого* не видобудеш, бо там *нічого* нема. Не можеш

відійти від людей і писати в пустелі. Пам'ятай, що людина є функцією суспільних сил. Хто хоче бути сам, той занидіє». Це, либонь, правда. Але сумніваюсь, чи можна це визнати чимось більше, ніж правом наших часів. Якби людина відчувала, що в ній нема *нічого*, Данте не міг би написати «Божественної комедії», Монтень — своїх «Спроб», а Шарден — намалювати навіть одного натюрморта. Визнаючи, що нема в *ній нічого*, людина схвалює сьогодні щонебудь, навіть якби знала, що щонебудь погане, аби тільки опинитися разом з іншими і не бути самою. І поки людина так уважає, її поведінці не можна багато закинути. Краще плекати розрослий Кетман і піддаватися тискові і завдяки цьому тискові мати моменти почуття, що *існуєш*, ніж ризикувати поразкою, довірившися мудрості минулих віків, коли твердили, що людина є божественною істотою.

А якби попробувати жити без тиску і без Кетману, кинути виклик долі, сказати: «Якщо програю, не буду себе жаліти?» Якщо можна жити без накиненого опору, якщо можна самому собі створити власний опір, то неправда, що в людині нема нічого. Це був би акт віри.

АЛЬФА, АБО МОРАЛІСТ⁵

Історія останніх кільканадцятьох років у Середній і Східній Європі рясніє ситуаціями, перед якими тратять вагу всякі теоретичні епітети й міркування. Зусилля людей, щоб опанувати ці ситуації, вирішує їхню долю. Розв'язки, які кожен з них приймає, різні, залежно від цих невловних чинників, що складають індивідуальність людини.

Оскільки ці круті стежки мільйонів найкраще видно на тих, що професійно записують зміни в собі й в інших, себто в письменників, я використаю їхню історію як приклад. Постараюся накреслити кілька портретів східніх письменників.

Людина, яку я назву Альфою, була одним з більш відомих прозаїків на схід від Ельби. Він був моїм сердечним приятелем, і єднають нас спогади багатьох трудних моментів, що їх ми пережили разом. Трудно мені обронитися перед зворушенням, виводячи на кін його особу. Я навіть пытаю себе, чи я повинен саме його піддавати аналізі. Проте я це зроблю, бо приязнь не завадила б мені оприлюднити статті про його книжки, в якій я сказав би більш-менш те саме, що скажу.

Альфа перед другою світовою війною був високим, худим молодиком у рогових окулярах. Він містив свої оповідання в одному правому тижневику⁶, який не мав у літературних колах доброї репутації, бо літературні кола Варшави складалися здебільшого з жидів або з людей, які нерадо дивилися на расистські й тоталітарні мрії цього часопису. Редактор тижневика⁷ був у деякій мірі відкривачем Альфи і мав причини вітати себе з вибором, бо талант Альфи розвивався швидко. Незабаром

тижневик почав друкувати його повість.⁸ Повість з'явилася накладом однієї з найбільших видавничих фірм і наробила багато гамору.

Головні зацікавлення Альфи були звернені на трагічні моральні конфлікти. На той час багато молодих письменників піддавалися чарові прози Джозефа Конрада. Альфа був особливо вразливий на спосіб Конрадового писання, бо мав нахил ставити своїх героїв ієратично і монументально. Його полонила ніч. Дрібні люди зі своїми могутніми пристрастями ніччю, велич якої і таємничість оповивали їхню долю величезною драперією: така здебільшого була сценерія його театру, хоч він писав не п'єси, а оповідання й повісті. Монументальність, мовчанка, велич позалюдського, байдужого світу — цим його молодечі твори були спільні з творами Конрада. Настанова Альфи була метафізична і трагічна. Мучило його питання чистоти — і моральної чистоти, і чистоти тону в тому, що писав. Він дистилював свої речення. Він хотів, щоб кожне з них було не тільки описом, але формувалося як частина музичного твору, щоб було незамінне і діяло самим звуком. Ця потреба чистоти, я сказав би — надземної чистоти, була прикметою характеру Альфи, який у спілкуванні з людьми любив бути високоверхим і ходити на ходилицях. І гонитва за чистотою в письменницькій праці, і високоверхість поєднувалися: це була сублімація самого Альфи, його друге «я», на яке він перекидав усі свої надії. Чим більше він журився своїм приватним, невпорядкованим життям, тим більше цінував компенсаційну дію, якою було для нього писання, і тим більше надавав їм ваги урочистого обряду. Хтось про нього сказав, що якщо він візьме перо в руку, надіває довгополу ризу мага. Саном, який міг би наситити його амбіцію, був сан кардинала. Повільні рухи, багряниця, подавання персня до поцілунку — ось чистота жесту, виладування себе в кращому «я»; є комічні актори, які все життя мріють про найбільш поважну, достойну роль; діють у них либо підібні

мотиви. Альфа, який був обдарований знаменитим почуттям гумору в розмові, мінявся цілковито, коли починав писати: відтоді перебував тільки на найвищих реєстрах трагедії. Його амбіції сягали значно далі, ніж здобуття імення автора добре написаних книжок. Він хотів бути письменником — моральним авторитетом.

Повість, про яку я згадав і яка була його першим великим успіхом, була широко розреклямована як католицька повість, а сам Альфа здобув завдяки їй титул найздібнішого католицького письменника, що в католицькій країні, якою була Польща, не було мало. Чи він справді був католицьким письменником, трудно вирішити. У двадцятому сторіччі кількість католицьких письменників незначна. Так звані навернення інтелектуалів з правила досить підозрілого роду і не різняться від скороминущих навернень на сюрреалізм, експресіонізм, екзистенціалізм тощо. Не можу вирішити, чи Альфа був католиком, хоя я зустрічався з ним часто і ми вели якнайширіше розмови. Він був таким католиком, якими було тоді багато з нас: це була доба зацікавлень томізмом і покликання в літературних дискусіях на Жака Марітена. Неправильно було б твердити, що в усіх таких «інтелектуальних католиків» діяла тільки літературна мода: жестів потопаючого, який хапається за соломинку, не можна звести тільки до моди. Але було б також неправильно вважати літературні дискусії, що орудували термінами томістичної філософії, виявами католицизму; досить далеко було від них до прийняття католицизму з усіма наслідками. Все таки «інтелектуальні католики» надавали своєї барви деяким літературним колам; їхня політична роля була особлива; вони з нехіттю ставилися до тоталітаризму і расизму; відрізнялися цим від католицьких літераторів і журналістів *tout court*, політичні ідеї яких не були вільні від культу «здорових устроєвих форм» (себто Італії та Німеччини) і від схвалення антисемітських авантур. Комуністи дивилися на впливи Жака Марітена з огидою як на ознаку

дегенерації, але «інтелектуальних католиків», як настроєних вороже до ідеї крайньої правиці, вони не поборювали. Видавши першу повість, Альфа почав обертатися у колах «інтелектуальних католиків» і лівиці. Бувши вразливим на погляди, обов'язкові в його довкіллі, і дуже поважно беручи справу морального авторитету письменника, він порвав з правим тижневиком і поклав свій підпис на збірному листі, зверненому проти антисемітів.

Усяк шукав у католицизмі чогось іншого. Альфа зі своїм трагічним відчуттям світу шукав форм: слів, понять і попросту текстури; трагічне відчуття є як «Невидима людина» Веллса, яка, хоча появиться серед людей, мусіла начіплювати собі ніс із *papier-maché*, бандажувати обличчя, а на невидимі руки надягати рукавички. Католицизм давав мову: такими поняттями, як гріх і святість, темрява душі і милість, можна було схопити переживання описуваних осіб, а, що найважливіше, католицька мова вводила відразу піднесений тон, так потрібний Альфі: ця мова задовольняла тугу за кардинальською багряницею. Героєм повісти Альфи був священик, у чому був безсумнівний вплив французьких католицьких письменників, у першу чергу Бернано, але це також виражало змагання Альфи творити чисті і сильні постаті. Дія відбувалася на селі; тут виявилися слабкі сторони таланту Альфи; зайнятий будуванням конфліктів, він мав мало натреновані очі; йому бракувало спостереження деталів, конкретних людей; вихований у місті, він ніколи не мав діла з селянами. Село, яке він описував, було універсальним селом — це могло б із рівним успіхом бути бретонське чи флямандське село, але саме тому це не було дійсне село. Постаті спрощали враження переодягнених у чужі їм костюми (за доби пасторальної літератури паничів переодягнано на пастухів) і всі промовляли однаково.

Отже драма проходила серед ледве нашкіцованих декорацій. Проте в ній було могутнє напруження, і

критики прийняли книжку майже ентузіастично. Не тільки перший її наклад розійшовся швидко. Альфа отримав за неї державну нагороду, яка принесла йому чималу суму грошей. Можливо, що жюрі, надаючи нагороду, брало до уваги поза мистецькими вартостями повісті також деякі політичні користі з нагородження Альфи. Уряд за цих років виразно кокетував з крайньою правицею; нагородити католицького письменника здавалася мудрим заходом; правиця мусіла бути вдоволена, а ліберали й лівиця не мали причини нападати на рішення, бо кінець-кінцем кожному вільно було тоді вірити й писати згідно зі своєю вірою.

Попри розголос і гроші, Альфа в глибині своєї душі не вважав своєї повісті ні тому оповідань, які видав, добрими книжками. Позиція, яку він здобув, дозволяла йому практикувати улюблену ним високоверхість; він був пострижений у творці глибокої і шляхетної літератури, тоді як книжки його колег могли розраховувати на те, що дійдуть до ширшої публіки хіба тільки як сенсація не велими високого ґатунку; книжки колег поклонялися яскравому натуралізмові, який виражався в описах явищ з обсягу фізіології, або були психологічними трактатами, переодягненими у форму повісти. Літератори жили в інтелектуальному ґетто своїх каварень, і чим більше страждали з приводу своєї ізоляції від життя широких мас народу, тим дивовижнішим і менше зрозумілим ставав їхній стиль. Прикрай осад, який залишився в Альфи після видання його перших книжок, трудно було йому самому описати; проте момент, коли він здав собі справу, що з його писанням щось не до ладу, був вирішальний для всього його дальншого життя. Охопив його великий сумнів. Якщо його колеги-письменники також сумнівались у вартості своєї творчості, завішеної в порожнечі, то сумнів Альфи набрав більших розмірів. Він хотів досягти чистоти морального тону, але чистота, щоб бути справжньою, мусить бути земна, міцно оперта на досвід і спостереження, — інакше є фальшем. Альфа

помітив, що забрів у фальш, бо перебував серед ідей про людей, а не серед живих людей. Те, що він знов про людину, спиралося на його власні внутрішні переживання у чотирьох стінах його кімнати. Його католицизм був нічим іншим, як маскою, якою він послужився. Він грався з католицизмом, діючи так, як діяло багато інтелектуалів двадцятого сторіччя, що пробували покрити власну голість шанобливою, старосвітською ризою. Він шукав способу, як викликати в читача бажаний емоційний відгук: звичайно, читач, знаходячи такі слова, як милість чи гріх, знані йому з дитинства, реагує сильно. Але в такому вживанні слів і понять автором є якесь надуживання. Альфа засумнівався в реальності конфліктів, які сам творив. Називаний католицьким письменником, він знов, що католицьким письменником не є, як малляр, що деякий час малював кубістично, стверджує зі здивуванням, що все ще називають його кубістом. Підведені оманами, критики зараховували його письменство до здоровової і шляхетної літератури, протиставляючи письменству його колег, що носило прикмети декадансу. Проте, він сам розумів, що він був аж ніяк не здоровіший від своїх колег, які принаймні не приховували своєї жалюгідної наготи.

Вибухнула війна, наше місто і країна стали частиною імперії Гітлера. Протягом п'яťох з половиною років ми жили в зовсім іншому вимірі, ніж той, що його можна було знати з якого-небудь досвіду чи літератури. Я сказав би, що те, що судилося нам побачити, перевищувало найсміливішу і наймакабричнішу уяву. Знані нам раніше описи жорстокості збуджували тепер сміх, як наївні і дитячі оповідання. Німецьке правління в Європі було жорстоке, але ніде не так жорстоке, як на сході; бо на сході жили раси, які за доктриною націонал-соціалізму заслуговували або на докорінне вигублення, або на вживання до тяжкої фізичної роботи.

А все ж таки ми жили і тому, що були письменниками, ми намагалися писати. Правда, раз-у-раз між нами не

ставало когось, вивезеного до концентраційних таборів чи розстріляного. Не було на це ради. Ми були як люди на льодовій кризі, що тане. Не треба було думати про мить, коли розтане. Воєнні комюніке сповіщали дані про наші перегони зі смертю. Ми повинні були писати: це був єдиний спосіб уберегтися від розпачу. Крім цього, вся країна була охоплена мережею таємної діяльності, і справді існувала в ній «підпільна держава», отже чому б не мала існувати також підпільна література. Друк часописів і книжок мовою підкореної нації був заборонений. Однак культурне життя не піддавалося здушенню. Підпільні публікації були розмножувані ротапrintом або друковані нелегально як часописи, брошури і книжки малого формату, легкі до розповсюдження. Організовано багато підпільних доповідей і авторських вечорів. Були навіть підпільні театральні вистави. Бо це підіймало дух завойованої, але все ще воюючої нації. Цей дух був добрий, дещо задобрий, як це довели події наприкінці війни.

Протягом тих років Альфа здійснював успішно свій ідеал письменника — морального авторитету. Його поведінка була поведінкою зразкового письменника-громадянина. Його судження про те, які вчинкі властиві, а які не властиві, вважалися в літературних колах свого роду оракульськими, і до нього часто зверталися з проханням, щоб він вирішив, чи хтось не вийшов поза засади неписаного патріотичного кодексу. За тихим визнанням він став свого роду вождем усіх письменників у нашему місті. На його руки йшли гроші з підпільних фондів, і він розподіляв гроші поміж колегами, які потребували допомоги; він був на досить високому ступені підпільного втасмачення; опікувався письменниками-початківцями; він відважився публічно не подати руки єдиному з письменників, який у Варшаві погодився на співробітництво з німцями, вступаючи на службу до німецької видавничої фірми. Він був ініціатором і співредактором підпільного літературного часопису,

примірники якого, писані на машинці, передавалися по черзі «клубам», що збиралися таємно, і там читалися уголос. Його настанова була позначена справжньою людяністю. Уже перед війною він відхрестився від свого правого покровителя, який проголошував потребу ввести в країні власний тоталітаризм (цього покровителя розстріляло Гестапо в першому році війни)⁹. Коли німецька влада почала систематичне мордування тримільйонного жидівського населення в Польщі, антисеміти не вважали потрібним надто журистися; вони засуждували це звірство голосно, але багато з них нишком думало, що воно не зовсім не обґрунтоване. Альфа належав до тих мешканців нашого міста, які зареагували палко на масові вбивства: він боровся пером проти байдужості інших і сам подавав допомогу жидам, що ховалися, хоч за допомогу жидам загрожувала смертна кара.

Він був рішучим противником націоналізму, який знайшов у Німеччині таке кошмарне втілення. Не означало це аж ніяк, що він мав комуністичні нахили. Кількість комуністів у Польщі була завжди незначна, а співпраця росіян з німцями після пакту Молотов-Ріббентроп створила особливо несприятливі умови для діяльності послідовників Москви. Комуністичне підпілля було слабе. Надії мас населення зверталися на захід, а «підпільна держава» залежна була від еміграційного уряду в Лондоні. Альфа, завжди чутливий на моральні погляди оточення (його чутливість можна порівняти з чутливістю барометра), не міг ставитися з симпатією до країни, яка майже ні в кому не збуджувала приязних почувань. Як більшість його друзів, він хотів далекосяжних соціальних реформ і влади народу.

Я часто зустрічався з Альфою. Я не перебільшивби занадто, якби сказав, що ми разом прожили воєнні роки. Вигляд Альфи діяв підбадьорливо; наперекір усім нещастям він усміхався, поводився зі зневажливою без журністю, і щоб підкреслити свою погорду до підкованих чобіт, одностроїв і верещань: «Heil Hitler» —

носив парасольку. Його високий зріст, худість, іронічні блиски очей з-поза окулярів і маєстатичність, з якою він крокував вулицями міста, в якому шаліла чума терору, складали силуету, суперечну законам війни. Трапилося раз, що ми верталися з візити в нашого спільногого приятеля, який жив на селі. Скільки собі пригадую, ми сперечалися про вибір потягу; ми вирішили їхати, хоч господарі дораджували потяг, який відходив півгодини пізніше. Ми приїхали до Варшави і йшли вулицями, дуже вдоволені життям; це був погожий літній ранок 1940 року. Ми нічого не знали про те, що цей день мав бути записаний як чорний день в історії міста. Ледве я вернувся до себе і зачинив двері, як почув крики на вулиці. Я виглянув через вікно: там відбувалися лови на людей. Це були перші лови до Освенціму. В Освенцімі пізніше вбито кілька мільйонів людей з різних країн Європи, але тоді цей концентраційний табір щойно народжувався. З першого великого транспорту людей, зловлених того дня на вулицях, ніхто, як здається, не залишився в живих. Альфа і я пройшли вулицями за п'ять хвилин перед початком облави: парасолька і безжурність Альфи приносили щастя.

Ці роки були випробуванням для кожного письменника. Дійсний трагізм подій відсував у тінь уявні трагедії. Хто не зумів знайти вислову для збірних розпук і надій, соромився своєї професії. Існували вже тільки елементарні почуття: страх, біль з приводу втрати близьких, ненависть до гнобителів, співчуття до страдників. Альфа, талант якого шукав справжньої трагедії, а не уявної, відчув матеріял у руках і написав низку оповідань, які мали скласти книжку, видану після війни¹⁰; ця книжка була перекладена на багато мов. Предметом усіх оповідань можна визнати лъяльність. Не дарма Конрад був улюбленим автором молодечих років Альфи. Це була лъяльність супроти чогось у людині, що не назване, але могутнє і чисте. Перед війною Альфа був скильний називати цей моральний імператив по-като-

лицьки. Тепер боявся фальшу, стверджував тільки, що цей імператив існує. Коли його герой, вмираючи, спрямовували зір до мовчазного неба, вони не могли там нічого відчитати, крім надії, що їхня вірність, може, спирається на якусь зasadу світу і що ця засада світу не зовсім бузглудза і не чужа моральним жадобам людини. Моральність героїв Альфи була світська, зі знаком запиту, з павзою, але ця павза не була ще вірою. Я думаю, що Альфа був чесніший у цих оповіданнях, ніж у своїх передвоєнних творах. Одночасно він з великою силою висловлював стан умів тих незліченних підпільних бойовиків, які гинули в боротьбі з нацизмом. Чому вони кидали своє життя на терези? Чому приймали тортури і смерть? Що їх до цього спонукувало? Вони не мали точки опору в любові до Фюрера, як німці, ні в Новій Вірі, як комуністи. Навряд чи більшість із них вірила в Христа. Отже тільки вірність — вірність тому, що вони називали іменем батьківщини і чести, що було сильніше, ніж назви.

В одному з оповідань Альфи¹¹ хлопець, тортурований жандармами, знаючи, що буде розстріляний, видає свого приятеля, бо боїться вмирати сам. Вони зустрічаються перед екзекуційною чотою, і зраджений пробачає тому, хто його зрадив. Це пробачення не може бути виправдане жадною утилітарною етикою: нема причини, щоб пробачати зрадникам. Коли б це оповідання писав советський автор, зраджений відвернувся б з погордою від людини, яка піддалася нікчемній слабості. Відійшовши від католицизму, Альфа став письменником більш християнським, ніж був раніше, якщо прийняти, що етика лояльності є продовженням етики християнства і протиставна етиці суспільних цілей.

У другій половині війни виникла в «підпільній державі» поважна криза політичної свідомості. Підпільна боротьба з окупаційною могутністю потягла за собою великі жертви, кількість розстріляних і зліквідованих в концентраційних таборах постійно зростала. Обґрун-

товуючи потребу жертв тільки вірністю, ум був наражений на сумніви. Вірність може бути підставою індивідуального рішення, але там, де в гру входять рішення про долю сотень тисяч людей, вірності не вистачає, люди шукають раціональних цілей. Які ж це могли бути цілі? Зі сходу наближалася переможна Червона армія. Західні армії були далеко. В ім'я якого майбутнього, в ім'я якого порядку вмирали щодня молоді люди — це питання ставив собі не один із тих, чиїм завданням було підтримувати дух інших. Ніхто не вмів дати відповідь. Іраціональні мрії, що трапиться щось, що спинить похід Червоної армії, а одночасно повалить режим Гітлера, сполучалися з покликаннями на честь «країни без Квіслінга». Це не було надто надійною опорою для більш тверезих умів. На цей час почали діяти підпільні комуністичні організації, до яких приєдналися окремі представники лівого крила соціалістів. Програма комуністів була набагато краще обґрутована, ніж програма «підпільної держави», залежної від Лондону: країна, як це вже було досить ясне, мала бути визволена Червоною армією. За її допомогою слід було провести революцію.

Серед інтелектуалів підпілля можна було зауважити особливе роздратування, обернене проти іраціональних настроїв, що ширилися в русі опору. Настрої ці наблизалися до гістерії. Таємні дії стали самоціллю. Вмирати і наражувати інших на смерть стало майже спортом. Альфа, який у своїх оповіданнях проголошував етику вірности, міг легко знайти навколо себе її карикатуру. Патріотичний кодекс цього середовища забороняв йому зближатися з нечисленними угрупованнями, залежними від Москви. Альфа, як багато його приятелів, відчув себе в пастці. Тому либо ж треба приписати характер його оповідань, які постали в цю добу. Він уперше, пишучи, звернувся до свого почуття гумору. У своїх оповіданнях він зобразив добре знані йому постаті маніяків таємних дій. Його сатира відкривала також суспільне тло змовницької гістерії: не

підлягає сумніву, що «підпільна держава» була витвором передусім інтелігенції, тієї верстви, яка не відома вже в західніх країнах Європи, не кажучи про англо-саксонські країни. Особливі риси цієї інтелігенції, що в звичай і в прив'язаннях є спадкоємцем шляхти (навіть якщо це інтелігенція селянського походження), немилі для інтелектуалів; по суті в Польщі відбувалися на протязі останніх кількох десятків років постійні спроби бунту інтелектуалів проти інтелігенції, що її вони самі були частиною; це був відповідник бунту інтелектуалів проти middle class, наприклад, в Америці. Представник інтелігенції, коли починав справді думати, спостерігав, що він ізольований від широких мас народу; стараючися вернути собі зв'язок з масою, він ставав радикалом, бо добачав хибність устрою. Альфа, пишучи сатиру на змовницьку інтелігенцію, переконувався, що ця верства з її багатьма аберациями віщує найгірше майбутнє, якщо з неї мати виходити прийдешні правителі країни; а це здавалося неминучим у випадку приїзду до країни еміграційного уряду з Лондону.

Саме коли він переживав цей процес гіркого і безсильного глузування, вибухнуло повстання. Два місяці над Варшавою стояв висотою з пару кілометрів стовп диму і полум'я. У висліді вуличних боїв загинуло близько 200 000 людей, а ті дільниці, які не були збурені бомбами і вогнем важкої артилерії, були спалені відділами СС; місто, яке перед повстанням нараховувало більше мільйона мешканців, після повстання було пустелю руїн, його населення було депортоване, а вулиці, позбавлені бруківки, перетворені на кладовища. Альфа жив на далекому передмісті, в дільниці на межі з полями. Завдяки цьому уцілів, і вдалося йому пробратися через зону, в якій ловили втікаюче населення на примусові роботи і до концентраційних таборів.

У квітні 1945 року, вже після вигнання німців Червоною армією (бої тоді йшли під брамами Берліну), ми приїхали з Альфою до Варшави і блукали разом по

горах румовищ, які здіймалися там, де колись були вулиці. Кілька годин ми перебували в закутку міста, колись нам добре відомому. Ми не могли його тепер впізнати. Ми піднялися схилом червоних цеглин і ввійшли у фантастичний краєвид місяця. Царювала там повна тиша. Балянсуючи, щоб не впасти, ми сходили вниз насипами, і перед нами виринали все нові сцени порожнечі і знищення. В одному з ярів ми наштовхнулися на дощечку, причеплену до металевої штаби. На дощечці ми прочитали напис, зроблений брунатною фарбою (фарба виглядала, як кров). Цей напис звучав: «Шлях страждань поручника Збишка». Альфа мусів тоді думати те саме, що я. Ми думали про слід, який залишається по житті людини. Ці слова звучали, як крик із розтрощеної землі, звернений тільки до неба. Це було кликання справедливості. Ким був поручник Збишек? Які були його страждання, про які не дізнається ніхто з живих? Ми уявляли собі, як він повз по тому шляху, що його зазначив написом один із його товаришів, також пізніше, мабуть, загиблий. Як зусиллям волі він підтримував слабнучі сили і, відчуваючи, що він ранений, думав тільки про одне: про виконання завдання. Нащо? Хто зміряв його мудрість чи шаленість? Чи це була монада Ляйбніца, що має в світі своє призначення, чи тільки син поштового службовця, який ішов за наказом чести, защепленим йому батьком, який пам'ятав чесноти шляхетського дворища?

Ми йшли далі і зайшли на витоптану стежку. Ця стежка завела нас у котловину між горами. На дні котловини стояв нездарно змайстрований хрест, а на ньому шолом. Під хрестом свіжо посаджені квіти. Тут лежав чийсь син, мати віднайшла до нього дорогу і витоптала стежку своїми щоденними візитами.

Нараз озвався ляскіт неначе театральних громів. Це війнув вітер, і погнуті бляхи, що держалися на стіні, яка була як скельний виступ, почали бубоніти одна об одну. Ми вибралися із румовищ на майже незаторкнute

подвір'я. Між бур'янами видно там було заржавілі машини, а на східцях спаленої вілли ми знайшли книги із підрахунком втрат і прибутків.

Варшавське повстання, почате з наказу еміграційного уряду в Лондоні, вибухло, як відомо, тоді, коли Червона армія наблизялася до столиці, а відступаючі німецькі війська вели бої на підступах до міста. Температура змовницьких настроїв досягала тоді кипіння. Підпільна армія хотіла битися. Метою повстання було викинути німців і зайняти місто так, щоб Червона армія застала там уже функціонуючу польську владу. Коли битва в місті почалася і виявилося, що Червона армія за рікою не рухається, щоб помагати, запізно було на міркування; трагедія була відіграна до кінця з дотриманням усіх правил. Це було повстання мухи проти двох велетнів. Один велетень стояв за рікою і чекав, поки другий велетень задавить муху. Правда, муха боронилася, але її вояки були здебільшого озброєні тільки пістолетами, гранатами й бляшанками з бензиною. А велетень два місяці посилив на місто що кілька хвилин свої бомбовики, які скидали ладунок з висоти п'ятдесяти метрів. Він підтримував атаки своїх відділів танками і вживав найважчої артилерії. Врешті муху задавив, а незабаром сам був задавлений вичікуючим другим велетнем.

Не видно ніяких логічних причин, з яких росіянини мали б подати допомогу Варшаві. Вони несли на захід визволення від Гітлера і визволення від дотеперішнього порядку, який хотіли замінити порядком добрым, себто своїм власним. На заваді поваленню в Польщі капіталізму стояла «підпільна держава» і еміграційний лондонський уряд, тоді як на запіллі Червоній армії вже діяв інший польський уряд, підготований у Москві. Знищення Варшави давало безсумнівні плюси: гинули в ній саме у вуличних боях ті, що могли б спричинити найбільше клопоту в правлінні, себто інтелігентська молодь,

досвідчена в підпільній боротьбі з німцями і безмежно фанатична в своєму патріотизмі. А саме місто за роки окупації перетворилося на підпільну фортецю, повну таємних друкарень і складів зброї. Ця традиційна столиця бунтів і повстань була напевне найменш покірним містом на просторі, що мав опинитися під впливами Центру. Отже на користь подавання допомоги могло б промоляти тільки милосердя до гибнучого мільйонного населення міста. Але милосердя є зайвим почуттям там, де промовляє Історія.

Альфа, ходячи так зі мною по руїнах Варшави, відчував, як й усі вцілілі, — гнів. У плитких могилах, яких можна було знайти багато на цьому місячному краєвиді, лежали його близькі друзі. Двадцятькілька літній поет Кшиштоф¹², щуплий астматик, фізично не міцніший від Марселя Пруста, загинув на посту, обстрілюючи з вікна танки СС. Так пропала найбільша надія польської поезії. Його жінка Барbara вмерла від ран у лікарні, стискаючи в руці рукопис віршів чоловіка. Поет Кароль, син робітничої дільниці, автор п'єси про Гомера¹³, та його нерозлучний товариш, поет Marek¹⁴, вилетіли в повітря на барикаді, під яку німці підклали ладунок динаміту. Альфа знову знає, що особа, яку кохав у своїм житті найбільше, була вивезена після придушення повстання до концентраційного табору Равенсбрюку. Довго пізніше чекав він на неї по закінченні війни і врешті мусів прийняти думку, що вона не живе. Гнів Альфи був спрямований проти тих, що спричинили погром: ось це був приклад, до чого веде вірність, яка не рахується ні з ким і ні з чим, коли зустрінеться з неминучостями історії. Як колись Альфа зневірився у своїх католицьких словах, так тепер етика лояльності його трагічних воєнних оповідань здавалася йому краснозвучною порожнечею. Авжеж, він був одним із відповідальних за те, що сталося. Хіба не бачив затоплених у нього очей молоді, коли читав свої оповідання на потаємних авторських вечорах? Саме ця молодь гинула в повстанні: незнаний

поручник Збишек, Кшиштоф, Барбара, Кароль, Марек і тисячі таких, як вони. Вони знали, що немає надії на перемогу і що їхня смерть є тільки жестом перед байдужим світом. Вони погоджувалися на неї, не питуючи навіть, чи є якась вага, що важить їхні діла. Молодий філософ Мільбранд, поклонник Гайдегера, ужитий до пресової праці своїми зверхниками, поставив вимогу, щоб його послали на лінію бою, бо вважав, що найбільшим даром, який має людина, є момент вільного вибору: три години пізніше вже не жив. Не було меж цим безумствам добровільної жертви.

Альфа не обвинувачував росіян. Це було б ні до чого. Вони виступали як сила Історії. Комунізм боровся з фашизмом, а поміж дві могутності попали поляки зі своєю етикою, не опертою ні на що, крім вірності. Джозеф Конрад — цей невіправний польський шляхтич! Адже ж у ХХ столітті, як на це вказував приклад цього міста, не було вже місця для імперативу батьківщини і чести, не підпертого жадною метою. Для німців повстанці не були навіть ворогом: були нижчою расою, яку треба було нищити. Для росіян були «польськими фашистами». Мораліст цієї епохи, думав Альфа, повинен звертати увагу на суспільні цілі і суспільні наслідки. Варшавське повстання було лебединою піснею інтелігенції і кінцем устрою, який вона боронила. Це було як безумні атаки в американській громадянській війні, які не запобігли перемозі Півночі. Революція з моментом упадку повстання вже в дійсності була завершена: шлях до неї був відкритий. Це не була, як писала преса нового уряду, намагаючися заспокоїти населення, «лагідна революція». Її ціна була кривава. Свідоцтвом було перетворене на руїни найбільше місто країни.

Треба було жити і діяти, а не оглядатися на те, що минуло. Країна була знищена, новий уряд узявся за відбудову, за пущення в рух фабрик і копалень; ділено землю дворищ поміж селянами. Письменник стояв перед новими обов'язками. На його книжки чекав людський

мурашник, вирваний із безруху, перемішаний великим києм війни і супільних реформ, правда, накинених згори, але все таки ефективних. Отже, не треба дивуватися, що Альфа, як більшість його колег, заявив відразу, що хоче служити новій Польщі, яка саме поставала на руїнах давньої.

Його прийняла з відкритими обіймами нечисленна група польських комуністів, які провели роки війни в Росії і прибули тепер зі сходу, щоб організувати державу за засадами марксизму-ленінізму-сталінізму. Тоді, себто в році 1945, кожного, хто міг бути корисним, радісно вітали і аж ніяк не вимагали, щоб був червоним: у дійсності в країні було надзвичайно мало прихильників Сталіна, чому треба приписати й маски, під якими виступала партія, і стриманість її кличів. Не підлягало сумніву, що, тільки терпляче дозуючи і ступнево збільшуючи дози доктрини, можна буде повести поганське населення до зрозуміння й прийняття Нової Віри. Альфа, відколи порвав із правим тижневиком, користувався тепер у найбільш впливових колах доброю репутацією. Не робили йому закидів за те, що під час війни тримався здалека від марксистських групок. Письменників, які мали такі контакти, можна було порахувати на пальцях однієї руки. Тепер письменники поводилися, дещо як діви: охочі, але боязкі. Їхні перші прилюдні вислови були обережні і старанно відміряні. Але важливе було не те, що вони говорили. Потрібні були їхні прізвища на сторінках часописів. Таким чином уряд створював зовнішні ознаки, які свідчили про те, що він здобуває підтримку всієї культурної еліти. Програму поведінки з різними категоріями населення польські комуністи виробили ще тоді, коли перебували в Москві, і це була програма мудра, оперта на докладному знанні вітчизняних умовин. Завдання, які стояли перед ними, були незвичайно трудні: країна не хотіла їхнього правління, партію треба було наново організувати, і треба було примиритися з фактом, що серед напливу

нових членів більшість складають хитруни, що використовують коньюнктуру; слід було допустити до участі в правлінні лівий відлам соціалістів; все ще була в перспективі складна розгра з селянською партією, бо після Ялти західні союзники вимагали принаймні видимості коаліційного уряду. Отже, найважливішим було старатися спорудити міст між групкою комуністів і країною, а в цьому могли найбільше помогти письменники з голосними прізвищами і знані як ліберали, а навіть консерватори. Альфа повнотою відповідав цим вимогам. Його стаття з'явилася на першій сторінці урядового літературного тижневика. Це була стаття про гуманізм. Наскільки собі пригадую, Альфа говорив там про етику пошани до людини, яку несе з собою революція.

Був травень 1945 року в старому середньовічному місті Krakow. I Альфа, і я, і багато інших письменників та мистців знайшли там захист після збурення Варшави. Ніч, у яку прийшла звістка про здобуття Берліну, була роз'яснена вибухами ракет і гарматнів; на вулицях чути було безупинне торохтіння ручної зброї: це вояки переможної Червоної армії висловлювали свою радість від скорого повернення додому. Погожим весняним ранком ми сиділи з Альфою в бюрі Польського фільму і працювали над сценарієм.¹⁵ Зав'язування фільмових інтриг є назагал важким зайняттям: ми клали ноги на стіл або на поруччя крісел, ходили по кімнаті, курили багато цигарок, і постійно нас вабило вікно, через яке чути було цвірінкання горобців. За вікном було подвір'я з молодими деревами, а за подвір'ям великий будинок, недавно перетворений на осідок поліції безпеки і в'язницю. Ми помітили на першому поверсі, в загратованих вікнах багато постатей молодих чоловіків. Деякі пробували засмагнути, виставляючи обличчя до променів сонця; інші ловили дротяним гачком папірчики, викидувані через вікно на пісок із сусідніх камер. Стоячи з Альфою біля вікна, ми їх спостерігали мовчкі. Це були, як легко було відгадати, вояки підпільної армії; якщо б до

Польщі повернувся еміграційний уряд із Лондону, цих вояків «підпільної держави» вшановували б й урочисто вітали як героїв. Тепер, як політично-неблагонадійних, їх запроторили до в'язниці. Приклад іронічних дотепів Історії. Ці переважно дуже молоді хлопці, призвичаєні жити на протязі воєнних років зі зброєю в руках, серед постійних небезпек, тепер повинні були забути як найшвидше про свої змовницькі замислування; багато з них вміло це робити досить швидко і вдавати, що ніколи не діяли в підпіллі; інші все ще перебували в лісах; декого ловлено в лісах чи в містах і запроторювано за грани. Хоч їхнім ворогом був Гітлер, тепер, на відміну, їх визнано агентами клясового ворога. Це були брати тих, що боролися й гинули у Варшавському повстанні; одні з них, спіла жертвоність яких збуджувала в Альфі докори сумління. Не знаю, що він відчував, дивлячись на вікна цих тюремних камер. Я гадаю, що вже тоді вимальовувався йому плян його першої повоєнної повісті.¹⁶

Амбіції Альфи, як це видно з усієї його біографії, завжди були величезні. Він не міг бути тільки одним із багатьох, він мусів вести перед і, ведучи перед, знаходити достатні причини для власної високоверхості. Повість, яку він почав писати, повинна була, як він вірив, винести його на перше місце серед письменників, що діяли в новій ситуації. Ці письменники старалися змінити свій стиль і зміст своїх книжок, але досягти цього було неможливо, не змінивши власної особистості. Альфа переживав моральний конфлікт, який був його власним конфліктом, але одночасно був повторенням конфлікту, знаного багатьом його землякам. Він відчував у собі силу, яка пливла з його особистої, а водночас всезагальній драми. Його чутливість на трагізм життя шукала нових шат, у яких могла б виступити.

Вірячи в себе, він не помилявся. Повість, яку він написав, була твором дозрілого таланту і справила на його читачів велике враження. Все своє життя Альфа кружляв навколо постаті сильного і чистого героя. У його

передвоєнній повісті такою постаттю був ксьондз, тепер він зробив героєм представника Нової Віри, себто старого комуніста. Цей комуніст, безстрашний борець, провів низку років у німецьких концентраційних таборах. Вийшов звідти не зламаний духом і, повернувшись до своєї знищеної батьківщини, опинився перед хаосом, який його ясна свідомість і міцна воля мали змінити на новий суспільний лад. Ця людина була як діамант, але суспільство, що його вона мала своєю творчою діяльністю перетворити, носило ознаки морального розкладу. Старше покоління інтелігенції ще віддавалося безглуздим мріям, відчуваючи допомоги від західних союзників; воно пило і намагалося забезпечити собі кар'єру. А молодь, вихована за війни на засадах сліпої вірності, звикнувши до авантурного життя в підпіллі, тепер була зовсім розгублена; оскільки вона не знала жадних інших цілей діяльності поза боротьбою з ворогом в ім'я чести, вона далі пробувала творити підпільні змови, цим разом задля боротьби з новим ворогом, себто з урядом, накиненим росіянами, і з партією. Алеж партія була єдиною силою, яка за цих умов могла забезпечити спокій і відбудову країни, дати людям можливість заробляти на хліб насущний, спричинити те, щоб діяли школи й університети, залізниці та корабельні лінії. Не треба було бути комуністом, щоб це ствердити. Цей висновок накидався кожному з великою очевидністю. Вбивати працівників партії, робити замахи на залізницях з транспортами харчів, атакувати робітників, які намагалися пустити в рух знищенні фабрики, — означало виступати за продовження хаосу. Тільки шаленці могли спромогтися на подібні вчинки, що не мали жадного логічного обґрунтування, бо здійснювано їх без жадної надії. Такий образ країни показував Альфа у своїй повісті, і, може, його книжку можна було б зарахувати до публіцистичної літератури, писаної кимось, хто промовляє в ім'я здорового глузду, якби не щось, що завжди вирізнявало Альфу як письменника:

милосердя. Він відчував милосердя і до старого комуніста, і до тих, які вважали цього комуніста ворогом. Тільки через милосердя до обох сторін у боротьбі письменник може створити трагедію. Альфа, маючи в собі милосердя, написав трагічну повість.

Треба сказати, що вади його таланту, помітні в його передвоєнних творах, вийшли йому на користь. Талант його не був реалістичний. Альфа будував моральні конфлікти, підкреслюючи контрасти характерів, але його характери рухалися у світі, який трудно побачити. Старий комуніст Альфи так само рідко бачений екземпляр, як і рідко подибуваним екземпляром на польському селі був той парох, якого Альфа зробив своїм героєм перед війною. Альфин комуніст зображенний не в його зовнішній діяльності, яка, як правило, становить поле діяльності подібних до нього людей, інтелігентних, фанатичних і хитрих. Навпаки, він — як мовчазна, непорушна скеля, а, проникаючи в нутро цієї скелі, знаходимо там те, що найбільш людяне: тугу за добром і страждання. Вже сама його постать монументальна і збуджує співчуття через біль, якого він не хоче виявити ні кому, бо це його приватний біль: він утратив у концентраційному таборі свою кохану над усе жінку. Він — аскет ідеї. Він соромиться своїх приватних справ, а одночасно тільки найвищим зусиллям волі може себе примусити до життя, нагло позбавленого сенсу. Це — титан із роздертым серцем, повний любові і вибачення. Одним словом, він виступає як потенційна сила, здібна у майбутньому повести світ до добра. У ту мить, коли його почуття й думки найчистіші, він гине, застрілений молодим чоловіком, який бачить у ньому тільки агента Москви.

Можна зрозуміти, чому Альфа в країні, де слово комуніст усе ще мало зневажливе значення, хотів показати старого борця як зразок вищої етики; проте цю етику можна оцінити щойно при застосуванні її до конкретних завдань, коли люди трактуються як знаряд-

дя. Щодо суспільства, яке старий комуніст брався перетворити, письменник-спостерігач мусів би там знайти не тільки приклади дезінтеграції. Як інтелігенція, так робітники і селяни з великим запалом бралися за роботу; і саме витвором інтелігенції, тобто різного роду спеціялістів було пущення в рух фабрик, копалень, залізниць, шкіл чи театрів. У цій праці вони керувалися почуттям обов'язку перед збірнотою і професійною честю, а не візією соціалізму на російський зразок. Однаке ця етика обов'язку давала поважні результати. Їхнє політичне мислення було наївне, а їхній еtos часто носив прикмети того, що було, та загуло. Проте спочатку не партія, а вони діяли найенергійніше. Молодь була розгублена і позбавлена якогонебудь проводу, але її терористичні вчинки були принаймні в рівній мірі наслідком деморалізації, як і розпуки. Хлопці, яких ми бачили з Альфою в вікнах в'язниці, опинилися там не через коєні ними атентати, а тільки тому, що під час війни належали до підпільних угруповань, які боролися проти Гітлера. По цілій країні відбувались облави на цю молодь, якої злочином була служба «підпільній державі», залежній від Лондону. Звичайно, Альфа з огляду на цензуру не міг цього сказати; його виразне милосердя до цих хлопців дозволяло читачеві відгадувати недомовлення. Однаке, коли не стало зображення багатогранного тла подій, мінялася мотивація вчинків.

В усій книжці Альфи був гнів на те, що програло. Цей гнів і Альфі, і багатьом іншим був потрібний до існування. Сатиричне ставлення до змовницької інтелігенції, видне в його оповіданнях, писаних наприкінці війни, тепер появилось у розділах повісті, в яких він глузував з абсурдних надій на наглі політичні зміни. Однаке в дійсності ці надії, що часто набирали смішної форми в інтелігенції, не були чужі і робітникам, і селянам. Альфа ніколи не знов зблизька робітників і селян, отже тим легше міг приписувати віру в магічне відштовхнення від

Росії особливим рисам інтелігенції, яка безсумнівно не відзначалася політичною уявою.

Повість цього роду, отже оперта на протиставленні етики Нової Віри етиці переможеній, мала для партії величезне значення. Книжку негайно після її видання широко розреклямували. Альфа дістав за неї в 1948 році державну премію, а наклад швидко досяг числа 100 000 примірників. Альфа не помилився, гадаючи, що йому належить перше місце серед письменників країни. Одне з міст дарувало йому і обладнало меблями гарну віллу великим коштом. Корисний письменник у народних демократіях не може нарікати на брак ласк.

Діялектики розуміли добре, що герой повісті Альфи не був зразком «нової людини». Те, що він був комуністом, можна було відгадати швидше тільки з авторових запевнень. Він виступав на сторінках повісті в підготові до діл, а не в ділах. Не важко було помітити, що Альфа давнього свого героя, який носив священичу рясу, переодягнув тепер у куртку комуніста. Хоч мова понять мінялася, залишалась незмінною трагічна і метафізична настанова Альфи, і хоч старий комуніст не молився, читачі не здивувалися б, якби з його завжди стулених уст нагло вийшли слова плачів Єремії: так добре слова пророків гармоніювали б з його особистістю. Отже по суті Альфа не змінився від передвоєнних часів; він не вмів обмежитися чисто утилітарною етикою, вираженою раціоналістично тъмленою дією. В його герой покутував і король Лір, і Фавст. Все ще існували і земля, і небо. Герой був також дещо подібний до Пейроля з Конрадового «Пірата». Проте не можна було вимагати забагато. Альфа не належав до партії, але виявляв зрозуміння, вчився, про що свідчило більш, ніж постать комуніста, зображення терористичної молоді. Заразо було вимагати від письменників «соціалістичного реалізму»; момент на це не надійшов, вони були щойно в початковій школі; термін «соціалістичний реалізм» не вживався, бо він міг би

непотрібно залякати письменників і мистців; подібно запевняли селян, що в Польщі ніколи не буде колгоспів.

День рішення настав для Альфи щойно пару років після появи повісті. Він мешкав у своїй прекрасній віллі, підписував численні заяви, брав участь у комітетах й об'єджав країну, читаючи доповіді про літературу в фабричних клубах і «домах культури»; ці подорожі письменників, організовані в великих маштабах, для багатьох були тільки докучливим обов'язком, але Альфи вони справляли приємність, бо таким чином він знайомився з робітникою молоддю, її щоденним життям і проблемами, які її хвилювали. Вперше Альфа виходив насправді поза свій інтелектуальний клян. А на додаток — він виходив як шанований письменник; зваживши високу рангу письменників у народних демократіях, він міг почувати себе якщо не кардиналом, то принаймні превелебним каноніком.

Перетворення країни згідно з планом Центру ішло вперед; надійшов момент, коли визнано становище достатньо дозрілим для вкорочення віжок письменникам і для поставлення їм вимоги ясно висловитися за Нову Віру з усіма наслідками; соціалістичний реалізм проголошено на з'їздах письменників єдинодозволеною творчою методою. Здається, що Альфа пережив цей момент особливо боліче. Незвичайна вправність партії привела письменників у браму навернення так, що вони майже цього не помітили. Тепер можна було або нагло збунтуватись і впасти на дно суспільної драбини, або ввійти в браму. Половинчатість, платіння однієї монети Богові, а другої Кесареві вже не було можливе. Ніхто не вимагав, щоб письменники формально записувалися до партії. Проте логічно думаючи, якщо ви прийняли Нову Віру, ніщо не стояло тому на перешкоді. Така розв'язка радше свідчила б про більшу відвагу: вступ до партії означає не зменшення, а збільшення обов'язків. Для Альфи, який особливо дбав за свою гідність найбільш цінного партійними колами повістяра, тільки таке

рішення було можливе. Від нього очікували, що він промовить як письменник — моральний авторитет і дасть своєю поведінкою приклад колегам. Альфа протягом перших років нового ладу справді прив'язався до революції. Зрештою, був народним письменником, його читачі виходили з-поміж робітничих мас. Його передвоєнна повість, так хвалена, розійшлася тоді всього лише в кількох тисячах примірників. Тепер і він, і кожний письменник міг розраховувати на велику кількість читачів. Він уже не був ізольований; він говорив собі, що потрібен — не кільком снобам з каварні, а цій новій, робітничій молоді, до якої промовляв у своїх подорожах по країні. Вся ця зміна була заслугою перемоги Росії і партії, залежної від Центру. Слід було зробити з цього висновок і схвалити не тільки практичні висліди, але й філософічні основи. Це не було для Альфи легке. Його щораз частіше атакували за замилування до монументального трагізму. Він пробував писати інакше, але коли собі забороняв щось, що було в самій природі його таланту, його проза ставала пласкою і безбарвною, і він рвав свої рукописи. Він ставив собі питання, чи, бачачи щодня навколо себе нові трагічні конфлікти, властиві життю в великому колективі, він зуміє зреクトися їх показу. Країна ставала великим колективом, причини людських страждань були вже інші, ніж за капіталістичного устрою, але сума страждань, як здавалося, не зменшувалась, а, навпаки, зростала. Він забагато знав про Росію і забагато знав про нещадні засоби, вживані діялектиками стосовно до «людського матеріялу», щоб не мати приплівів сумніву. У нього була ясна свідомість, що, приймаючи Нову Віру, він перестане бути письменником — моральним авторитетом, а стане письменником-педагогом, який показує в своїх книжках не те, що його самого мучить, а те, що визнане корисним. Відтоді десять чи п'ятнадцять фахівців буде важити кожне його речення і замислюватися, чи він не скоїв гріха чистого трагізму. Проте не було вже вороття. Альфа сказав собі,

що в своїй практичній діяльності він уже комуніст. Сказавши таке, він увійшов у партію і негайно оприлюднив велику статтю про себе як письменника. Це була самокритика, тобто акт, який у християнстві носить назву сповіді. Інші письменники прочитали цю статтю з заздрістю і переляком. Що Альфа всюди й у всьому мусить бути першим, збуджувало заздрість; що він виявився таким зручним і зробив як шахтар-стахановець, який перший проголосує, що виробить незвичайно високу норму, наповнювало людей страхом; шахтарі не люблять своїх товаришів, надто схильних збирати почесті за підганяння інших до speed up.

Самокритика Альфи була хитромудро написана. Можна було її визнати класичним висловом письменника, який зрікається минулого в ім'я Нової Віри. Вона була перекладена на чужі мови, і друкували її сталінські часописи на Заході. Альфа засудив у цій статті свої давні книжки. При тому він ужив особливого способу: він відверто визнав те, що давно думав нишком про вади своїх творів; щоб викрити ці вади, зовсім не треба було Методи; Альфа знав ці вади вже раніше, заки наблизився до марксизму; тепер він приписав свою спостережливість заслугам Методи. Кожний добрий письменник знає, що погано давати себе обдурювати красномовними словами й емоційно ефективним, але пустопорожнім поняттям. Альфа твердив у своїй статті, що він впадав у ці помилки тому, що не був марксистом. Він також давав зрозуміти (згідно з заповіддю про покірність), що не вважає себе комуністичним письменником, а тільки таким, який щойно намагається оволодіти Методою, цим найвищим умінням. У статті привертав увагу урочистий, піднесений тон, завжди властивий Альфі. Цей тон дозволяв підозрівати, що, засуджуючи свої помилки, Альфа буде їх далі робити: він кохався у складках нової ряси жерца.

Як колишньому католикові партія доручила йому функцію виголошення промов проти політики Ватикану.

Трохи опісля Альфу запросили до Москви. Повернувшись, він опублікував книжку про «радянську людину».¹⁷ Доводячи, що справді вільною людиною є тільки громадянин Радянського Союзу, Альфа і тепер сягав по пальму першості. Його колеги, пишучи похвали Центрові, хоч знали, що цього роду розумування діялектично коректне, досі не вживали цього ходу. В літературному ґетто Альфи не любили. Кажу: в літературному ґетто, бо всупереч високим накладам книжок і виїздам письменників до фабрик, вони були тепер замкнені в своїх колективних домах і клубах не менше, ніж перед війною в каварнях. Його колеги, заздрячи його успіхам, які він завдячував шляхетності свого тону, називали його «респектабельною повією».¹⁸

Суворо засуджувати Альфу мені трудно. Я сам був на цьому шляху, який має всі риси неминучості. Думаю що те, чим мали різнитися наші долі, замикалось у дрібній різниці наших реакцій, коли ми відвідували руїни збуреної Варшави, а також тоді, коли ми дивилися на в'язнів. Я відчував, що писання про ці речі для мене неможливе: можливе було б тільки сказати всю правду, а не її частину. Зрештою, я відчував те саме, беручи участь у подіях, які відбувалися за нацистської окупації у Варшаві: можна було застосувати до них кожну форму опису за винятком «fiction». Пригадую собі, що коли Альфа читав нам у зачумленому місті свої оповідання, які експлуатували тему «нагаряче», ми почувалися дивно засоромленими: іхня композиція була занадто гладка.

Тисячі людей умирали поруч на тротуарах, тому перетворення цих страждань відразу на трагічну театральність здавалося нам нескромним. Часом краще заікуватися від надміру зворушення, ніж говорити круглими реченнями. Внутрішній голос, який нас стримує, коли треба забагато висловити, — це мудрий голос. Правдоподібно, Альфа знов зізнав цей голос. Тільки пристрасть правди могла б його уберегти від перетворення на те, на що він перетворився. Правда, він не

написав би тоді своєї повісті про старого комуніста і здеморалізовану молодь; він дозволив собі там на милосердя у рамках, безпечних від закидів цензури, і здобув визнання, спрощуючи образ подій відповідно до бажань партії. Одна поступка тягне за собою другу і третю, аж врешті усе, що говориш, уже знаменито логічне, кругле і замкнуте, але не має нічого спільногого з тілом і кров'ю людей. Це — зворотний бік медалі діялектики; за розумову вигоду, яку вона дає, треба платити. Довкола Альфи жило і живе багато робітників і селян, слова яких безпорадні, але остаточно внутрішній голос, який вони чують, не різниться від цього наказу, що не раз затуляє уста письменникам і вимагає: або все, або нічого. Невідомо, може, нікому не знаний селянин чи дрібний поштовий службовець повинні бути поставлені вище в ієрархії заслуг перед людством, ніж Альфа-мораліст.

БЕТА, АБО НЕЩАСЛИВИЙ КОХАНЕЦЬ¹⁹

Беті, коли я його пізнав у 1942 році, було двадцять років. Це був жвавий хлопець з чорними, інтелігентними очима. Йому потіли долоні, в його поведінці можна було помітити ту перебільшену несміливість, яка звичайно приховує величезні амбіції. Коли він говорив, у його словах відчуvalася суміш зарозуміlosti і покори. Він був внутрішньо переконаний, що бере верх над своїми співбесідниками, він атакував і відразу соромливо відступав, ховав кіті. Його виступи в розмовах були повні гальмованої іронії. Правда, не було б неймовірним припущення, що ці риси виявлялися особливо, коли Бета розмовляв зі мною чи іншими, старшими від нього письменниками: ім належала з боку поета-початківця пошана, а воднораз Бета вважав, що вони цінуються не надто по заслузі. Він знав краще, у ньому був завдаток на справді видатного письменника.

Тоді, в 1942 році, у Варшаві ми жили без надії, тобто постійно підтримуючи в собі надію, про яку ми знали, що вона оманлива. Наша окупована країна була частиною Imperium Germanicum, і, бачачи силу цієї імперії, треба було мати надмірну кількість оптимізму, щоб вірити в можливість повної прогри Німеччини. Пляни NSDAP стосовно до нашого народу були для нас ясні: вигублення освіченої верстви, колонізація і виселення частини населення далі на схід. Бета був одним з тих молодих, які почали писати щойно під час війни мовою невільників. Він заробляв на життя, хапаючися за різні роботи — трудно точно визначити джерела прожитку людей у місті, цілковито поставленому поза законом. Це були як правило напівфіктивні зайняття на фабриці чи в бюрі;

давали вони посвідку про працевлаштованість і нагоду до чорноринкових операцій або до крадіжок, які не вважалися неморальними, бо жертвою була німецька влада. Рівночасно Бета був студентом підпільного університету і жив буйним життям змовницької молоді, на зборах якої пили горілку, запекло дискутували на літературні й політичні теми і читали нелегальні чисописи.

Приглядаючися до своїх колег, Бета був схильний посміхатися саркастично. Він бачив справи краще і ясніше, ніж вони. Їхній патріотичний запал до боротьби з німцями здавався йому чисто іраціональним відрухом. Боротьба — так, але в ім'я чого? Ніхто з молоді не вірив у демократію. Більшість країн Східньої Європи мала перед війною напівдиктаторські уряди. Парламентарна система, як здавалося, належала до сивої давнини. Способ здобуття влади не підлягав дискусії: ті, що хотіли здобути владу, повинні були створити «рух» і робити тиск на уряд, щоб допустив їх до співправління, або взяти владу силою. Це була епоха націоналістичних «рухів» — зразок давали Німеччина й Італія. Конспіративна молодь Варшави надалі була під сильним впливом тих, ще недавно популярних ідей, хоч, звичайно, не ставилася з симпатією ні до Гітлера, ні до Муссоліні. Її розумування було туманне. Польська нація була гноблена нацією німецькою, отже треба було боротися. Коли Бета зауважував, що це тільки протиставлення польського націоналізму німецькому, його колеги знизували плечи. Бета пробував притискати їх до стіни, питуючи, які вартості вони хочуть боронити і на які засади має спиратися майбутня Європа. Він не діставав на це задовільної відповіді. Ось ядро темряви: не тільки ніякої надії на визволення, але й ніякої візії завтрашнього дня. Боротьба для боротьби. Як нагорода для тих, що не впадуть у бою і, може, дочекаються перемоги англосаксонців — повернення до передвоєнного *status quo*; алеж те, що діялося в роках напередодні війни, було погане. Ця

відсутність будь-якої візії спонукувала Бету до припущення, що він живе у світі, в якому нема нічого, крім голої сили. Це був світ схилу й упадку. Ліберали старшого покоління, які все ще повторювали фрази про пошану до людини — тоді, як навколо мордовано сотні тисяч людей, — справляли враження жалюгідних викопних останків.

Бета не мав жадної віри — ні релігійної, ні іншої — і мав відвагу в своїх віршах признаватися до цього. Коштом великої праці й зусилля, вживаючи примітивних кліш і поганої фарби, бо добру трудно було дістати, він відбив свій перший том поезій на машинці Ронео.²⁰ Коли я дістав цей том і, відліплюючи з трудом пальці від задрукованої клейкою фарбою обкладинки, заглянув до середини, я переконався відразу, що маю справу зі справжнім поетом. Одначе читання його гексаметрів не було радісним зайняттям. Вулиці окупованої Варшави були похмурі. Змовницькі збори в задимлених і холодних помешканнях, коли наслухувалося, чи на сходах не озвуться кроки ґестапо, мали в собі також понурість катакомбових обрядів. Як я сказав, ми перебували на дні імперії, як на дні величезного кратеру, і небо вгорі було єдиним елементом, власність на який ми поділяли з іншими людьми на земній кулі. Все те існувало у віршах Бети: сірість, мряка, похмурість і смерть. Одначе його поезія не була поезією скарги. Це була поезія стоїцизму. У віршах його ровесників також не було віри, основним мотивом був заклик до боротьби і візія смерти; на противагу смерті, яка в молодих поетів різних епох становила романтичну бутафорію, ця смерть була аж надто дійсна; всі ці наймолодші поети Варшави згинули перед кінцем війни або з рук ґестапо, або в бою. Проте ніхто з них не піддавав сумніву сенсу жертви до тієї міри, що Бета, «Залишиться по нас залізний брухт — і глухий, глумливий сміх поколінь», — писав він в одному зі своїх віршів.²¹

Його вірші не мали в собі жадного ствердження світу,

того ствердження, що висловлюється в мистецтві симпатією, з якою мистець зображує, приміром, яблуко чи дерево. Видне в них було глибоке порушення рівноваги. З мистецтва можна багато відгадати: світ Баха чи світ Бройгеля був упорядкований, укладений ієархічно. Модерне мистецтво містить у собі багато прикладів сліпої пристрасти, яка в формах, барвах і звуках не знаходить насичення. Заглиблення в чуттєву красу можливе тільки тоді, коли мистець відчуває любов до того, що його оточує на землі. Однаке якщо він тільки відчуває огиду, він нездібний зупинитися на місці і оглядати. Він соромиться відрухів любови, він засуджений на постійний рух, на лиш ескізове схоплення дрібок спостеріганої матерії. Він нагадує сновиду, який утримує рівновагу, поки йде. Образи, що їх уживав Бета, були вируючою млою, і від повного розпаду їх рятував тільки сухий ритм гексаметра. Цей характер поезії Бети можна частково приписати його принадлежності до нещасливого покоління і нещасливого народу. Проте він мав тисячі братів по всіх країнах Європи: братів — пристрасних і розчарованих.

На противагу своїм колегам, які діяли, бо були вірні своїй батьківщині і пробували шукати обґрунтувань у християнстві або невизначеній метафізиці, Бета потребував раціоналістичних підстав до дії. Коли Ґестапо заарештувало його в 1943 році, говорилось у нашому місті, що це сталося у наслідок того, що одна з лівих груп всипалася. Якщо життя у Варшаві мало нагадувало рай, то тепер Бета попав у нижчі кола пекла, тобто за ним зачинилася брама «концентраційного світу». Нормальним тоді порядком він наперед провів низку тижнів у в'язниці, а потім був вивезений до концентраційного табору в Освенцімі. Шанси вижити в цьому таборі були невеликі. Як й інших вивезених до таборів, ми вважали Бету втраченим. А проте він пережив два роки Освенціму; коли до Освенціму наближалася Червона

армія, Бету з транспортами інших в'язнів вислали до Дахав, і там він був визволений американцями. Про це все ми довідалися щойно після війни; що Бета переживу «концентраційному світі», можна прочитати в томі оповідань, у яких він дав опис свого досвіду.²²

Вийшовши з табору, Бета оселився у Мюнхені. Там появилася 1946 року книжка «Ми були в Освенцімі», написана Бетою і двома його співв'язнями.²³ Книжка мала присвяту «VII Американській армії, яка принесла нам визволення з концентраційного табору Дахав-Аллях». З Мюнхену Бета повернувся до Варшави і видав там том своїх оповідань.

Я читав багато книжок про концентраційні тaborи, але жадна з них не є така жахлива, як оповідання Бети. Бо Бета не обурюється; він звітує. У «концентраційному світі», як відомо, швидко витворюється особлива суспільна ієархія. Нагорі є володарі тaborів; після них ідуть в'язні, до яких правління табору має довір'я; черговою суспільною верствою є спритні в'язні, які вміють знайти способи здобування харчів і через те втримати свої сили. Найнижче стоять слабі і безпорадні, які з кожним днем скочуються все нижче, бо їхній неживлений організм не може витримати праці. Врешті їх постигає смерть; у німецьких тaborах це діялося через впорскування фенолю або в газовій камері. Звичайно поза концентраційним суспільством стояли людські маси, вбивані відразу після приїзду до табору, тобто всі менше працездатні жиди. Бета в своїх оповіданнях виразно визначає свою «клясову» приналежність: він належав до спритних і здорових і хизується своєю спритністю і зарадністю. Життя в концентраційному таборі вимагає постійного напруження уваги, кожна хвилина вирішує про життя і смерть. Треба вміти реагувати властиво, а вміти можна тільки тоді, коли знаєш, звідки загрожує небезпека і як її уникнути: раз сліпою слухняністю, іншим разом шантажем або підку-

пом. Одне з оповідань Бети складається з опису серії небезпек, яких він уникає протягом одного дня:

1) Вартовий дарує Беті хліб; щоб узяти хліб, треба перескочити рів; цей рів становить лінію варти; вартові мають доручення стріляти людей, які переступають цю лінію; за кожного вбитого за цією лінією вони дістають три дні відпустки і п'ять марок. Бета розуміє наміри вартового і зрікається принади.

2) Вартовий чує, як Бета передає іншому в'язневі вістку про здобуття Києва. Бета запобігає звітові про цей злочин, даючи вартовому через посередника старий годинник як хабара.

3) Бета усувається з-під руки небезпечного «капо» швидким виконанням наказу. Ось фрагмент (йдеться про в'язнів-греків, які були надто слабі, щоб добре маршувати; за кару їм прив'язувано кій до ніг; їх наглядає росіянин Андрей):

«Я відскакую, вдарений ззаду вельосипедом. Зриваю шапку з голови. Унтершарффютер, господар з Гармензе, зіскакує з вельосипеда, червоний від роздратування:

— Що тут діється в цій божевільній команді? Чому ці люди ходять там із поприв'язуваними киями? Це робочий час!

— Вони не вміють ходити!

— Як не вміють ходити, то вбити їх! А знаєте, що знов пропала гуска?

— Чого стоїш, як дурний собака? — заревів «капо» на мене. — Андрей має з ними зробити порядок. *Los!*

Я полетів стежкою.

— Андрей, канчай їх! «Капо» наказав!

Андрей ухопив кий і вдарив навідліг. Грек заслонився рукою, заскавучав й упав. Андрей поклав йому кий на горло, став на кий і загойдався. Я швидко відійшов набік».

Отже день, описуваний Бетою, заповнений униканням небезпек; а також складною грою, яка йде поміж Бетою і його співв'язнем, росіянином Іваном. Іван украв у

Бети кусок мила; Бета ухвалює помститись і терпляче шукає нагоди. Він спостерігає, що Іван украв гуску; через вправно переданий донос (так, щоб не залишилася на ньому пляма донощицтва) Бета спричиняє обшук; гуску знаходить, есесман б'є Івана, — і рахунок вирівняний.

Бета гордий тим, що йому вдається, коли інші, менш зарадні, поруч гинуть. У постійному підкреслюванні, що він сам добре одягнений, здоровий, ситий, чимало звичайного садизму. «Вони рухаються, щоб уникнути биття, жеруть траву і липку глину, щоб не відчувати голоду, ходять осоловілі, ще живі трупи», — каже він про своїх товаришів. А про себе: «Добре працювати, коли ти з'їв на сніданок чверть вудженого окосту із хлібом і часником і запив бляшанкою згущеного молока». Деталь про одяг Бети (навколо нього півголі злідари): «Я відходжу в тінь, підкладаю під себе куртку, щоб не забруднити шовкової сорочини (підкреслення моє — Ч. М.), укладываюсь вигідно спати. Ми відпочиваємо в умовах, відповідних до спроможності». А ось сцена «клясового» контрасту. В'язня Бекера мають спалити в крематорії як надто слабого, отже непотрібного:

«У цю мить на край нар виліз знизу якийсь сивий, величезний череп, і глянули на нас засоромлені, примружені очі. Потім з'явилося обличчя Бекера, пом'яте і ще більш постаріле.

— Тадку, я маю до тебе прохання.

— Шквар, — кажу, перехиляючися до нього.

— Тадку, я йду до комина.

Я похилився ще нижче і заглянув йому зблизька в очі: вони були спокійні й порожні.

— Тадку, але я був стільки часу такий голодний. Дай мені що з'сти. На цей останній вечір.

Казик ударив мене долонею по коліну.

— Знаєш цього жида?

— Це Бекер, — відповів я тихо.

— Ти, жиде, лізь сюди на нару і вминай. Як наїсися,

решту забери з собою до комина. Я тут не сплю, то можеш тут мати воші.

— Тадку, — ухопив він мене за плече, — ходи. У мене в бараку знаменитий яблучний пиріг, просто від мами».

Правління табору вживало спритних і сильних до певних особливих робіт, які давали їм змогу запастися одягом і харчами. Однією з найбажаніших робіт було розвантажування вагонів, що привозили до Освенціму жидів з різних міст Європи. Ці жиди везли з собою валізи, повні одягу, золота, брилянтів і харчів: їм говорили, що вони їдуть «на поселення». Коли потяг (коротко званий «транспортом») в'їжджав у ворота табору, негайно виганяли перелякану юрбу з вагонів, відділяли молодих, а старших і жінок з дітьми ваговози відразу забирали до газових камер і крематоріїв. Праця в'язнів полягала в виношенні баగажів, які збагачували Райх і правління табору. Бета описує свою працю при «транспорті». Влаштовує його в цій команді француз Анрі.

У багатій літературі страхіть ХХ сторіччя нечасто трапляється знайти звіт про факти, оглядані очима спільників (автори звичайно соромляться цієї ролі). Зрештою, в застосуванні до концентраційного табору спільництво є порожнім словом: машина є безособова, відповідальність пересувається з виконавців наказів вище, щораз вище. Оповідання Бети про «транспорт» слід на мою думку включити у всі антології літератури, які представляють долю людини в тоталітарних устроях, якщо такі антології колись постануть.

Приуття «транспорту» розкладене на низку дій, як у п'єсі. Кілька цитат дасть краще уявлення про письменницьку методу Бети, ніж переказ.

ПРОЛОГ, ТОБТО ЧЕКАННЯ «ТРАНСПОРТУ»

«Навколо нас сидять греки, рухають пожадливо щелепами, як великі нелюдські комахи, жеруть ласо зотлілі купи хліба. Вони схвилювані, не знають, що будуть

робити. Їх тривожать бервена і рейки. Вони не люблять двигати тягарів.

— Вас вір арбайтен, — питаютъ.

— Нікс. Транспорт коммен, аллес крематоріюм, компрі?

— Аллес ферштеен, — відповідають вони крематорійним есперантом. Вони заспокоюються: не будуть вантажити рейок на авта і носити бервена».

ДІЯ ПЕРША, ТОБТО ПРИБУТТЯ «ТРАНСПОРТУ»

«Різносмуга юрба лежала попід рейками у вузьких пасмах тіні, віддихала тяжко й нерівно, балакала по-своєму ліниво і дивилася байдуже на маєстатичних людей у зелених одностроях, на зелень дерев, близьку і недосяжну, на вежу недалекого костьолика, з якої саме дзвонили до вечірні.

— Транспорт іде, — хтось сказав, і всі підвелися в очікуванні. З-поза закруту виринали вантажні вагони: потяг пхався задом, залізничник, що стояв на гальмівному помості, вихилився, замахав рукою, засвистав. Паротяг гостро відсвистув, засопів, потяг покотився вільно вздовж станції. У малих, загратованих віконцях видно було людські обличчя. — бліді, пом'яті, неначе невиспані, розкуйовджені — перелякані жінок, чоловіків, які, екзотична річ, мали волосся. Вони поволі проїжджали, мовчазно приглядалися до станції. Тоді у вагонах заметушилось і задудніло в дерев'яні стіни.

— Води! Повітря! — зірвалися глухі, розpacливі крики.

З вікон вихилилися людські обличчя, уста хапали розpacливо повітря. Почерпнувши кілька ковтків повітря, люди з вікон зникали, на їхнє місце вривалися інші і так само зникали. Крики і хрипіння ставали все голоснішими».

ДІЯ ДРУГА, ТОБТО СЕГРЕГАЦІЯ

Хай вистачить кілька сцен:

«Ось іде швидко жінка, спішить гарячково. Мала, кілька літня дитина з рум'яним, повним обличчям херувимика біжить за нею, не може наздогнати, витягає ручки з плачем: «Мамо, мамо!»

— Жінко, та візьми цю дитину на руки!

— Пане, пане, це не моя дитина, це не моя! — кричить гістерично жінка і втікає, закриваючи руками обличчя. Вона хоче сховатися, хоче встигнути поміж тих, що не пойдуть автом, а підуть пішки, будуть жити. Вона молода, здорова, гарна, хоче жити.

Але дитина біжить за нею, волаючи на весь голос:

— Мамо, мамо, не втікай!

— Це не мое, не мое, не ...!

Аж допав її Андрей, моряк із Севастополя. Очі в нього були каламутні від горілки і спеки. Він допав її, збив із ніг одним, замашистим ударом плеча; коли падала, схопив її за волосся і підняв знову угору. Його обличчя було викривлене від люті.

— Ах ти, єбі твою мать, блядь єврейская! То ти від своєї дитини втікаєш! Я тебе дам, ти, блядь! — він схопив її за стан, здавив лапою горло, яке хотіло кричати, і вкинув її з розмахом, як важкий мішок збіжжя, на авто.

— На! візьми й те собі! Суко! — і жбурнув їй дитину під ноги.

Gut gemacht, так треба карати невірних матерів, сказав есесман, що стояв при автомашині».

«Пара людей упала на землю, сплетена розпачливим зціпенням. Він судорожно вбив пальці в її тіло, зубами схопив за врання. Вона кричить гістерично, проклинає, блюзнірствує, а придушена чоботом, хріпить і мовкне. Розщеплюють їх, як дерево, і заганяють, як тварин, на авто».

«Інші несуть дівчинку без ноги; тримають її за руки і за ту одну ногу, що залишилася. Сльози течуть їй по обличчю, вона шепоче жалісно: — Панове, це болить, болить... Жбурляють її на авто, поміж трупи. Спалиться живцем разом із ними».

ДІЯ ТРЕТЬЯ, ТОБТО РОЗМОВА СВІДКІВ

«Западає вечір, холодний і зоряний. Ми лежимо на рейках. Безмірно тихо. На високих стовпах горять анемічні лямпи за кругом світла.

— Ти заміняв черевики? — питає мене Анрі.

— Ні.

— Чому?

— Чоловіче, я маю досить, цілком досить!

— Вже після першого транспорту? Подумай — я: від Різдва пройшло через мої руки, мабуть, мільйон людей. Найгірші ті транспорти з-під Парижу: завжди зустрічаєш знайомих.

— І що ти кажеш?

— Що йдуть купатися, а потім зустрінемось у таборі. А ти що сказав би?»

ЕПІЛОГ

Цього вечора прибуло до Освенціму багато потягів. Загалом транспорт нараховував 15 000 осіб.

«Коли ми повертаємося до табору, зорі починають бліднути, небо стає все більш прозоре, підіймається над нами, ніч прояснюється. Благословиться на погожий, гарячий день.

З крематоріїв тягнуться могутні стовпи димів і сполучаються вгорі в величезну чорну ріку, яка надто поволі перевалюється небом над Біркенав і никне за лісами, у напрямі Тшебіні. Транспорт уже горить.

Ми минаємо загін СС, що йде з машиновою зброєю

на зміну варти. Вони йдуть рівно, один при одному, одна маса, одна воля.

— Und morgen die ganze Welt... — співають на все горло».

Досвід концентраційного табору зробив із Бети письменника. Він спостеріг, що його властивою ділянкою є проза. У своїх оповіданнях Бета нігіліст. Проте під нігілістом я не розумію аморальності. Навпаки, він виникає з етичної пристрасти, це зраджена любов до світу й людей. Описуючи те, що бачив, Бета хоче йти до кінця, представити докладно світ, у якому на обурення вже нема місця. Людський рід в оповіданнях Бети голий, обдертий з добрих почувань, які тривають, поки триває звичай цивілізації. Звичай цивілізації крихкий. Вистачає малої зміни умов, і людство повертається до стану первісного дикунства. Скільки ж ілюзій у думанні шановних громадян, які, крокуючи вулицями англійських чи американських міст, уважають себе істотами повними чеснот і доброти. Проте, якби їх замкнути в Освєнцімі, чи не перетворилися б, як інші, на тварин? Небезпечно виставляти людину на надто трудні для неї випробування. Легко засудити жінку, яка хоче свою дитину віддати на смерть, аби врятувати своє життя. Це потворний вчинок. Однаке жінка, яка, читаючи про цей вчинок на вигідній канапі, засуджує ту нещасливу свою сестру, повинна замислитися, чи в ній самій, перед обличчям загибелі страх не був би сильніший від любові. Може, так, а може, ні — хто ж це може наперед відгадати?

Були також у «концентраційному світі» численні випадки, коли людська істота спромагалася на найчистіші жертви, платила життям, щоб урятувати інших. Цих випадків не знайдете в оповіданнях Бети. Його увага не зосереджена на людині, про яку відомо, чим вона є: твариною, яка хоче жити; увага зосереджена на «концентраційному суспільстві». Для в'язнів обов'язкова певна етика: вільно шкодити іншим тоді, коли вони тобі

зашкодяť перші. Це неписана угода. Крім цього, кожний рятується, як може, і даремне ми шукали б у Бети образів людської солідарності (правда про поведінку Бети в Освенцімі, передана його спів'язнями, звучить зовсім інакше, ніж це можна припустити з його оповідань: він поводився по-геройськи і був зразком товариша). Бета хоче бути tough, він дивиться тверезо і не щадить себе; він боїться фальшу: фальшем було б зобразити себе як спостерігача, який судить, тоді як у дійсності був так само, як інші, підданий усім законам спідлення. Перебільшено чесний, Бета вивіновує себе особливими рисами, які в концентраційному таборі вважаються додатніми: спритністю і підприємливістю. Завдяки «клясовому» протиставленню сильних і слабих — у чому Бета не відходив від правди — його описи набувають небувалої брутальності.

Визволений з Дахав американцями, Бета почав пізнавати життя втікачів у Західній Німеччині. Це було неначе продовження життя в таборі. Деморалізація, злодійство, пияцтво, продажність, всі погані сили, визволені в людині роками гітлеризму, далі торжествували. Безоглядна політика окупаційної влади супроти мільйонів недавніх невільників викликала гнів. Такий був вимріаний кінець війни: знову поверталося право джунглів, знову, проголошуючи гасла демократії і свободи, людина топтала слабших або ставилася до них з байдужою жорстокістю.

Бета був спостережливий, хоч його спостережливість зверталася передусім на вистежування абсурду, огиди і плюгавости близніх. Він був однією роз'ятrenoю раною, безпощадний і нетolerантний. Може, його огірчення не було б так глибоке, якби він був здібний після цих років страждань зупинитися в одному пункті на мить і побачити не юрбу, потрясану великим пароксизмом кінця війни, а окрему людину. Він був унутрішньо у постійному русі, обличчя викривлювалося йому на ґримасу люті та іронії. Людська маса, серед якої

він перебував, далі ввижался йому голою. Нею керувало кілька примітивних імпульсів. Світ такий, яким був, був для нього нестерпний. Бета мусів прямувати до чогось. Він відчував, що не може залишитись у стані бунту і люті, нічому не підпорядкованої.

Як багато колишніх в'язнів, він став перед проблемою: вертатися на батьківщину чи залишитися емігрантом. Польща опинилася у сфері впливів Росії. Марксистські симпатії Бети з часів війни не мали поважних основ. У нього були ті симпатії тому, що марксизм розглядає людину тверезо. Переконання Бети можна було звести до простого принципу, що владу над людиною мають не якінебудь її добрі наміри, а тільки права суспільного укладу, в якому вона вміщена. Хто хоче змінити людину, хай змінить суспільні умови. Бета, як усі поляки, ставився однаке з недовір'ям до могутньої російської держави. Brutальність його стилю наближала його швидше до літератури на подобу Золотої чи — із сучасних — Гемінгвея, якого, зрештою, він читав із замилуванням. Він належав до людей, яких у Росії називають «гниллю Заходу»; ніщо не викликає там такої огиди, як письменник, що показує людину з погляду елементарних сил голоду й любови.

Бета довго хитався, врешті, коли почали до нього доходити літературні чисописи, що виходили в Польщі, в ньому дозрів намір повернутися. Здається, що спонукали його до цього головним чином два мотиви: він мав великі письменницькі амбіції, був автором-початківцем, нікому не знаним; де поза своєю країною міг би знайти читачів книжок, писаних рідною мовою? Крім того, в Польщі відбувалася революція: там було місце для людини, терзаної люттю, там була можливість перетворювати світ.

Він попрощався з приятелями і вернувся до Варшави, населення якої мешкало в льохах збурених домів і власними руками усувало гори румовищ, вантажачи їх на мізерні кінні візки: так починалася відбудова цього міста. Але часописи й книжки в Польщі негайно розхоплювано.

Уряд не шкодував гроші на підтримку літераторів, перед кожним автором, якщо він мав хоч трохи таланту, відкривалися необмежені можливості. Літературна кар'єра Бети почалась у темпі blitz-у. Друкуючи свої оповідання в часописах і дістаючи великі гонорари, він, зрештою, брав те, що йому належало. Він добре володів мовою. Його стиль був стислий і хижий. Досвід, який він мав за собою, мало багато його земляків; теми, на які він писав, були загально близькі й зрозумілі. Його книжку оповідань про концентраційний світ визнано першорядною літературною подією.

У 1948 році не було ще мови в Польщі про соціалістичний реалізм. Вважалося, що пропагувати цей напрям у народних демократіях передчасно. Це було благовісне для Бети, бо його книжка становила найяскравішу протилежність до способів писання, практикованих радянськими авторами. З погляду канонів, накидуваних письменникам у Центрі, вона була злочином. Звичайно, сама тема була політично бездоганна: опис гітлерівських звірств уважався як найбільше бажаним, тим більше, що ненависть загалу поляків зверталась у майже рівній мірі проти росіян, як і німців; зосереджуючи всю увагу читачів на німецьких злочинах, досягалося важливої мети «психологічної підготовки» народу. Тим то росла кількість книжок про партизанські бої, масові вбивства гестапо і табори, а толерантність йшла навіть так далеко, що вільно було писати прихильно про бої польської армії з німцями 1939 року, хоч ця армія боронила «панську» Польщу, яка була сіллю в оці Радянського Союзу. Проте політично правильна тема не вберегла Бети від нападу критиків, якби вони захотіли застосувати ортодоксальні критерії: Бета описував концентраційний табір так, як його сам бачив, а не так, як його слід було бачити. З цього випливали всі ухили. Що слід було бачити в концентраційному таборі? Неважко це перерахувати: 1) в'язні повинні були об'єднуватись у таємні організації, 2) лідерами в цих організаціях повинні

були бути комуністи, 3) всі в'язні-росіяни, що виступають на сторінках книжки, повинні відзначитися моральною силою і геройством у поведінці, 4) треба було показати диференціацію в'язнів за їхніми політичними поглядами. Нічого подібного нема в оповіданнях Бети. Помітила це, певна річ, партія. Вона оцінювала польських письменників як недозрілих до «перелому», тобто до прийняття соціалістичного реалізму, але й без того її критики вказали Беті головні гріхи; вони закинули йому, що його твори подібні до здеморалізованої, тобто американської літератури, що вони пессимістичні і що нема в них жадної ідеї «свідомої боротьби» (тобто боротьби в ім'я комунізму). Ці зауваги критиків були втримані в тоні переконування. Бета був молодий, треба було його просвіщати, у ньому був матеріал на справді комуністичного письменника. Приглядаючися до нього уважно, партія відкрила, що в ньому є рідкий і цінний скарб: справжня ненависть.

Бета був тямущий. Мірою того, як він ознайомлювався з творами теоретиків ленінізму-сталінізму, він переконувався, що це було те, чого він шукав. Ненависть, яка в ньому існувала, можна порівняти до бурхливої ріки, що нищить усе на шляху. Вона гнала вперед безкорисно: що простіше, як спрямувати її біг у бажаному напрямі, а навіть поставити над нею великі млини, що їх вона обертатиме? Що ж за пільга: ненависть корисна, ненависть на службі суспільства!

Джерелами ненависті Бети було те саме, що Сартр назавв «La nausée»²⁴: огіда до людини як до фізіологічної істоти, визначеної законами природи та суспільства і підданої нищівним впливам часу. Людина повинна вискочити зі своїх пут, хоча б підтягаючися за вушка своїх чобіт. Може, якби Бета був французом, став би екзистенціалістом. Але правдоподібно цього йому не вистачало б: на розумові спекуляції він дивився з погордливою усмішкою, бо бачив у таборі філософів, які билися за недоідки на смітнику. Людські думки не мали

значення; спритні викрутаси і самооману індивідів легко було відшифрувати; насправді брався до уваги тільки рух матерії. Бета вбирав у себе діялектичний матеріалізм, як воду губка. Матеріалістичний бік цієї системи задовольняв його потребу брутальної правди. Діялектичний бік дозволяв на наглий стрибок понад людський рід, на побачення людського роду як матеріалу історії.

Незабаром він видав свою нову книжку. Вже сам її заголовок можна визнати символічним для настрою автора: «Кам'яний світ» — кам'яний, отже безпощадний і голий. Книжка складалася з дуже коротких оповідань, які не мали майже жадної дії — просто рисунки того, що оповідач бачив. У цьому сугеруванні людської ситуації зовнішнім описом Бета був майстром. «Кам'яний світ» — це Середня Європа після закінчення другої світової війни і розгрому Гітлера. Тому, що Бета пробув довший час у Німеччині в американській зоні, він мав багатий запас тем: в його книжці виступають люди різних національностей і різної суспільної позиції, колишні гітлерівці, в'язні, німецька буржуазія, яка не розуміє, що сталося, американські вояки і старшини. Під стриманими словами автора ховається безмір омерзіння до цивілізації, що її плодом був гітлеризм. Він ставить знаки рівняння: християнство дорівнює капіталізму, дорівнює гітлеризму. Його книжка має за тему фінал цивілізації. Тон цієї книжки можна було б передати вигуком: «Ви оповідали мені про культуру, про релігію, про моральність — а дивіться, до чого це довело!»

Для Бети, як для багатьох його колег, панування Гітлера було остаточним завершенням часів капіталізму в Європі і було рівнозначне з перемогою революції, несеної Росією в світовому маштабі; продовження могло ще принести борню, але зворотна точка вже була перейдена. Змістом книжок і Бети, і його колег було за перших післявоєнних років безсилия людини перед законами історії: люди з найкращими намірами впадали в машину нацистського терору, яка робила з них

переляканих примітивів, що турбуються тільки за збереження власного життя. Читачі цих книжок були поставлені перед дилемою: або давня цивілізація, що в її занепадницькому характері вони пересвідчилися на власній шкірі, або цивілізація нова, здійснена тільки завдяки переможній могутності Сходу. Таку владу над людською уявою має успіх: здається, що він виникає нез людських намірів і збігу щасливих обставин, а є відбиткою найвищого закону епохи (а Росія ж та її лад були тільки на волосок від розгрому у другій світовій війні).

«Кам'яний світ» був останньою книжкою Бети, в якій він старався вживати мистецькі засоби, визнані ефективними в західній літературі: стриманість, прихована іронія, маскований гнів. Він незабаром переконався, що вся ця турбота за мистецтво непотрібна. Навпаки, його хвалили тим більше, чим більше він притискав педаль. Голосно, рвучко, зрозуміло, тенденційно — ось чого віднього вимагали. Серед партійних письменників (а Бета вступив до партії) відбувалося змагання за дохідливість і спрошеність — затиралася межа між літературою і пропагандою. Бета почав до своїх оповідань уводити все більше прямої публіцистики. Свою ненависть він виладовував в атаках на нікчемності капіталізму, себто на все, що діялося поза рубежами Імперії. Він брав, наприклад, якусь вістку — про бої на Малаях чи про голод в Індії — і на цій підставі будував щось посереднє між моментальною світлиною і статтею.

Я востаннє бачив його в 1950 році. Від часу своєї діяльності в Варшаві перед арештом його гестапом він змінився дуже. Не було в ньому давньої несміливості і штучної покори. Раніше він ходив дещо згорблений з пониклою головою, тепер це був випрямлений чоловік із самовпевненим виразом обличчя; він був сухий, зосереджений на дії. Давній сором'язливий поет став цілковито *homo politicus*. Під ту пору він уже був головним пропагандистом; щотижня появлявся його

в'їдливий фейлетон в офіційному тижневнику. Він іздив також часто до Східньої Німеччини, звідки писав репортажі. Жаден журналіст не здібний служити так добре якісь справі, як письменник, що має за собою період безкорисної літературної праці. Бета уживав у своїх ідких статтях, звернених проти Америки, все своє знання письменницького ремесла. Дивлячися на обличчя цього шанованого нігіліста, я думав про те, як вельми всяке письменництво є похилою площиною і скільки зусиль мусить чинити письменник, щоб не скотитися у те, що легше.

Внутрішній наказ, який схиляє його до цих зусиль, по суті іраціональний. Нова Віра, яка не визнає безкорисного мистецтва, нищить цей наказ. Бета, хоч піддавав сумніву всякі внутрішні імперативи в людині, був у своїх оповіданнях з концентраційного табору справжнім письменником; нічого не підроблював, нікому не бажав догодити. Пізніше ввів одне зернятко політики, а це зернятко спричинило те, що, як розчин кристалізується, так усе, що відтоді він писав, ставало вже однозначним і стереотипним. Адже — я думав — справа не така проста. Багато видатних авторів висловлювало в своїх творах політичні пристрасті, наприклад, Свіфт, Стендаль чи Толстой. Можна навіть сказати, що завдяки політичній пристрасті, себто завдяки якомусь важливому посланню, що його письменник хоче оповістити своїм читачам, його твір набирає сили. Суттєва різниця між великими письменниками, що критикували політичні установи своїх часів, і людьми типу Бети полягала, як здається, в цілковитому нонконформізмі цих давніх: вони діяли всупереч своєму оточенню, тоді як Бета, водячи пером по паперу, вже ловив вухом оплески партійних колег.

Фейлетони Бети при всій їхній уїдливості і влучності мови були такі пласкі, що саме це явище — приниження прозаїка з багатообіцяючими початками — збудило мою цікавість. Адже він був достатньо інтелігентний, щоб зрозуміти, що він марнує свій талант. Чому він це робив?

У розмові з кількома чиновниками від літератури, що від їхнього рішення залежало ставлення літераторів вище або нижче в ієрархії, я поставив питання, чому вони так поводяться з Бетою; адже їхні інтереси, тобто інтереси партії, не вимагали, щоб з Бети робити цілковиту ганчірку; з їхнього погляду він був би більш корисний, якби писав оповідання й повісті; змушувати його писати статті означало погано господарити талантами. «Ніхто не вимагає від нього статей, — відповідали вони. — Це достеменне нещастя, редактор тижневника Н. не може від нього відбитися. Бета сам наполягає на писанні цих фейлетонів. Він уважає, що не пора сьогодні на мистецтво, що треба діяти на маси більш безпосередніми, примітивними засобами. Він хоче бути якнайбільше корисним». Ця відповідь аж ніяк не була позбавлена лицемірства. Партія постійно підкреслює свою турботу за літературу; вона хоче найкращої літератури. Одночасно вона створює таке напруження пропагандивної атмосфери, що письменники починають змагатися у примітивізмі мистецького ремесла. Одначе правдою було те, що Бета сам хотів віддаватися журналістиці, і хоч був висококваліфікованим спеціялістом, брався за роботу, яку легко виконали б звичайні попіхачі. Діяло в ньому бажання, часто подибуване у східніх інтелектуалів: самознущення інтелекту. Психічний процес, який виступає, коли такий інтелектуал держить перо в руці, досить заплутаний. Уявім собі, що він має зобразити якусь подію міжнародної політики; він досконало розуміє співзалежність явищ; ці явища радше у функціональному, ніж причиновому зв'язку. Чесне зображення їх вимагало б проникнення в мотиви сторін боротьби, в конечності, яким ці сторони підпорядковані, одним словом — можливо якнайусебічнішої аналізи. Тоді приходить на допомогу гнів; гнів відразу заводить порядок у складній плутанині залежностей; гнів звільняє від потреби аналізи. Це гнів, звернений проти самоомани, що щонебудь залежить від людської волі, він

сполучений зі страхом, щоб не впасти жертвою власної наївності; оскільки світ брутальний, треба все звести до найпростіших і найбрутальніших чинників. Автор розуміє, що це аж ніяк не точне: людська дурнота і людські наміри впливають на події не менше, ніж конечності економічної боротьби; однаке, здійснюючи акт помсти на людських намірах, показуючи, що вони цілковито визначені кількома елементарними законами, він відчуває свою вищість, уважає себе проникливим і достатньо сильним, щоб обйтися без «ідеалістичних пересудів». Коли Бета в своїх оповіданнях із концентраційного табору показував себе самого ситим, добре вдягненим і цинічним, він чинив подібно, як пізніше, коли писав свої політичні фейлетони. Спростили, обдерти з ілюзій, представити все оголеним — це прагнення виступало в нього постійно. Однаке, йдучи все далі до голости світу, доходиш до точки, в якій інтелектові вже нічого говорити: слово перетворюється на бойовий заклик і є вже тільки недосконалою заміною діла. Те, що воно означає, краще виразив би стиснутий кулак. Бета дійсно сам дійшов до стадії, коли слова вже не вистачає, і тому не міг задовольнитись оповіданнями чи повістями, які все таки тривають у часі, не можуть бути тільки криком. Він ніколи не вмів дивитись й аналізувати без ненависті, але рух, якому він підлягав, був приспішеним рухом; все швидше, все більші дози — і руху, і ненависті. Форми світу були для нього все простіші, аж окреме дерево, окрема людина перестали мати якесь значення, і Бета опинився не серед речей, а серед політичних понять. Його гарячковий запал до журналістики неважко було пояснити. Писання статтей діяло на нього як наркотик. Відкладаючи перо, він мав почуття виконаного діла, хоч у дійсності в статті не було жадної його власної думки, і те саме говорили тисячі другорядних журналістів на просторі від Ельби до Тихого океану. Він діяв у такому значенні, в якому діє вояк, що маршує в колоні.

«Und morgen die ganze Welt», — співали вояки СС,

Йдучи на тлі чорних димів, що здіймались із крематоріїв Освенціму. Нацизм був масовим божевіллям, однаке німецькі маси, які пішли за Гітлером, не робили цього без глибоких психологічних причин. Нацизм народився з великої економічної кризи і кризи структури суспільства. Молодий німець дивився тоді на розклад і хаос Ваймарської республіки, на приниження мільйонів безробітних і відразливі аберрації культурної еліти, на проституцію своїх сестер і боротьбу всіх зі всіма за гроші. Коли зникла надія на соціалізм, він схвалив подану йому іншу філософію історичного становлення; ця філософія була пародією на ту саму філософію, що є в основі доктрини Леніна й Сталіна. Німець, який замкнув Бету в концентраційному таборі, був, може, колись так само зрадженим коханцем світу, як Бета, заки пропаганда Партії не зробила з нього бестії. Він прагнув ладу й чистоти, дисципліни й віри. З якою ж погордою він ставився до тих своїх земляків, які не хотіли приєднатися до радісного маршу! Вони щось мимрили про моральні засади, з якими новий Рух є в суперечності, нужденні недобитки гуманізму, плаксиві сповідувачі нікчемного Ісуса. У дійсності вони збуджували здивування: ось тут, зараз видне було спасіння німецького народу і перебудова світу, а вони, за такого історичного, єдиного, нечуваного моменту, який трапляється раз на тисячу років, наважувалися згадувати про свої дрібничкові моральні скрупули! Як трудно боротися за новий, кращий порядок, коли зустрічаєш іще в своєму оточенні людей, які поклоняються смішним забобонам!

Бета в своїх фейлетонах бачив новий, кращий порядок також, як на долоні. Він вірив — і жадав земного спасіння. До ворогів, які хочуть перешкодити щастю людства, він ставився з ненавистю. Він закликав, що треба їх знищити. Чи ж не є шкідниками ті, хто в ту мить коли земна планета входить на нові рейки, насмілюються твердити, що все таки не дуже добре замикати людей

у таборах і змушувати їх страхом до визнань політичної віри? Кого замикають у таборах? Клясових ворогів, зрадників, сволоту. А віра, прийняти яку змушують, хіба не правдива? Отож, Історія, Історія з нами! Отож бачимо її бурхливе, живе полум'я! Воїстину малі і сліпі люди, які, замість охоплювати цілість гіантського завдання, гають час, перебираючи в пам'яті малозначущі дєталі!

Великого таланту і видатної інтелігенції Бети не вистачало на те, щоб він міг собі усвідомити небезпеки, які криються в п'яному марші. Навпаки, його талант, його інтелігенція і запал пхали його до дії, тоді як середняки, ні холодні, ні гарячі, ляvірували, пробуючи віддавати немилому Кесареві лише стільки, скільки було конче треба. Бета взяв відповідальність. Не замислювався, на що перетворюється навіть найшляхетніша філософія історичного ставання, коли як засіб приймається завоювання землі збройною силою. «А завтра весь світ!».

За пару місяців після написання цього портрета Бети я дізнався про його смерть.²⁵ Його знайшли вранці мертвим в його помешканні у Варшаві. Кран газової кухоньки був відкручений, чути було сильний запах газу, що випаровувався. Ті, хто спостерігав Бету за останніх місяців його гарячкової активності, були тієї думки, що між його публічними виступами і можливостями його гострого розуму доходило до щораз більшого конфлікту; він поводився надто нервово, щоб не припускати, що сам він добачав цей контраст. Зрештою, він часто говорив про самогубство Маяковського. У пресі появилися численні статті, писані його приятелями — письменниками Польщі і Східної Німеччини. Труну, вкриту червоним прапором, спустили в могилу при звуках «Інтернаціоналу». Партия прощала свого найбільш багатообіцяючого письменника.

ГАММА, АБО НЕВІЛЬНИК ІСТОРІЇ²⁶

Говорячи про Гамму, треба вивести образ міста, де я ходив до школи й починав університетські студії. Є в Європі точки, які завдають особливого клопоту вчителям географії та історії: Тріест, Саарський басейн, Шлезвіг-Гольштайн. Саме такою клопітною точкою є також місто Вільна. На протязі останнього півторіччя воно належало по черзі різним державам, бачило на своїх вулицях різні армії, і за кожним разом малярі мали багато роботи, перемальовуючи вивіски й назви установ на мову, яка в даний час була офіційно обов'язкова. Мешканці за кожним разом діставали нові пашпорти й намагалися пристосуватися до нових законів і розпоряджень. Містом володіли по черзі росіяни, німці, литвини, поляки, знову литвини, знову німці і знову росіяни. Сьогодні воно є столицею Литовської Радянської Соціалістичної Республіки, під якою назвою ховається простий факт, що Росія ефективно виконує вказівки царів, якщо йдеться про територіальну експансію.

За моїх шкільних й університетських років місто належало Польщі. Воно розташоване в країні лісів, озер і потоків, заховане в великій котловині. Очам подорожників воно з'являється несподівано з-пода лісової заслони. Вежі його кількадесяткох католицьких костелів, будованих італійськими архітекторами в барокковому стилі, контрастують своєю білістю і золотом із чорнотою сосон. Легенда говорить, що один литовський вождь полював у пущі і, заснувши при багатті, мав пророчий сон. Під впливом цього сну він заснував на місці, де спав, місто. Протягом багатьох віків свого існування Вільна не втратила свого характеру лісової столиці. Навколо

розлягалась глуха провінція Європи, а мешканці цієї провінції, що говорили по-польськи, литовськи і білоруськи або мішаниною цих мов, зберегли багато звичаїв і навиків, ніде інде вже не знаних. Я вживаю минулого часу, бо сьогодні це місто моого дитинства так само засипане лявою, як Помпей. Більшість його давніх мешканців була або вигублена нацистами, або вивезена росіянами на Сибір, або перенесена на захід, на території, з яких виселено німців. Інші люди, народжені в місцях, віддалених на кілька тисяч миль, ходять тепер його вулицями, а костьоли, фундовані литовськими князями і польськими королями, для них — непотріб.

Тоді однаке ніхто ще не сподівався масових убивств і масових депортаций, а життя міста розвивалося повільним ритмом, менш мінливим, ніж форми правління і кордони царств. Університет, єпископський палац і катедра були найшанованішими спорудами міста. В неділю юрби побожних наповнювали вузьку вулицю, над якою в каплиці, збудованій у брамі, була поміщена ікона Божої Матері, славної чудами. Італійська архітектура і Близький Схід змішувалися у Вільні. У вузьких вулицях жидівських дільниць увечорі щоп'ятниці видно було через вікна родини, що засідали в сіяйві свічок. У старих синагогах лунали слова єрейських пророків. Це був один із найповажніших осередків жидівської літератури і жидівських студій в Європі. Великі ярмарки в урочисті католицькі свята стягали до міста селян із навколишніх сіл, які виставляли на продаж на площах вироби з дерева, лікувальні зела і бублики, нанизані на шнурки; ці бублики, хоч і де випікалися б, завжди мали назву від малого містечка, яке тим лише вславилося в історії, що мало добрі пекарні, а колись «ведмежу академію» — заведення, в якому дресовано ведмедів.²⁷ Зимою стрімкі вулиці заповнялися хлопцями й дівчата-ми на лещатах; їхні червоні й зелені куртки миготіли на тлі рожевих від морозяного сонця снігів.

Будинок університету мав грубі мури й низькі,

склепінчасті залі. У лябірінті його подвір'їв з підсіннями невтаємничений мусів би заблудитися. Ці аркади й коридори могли б бути так само добре в Падуї чи Бельйоні. Колись у цьому будинку вчили шляхетських синів єзуїти, що ними піклувався польський король, який вів запеклі і вдалі війни з Москвою.²⁸ Коли я опинився серед студентів, світські професори вчили молодь, батьками якої були переважно невеликі землевласники, дрібні орендатори й жидівські купці.

Там, у цьому будинку, я пізнав Гамму. Це був незgrabний підліток з червоним обличчям, грубуватий і крикливий. Якщо місто було провінційне, то ті, що приїжджали по науку з глухого села, були подвійно провінційні. На селі болотисті дороги майже унеможливлювали сполучення на весні і восени; селянські коні, бачачи авто, казилися зі страху; в багатьох селах усе ще за давнім звичаєм уживали лучини на освітлення. З зайняття, поза хліборобством, населення знало тільки працю в лісах при обробітку дерева і хатнє ремесло. Гамма походив із села. Його батько, пенсіонований старшина польської армії, мав господарство; родина сиділа в тих околицях здавна; її прізвище можна знайти в старих списках тамтешньої шляхти. Мати Гамми була росіянкою, і вдома вживали обох мов. На противагу до більшості своїх товаришів Гамма не був католиком — він був православний, успадкувавши віровизнання по матері.

Наші перші розмови не ворожили близького порозуміння. Правда, нас єднали спільні літературні зацікавлення, але мене разила поведінка Гамми, його проникливий голос — він не вмів говорити нормально, — і висловлювані ним таким голосом погляди. Він завжди носив грубу палицу, яка, зрештою, була улюбленим знаряддям частини молоді, схильної до антисемітських вибриків. Гамма був запеклим антисемітом. Це була його політична программа. А я ставився до націоналістів з огидою; я вважав їх шкідливими дурнями, які вереском і

збудженням взаємної ненависті серед різних національних груп звільняють себе від обов'язку думати. Буває, що деякі розмови особливо залишаються в пам'яті. Не завжди це слова, часом запам'ятуєш те, на що тоді дивився. Я пам'ятаю нашу розмову про расизм; бачу ноги Гамми, круглі камені бруківки і його палицю, оперту на край риштака. Він говорив про кров і землю, про те, що влада в державі повинна належати не загалові громадян, незалежно від їхньої раси і рідної мови, але панівній нації, яка повинна дбати, щоб її кров не була забруднена. Може, цей націоналістичний запал виникав у нього з факту, що Гамма пробував надолужити таким чином свої вади: у провінційній школі його мішане, напівросійське походження та його православне віровизнання мусіли йому напитувати багато прикрощів з боку примітивних товаришів. Його голос лунав наді мною, було в ньому подразнене почуття вищості. Мої аргументи проти теорії раси збуджували в нього несмак: вінуважав мене людиною, якій думання заважає діяти. Щодо нього — він хотів діяти. Це був рік 1931. Ми обидва були дуже молоді, вбогі і несвідомі незвичайних подій, у які ми мали бути пізніше ввергнуті.

Я відвідав Гамму в 1949 році в одній із західноєвропейських столиць²⁹, де він був послом червоної Польщі і довіrenoю людиною партії. Його резиденцію охороняла кована брама з залізних плит. На дзвінок за деякий час появлялося в отворі око, скреготіли завіси і відкривалося подвір'я, на якому стояло кілька лискучих авт. Ліворуч від входу була будка чергового при дверях, що там перебував, озброєний на всякий випадок пістолетом. Стоячи всередині подвір'я, ви охоплювали зором фронтон будинку і його крила. Його збудував у XVIII сторіччі один аристократ для своєї коханки. Інтер'єр зберіг свій давній характер. Великі залі зі стінами, вкритими позолоченими панелями, мали меблі, килими і ґоблени з того часу. Гамма зустрів мене перед позолоченою і мармурів; він був сердечний; літа стерли з

його рухів давню шорсткість, зате надали його поведінці трохи штучної солодкості. В палаці Гамма мав свій апартамент, вітальні і свої канцелярії. Бувало в нього багато найвидатніших представників науки й мистецтва Заходу. Один англійський біолог казав про нього, що це чарівна, ліберальна і позбавлена фанатизму людина. Цієї самої думки були численні представники інтелектуальної еліти: католики, ліберали, а навіть консерватори. Щодо великих світочів комуністичної літератури, вони цінували його і як посланця обожнюваного ними Сходу, і за його кмітливість у марксистській оцінці літературних проблем. Звичайно, вони не знали його минулого і не знали, яка ціна платиться за те, щоб із неотесаного молодика, що виховувався в одному з найглухіших загумінків Європи, стати господарем палацу XVIII століття.

Гамма добре почувався в цій західній столиці. Він любив відвідувати нічні *boîtes* і кабаре. Його там знали, і коли він заходив, *meître d'hôtel* у поклонах вів його до найкращого столика. Дивлячися на цього ноншалантного чоловіка, що приглядався примурженими очима до публіки з-поза розставлених у льоду пляшок шампанського, ви могли легко взяти його за англійського *squire'a*, якому вдалося урятувати щось із свого багатства. Високий, дещо згорблений, він мав подовгасте, рум'яне обличчя людини, яка проводить час із рушницею і пасами. Його зовнішній вигляд свідчив про принадлежність до тієї суспільної верстви, з якої він походив: дрібної шляхти, яка колись у Польщі пристрасно полювала, пристрасно пила і політичну діяльність вбачала в ораціях, переплетених латиною, в перемаганні противників хоровим вереском протесту, а при потребі боєм на шаблі посеред перевернених лав і столів. Свобода його рухів була свободою людини, свідомої своїх привілеїв. До своїх підлеглих, які часто офіційно супроводили його в його нічних виправах, він ставився з добродушною погордою. Також у своїх канцеляріях він

не раз тягнув у припливі доброго гумору секретарів посольства за носи або давав їм міцні ляпаси по задку. Він був також схильний піддаватися нападам непогамованого гніву; його рум'яне обличчя ставало тоді багряним, сині очі наливалися кров'ю, а в голосі повертається давній, вразливий, дикий тон. Не треба дивуватися, що західні дипломати вважали його не надто складним внутрішньо *bon viveur'ом*. Навіть його нетактовність походила, як здавалося, з широкої, відкритої вдачі, що грішить не раз надмірною ширістю, але в усякому разі вільна від облуди. Свобода, з якою він говорив про справи, що їх інші комуністи вважали дразливими, збуджувала довір'я співрозмовників. Жаден комуніст, а якщо навіть і комуніст, то який широкий у своїх поглядах і який цивілізований, — такими зауваженнями вони обмінювалися після візити в посольстві. Вони помилялися, вважаючи рисами природності те, що для Гамми було мистецтвом. Свідомий свого зовнішнього вигляду сільського *squire'a*, він зручно користувався своїми добродушними манерами. Ті, що його дуже добре знали, могли помітити під зовнішньою сердечністю холодний розрахунок. Він носив за пазухою невидимий стилет. Цим стилетом він умів завдавати ударів, яких ніхто не сподівався. Одночасно холод цього стилета, з яким він не розлучався ні вдень, ні вночі, холодив йому серце. Свідомість гри не робила його щасливим.

Дипломатів, про яких були підозри, що не захочуть повернутися за залізну заслону, Гамма найчарівнішою зі своїх усмішок переконував про свою доброзичливість до них. Він вергав громи на дурнів у Варшаві, які не розуміють, як слід полагоджувати справи на Заході, після чого пропонував спільну подорож літаком до Варшави на пару днів для пояснення тамтешнім дурням, як слід розв'язати якесь питання, що було причиною обміну багатьма телеграмами. Запідозрений міркував: добра воля Гамми була очевидна, а кожна виправа до Варшави

становила доказ лъяльности супроти уряду і продовжувала перебування за кордоном; не видно було ніякого ризику. В погідному настрої, обмінюючися жартами з Гаммою, дипломат сідав у літак. Уже на летовищі у Варшаві він переконувався, що попав у пастку, залишаючи жінку і дітей за кордоном. Виконавши, що йому належало, Гамма сідав у перший літак, що летів у протилежному напрямі. Нагляд за вірністю персоналу становив не абияку частину обов'язків Гамми. Цю функцію вважають почесною; вона є доказом довір'я. Стилет Гамми працював найкраще там, де був потрібний талант психолога, тобто в завданнях політичної поліції.

Проте я повертаюся в минуле. Тоді Гамма не знав смаку шампанського. Університетська їdal'ня, в якій ми харчувалися, носила латинську назву — як багато установ цього університету, що зберігав старосвітські традиції — mensa. Обіди коштували там мало, але були так само погані, як дешеві, і становили улюблену тему злосливих віршиків, що оспівували незрівняну твердість котлетів і водяністість борщів. У диму поганих цигарок ми просиджували там, ведучи дискусії про поезію і розділяючи собі взаємно лаври, які, крім нас, не цікавили нікого. Нашій групі письменників-початківців судилось одначе зацікавити в майбутньому багато людей і відограти ролю в історії нашої країни. Тоді як наших товаришів цікавили студії і забезпечення собі посад, у нас була жадоба слави і бажання перетворювати світ. Одночасно, як звичайно буває в подібних випадках, за інтелігенцію і талант платилося забуренням внутрішньої рівноваги. У кожному з нас можна було б відкрити глибокі травми з дитинства чи з хлоп'ячих років, в кожного інші, але спільні в одному основному елементі: це було щось, що унеможливлювало гармонійне співжиття з ровесниками, що створювало почуття іншості, отже могло штовхнути до пошуків компенсації. Ці внутрішні мотиви високих амбіцій нелегко простежувати. Гамма — тоді студент літератури і поет-початківець

— відчував, як гадаю, сильно своє родинне становище. Крім цього, міг на нього в значній мірі вплинути випадок, який трапився йому, коли він був у школі: на полюванні він випадково вбив свого приятеля. Почуття провини, яке виникло в наслідок цього випадку, могло формувати його дальші рішення.

Важливіше, може, було забурення суспільної рівноваги. Ми всі були збунтовані проти свого середовища. Жаден з нас не походив із пролетаріату. Ми вийшли з інтелігенції, яка в цій частині Європи була синонімом збіднілої шляхти або дрібноміщанства. Батько Гамми — як я сказав — був пенсіонованим старшиною. Поет Єжи³⁰ був сином провінційного адвоката, поет Теодор³¹ (пізніше застрілений польським підпіллям як партійний пропагандист) мав майже аристократичне прізвище, але вже його мати була тільки канцеляристкою в банку. Генрик³², промовець, письменник і політик (розстріляний пізніше німцями), був сином залізничного машиніста, хоч цей же залізничний машиніст пишався прізвищем одного з найбільш відомих у Польщі родів. Стефан³³ — поет, який мав пізніше стати видатним економістом — походив із невдалої купецької родини; він був напівнімець: його мати була дочкою купців у Регенсбурзі, в Баварії. Моя родина належала до литовської шляхти; мій батько перейшов з села до міста і став інженером. Бунт проти власного середовища спричинений, як правило, соромом за власне середовище. Суспільний статус усіх нас був неозначений. Думкою ми перебували в ХХ столітті, але традиції наших родин завертали нас назад, до понять і звичаїв, які бачилися нам смішними і відсталими. Ми не були самі в цьому завішенні в порожнечі: наша країна не пережила ніколи справжньої промислової революції; міщанство було слабе. Робітник був для одних брутальним індивідом з брудним обличчям, який тяжко працює або п'є горілку, а для інших мітом, до якого треба було молитися. Існував поділ на «інтелігенцію» і «народ», при чому «народом»

були робітники й селяни. Проте ми не могли знайти собі місця серед «інтелігенції», яка зверталася радше в минуле, ніж у майбутнє. Наше становище можна порівняти у деяких відношеннях зі становищем зубожіліх родів на півдні Сполучених Штатів. Ми шукали підпори і не могли її ніде знайти. Нашу групу називав дехто «клубом інтелектуалів», — що мало за основу протиставлення «інтелектуалів» верстві «інтелігенції».

Це були роки великої економічної кризи. Безробіття заторнуло широкі кола населення. Університетська молодь, що жила без грошей і не мала надії дістати працю після закінчення студій, була настроєна радикально. Цей радикалізм набирав двох форм: одні — як Гамма на початках свого перебування в університеті — переживали посилення націоналізму. Розв'язку труднощів вони бачили в якісь близче не означеній «національній революції». На практиці це означало ворожество до іх колег-жидів, що, як майбутні правники й лікарі, становили професійну конкуренцію. Проти цих націоналістів виступала «лівиця», програма якої — залежно від угруповання — хиталася від соціалізму до різновиду New Deal-ю. Під час щорічних виборів до «Братньої допомоги», яка була чимось на подобу автономного студентського уряду (вона управляла гуртожитками, «мензою» і т. д.), ішли між двома таборами бої словами, а не раз і кулаками.

«Лівиця» (якщо правильно так називати зліпок різних угруповань) становила терен діяння як уряду Пілсудського, так і комуністів. Півдиктатура Пілсудського була лагідна. Позбавлена ясної програми дій, вона тривожно запобігала ласки молоді, намагаючися прихилити до себе проводирів. Бачачи радикалізацію університетів, вона пробувала робити ставку на «лівицю», обіцяючи реформи. Наша група була деякий час підпорою цих дій в університеті. Наші товариши, Стефан і Генрік, вважалися найбільш багатообіцяючими молодими «урядовими» політиками в країні. Ці спроби закінчилися

невдачею. Найбільш багатообіцяючі молоді політики порвали з урядом і пішли далі ліворуч. Зате механіка подій штовхала уряд усе далі праворуч. Націоналізм — якщо прямо не тоталітаризм у місцевому виданні — здобував усе більші тріумфи; уряд закинув намагання змайструвати «урядову лівицю» і почав кокетувати з націоналістами.

Хай того, що я сказав, вистачить на загальний образ політики в залитом лявою місті Помпей. Цей опис охоплює низку років. За той час, щовесни, саме тоді, коли ми мусіли готоватися до іспитів, дерева покривалися зеленню, а ніде пізніше зелень не здавалася мені такою радісною; на річці появлялися малі судна, які возили прогульківців на поблизькі пляжі; довгі дараби пливли з лісів до тартаків. Під аркадами університету проходжувалися пари, держачися за руки. Встати вдосвіта, взяти каюк на пристані і пливти в сяйві сонця, що сходило, рікою, швидка течія якої перла поміж піщаними урвищами і кущами сосон — це давало повноту щастя. Ми також робили прогулянки на недалеко розташовані озера. На островах, що іх цілі архіпелаги виринали посередині озера, як великі букети, трава була буйна, не торкнена людською стопою; у лозах тъюхкали солов'ї. Ми кидалися громадою в воду і випливали далеко на гладке плесо, на якому клубочились відбитки хмар: лежачи горілиць у воді, ми дивилися на небо і співали нечленоподільні пісні захоплення. Ми переживали свої любовні розчарування, жалі провалу на іспитах, взаємні інтриги та заздрощі. Появлялися друком наші вірші і статті. При твердих котлетах у «мензі» мінялися теми розмов: спори про значення метафори в поезії поступалися місцем дискусіям пр теорію Жоржа Сореля, потім прийшов Маркс і Ленін.

Гамма досить швидко розійшовся з націоналістами, проте до «урядової лівиці» і до католицької лівиці відчував мало симпатій. Він писав вірші і публікував їх у видаваних нашою групою часописах³⁴, тут спіткали його

невдачі. На противагу до віршів Теодора, єжи і моїх його твори не були предметом ні похвал, ні нападів критиків, збувалися мовчанкою. По суті була в них якась анемія таланту. Гамма мав знання техніки, якої вимагає модерна поезія, але те, що писав, було як нерухома сажалка; ті, кому він заздрив, писали, як гадаю, дурнувато; а все таки їхній стиль був особистий; ритмічна інкантація виражала почуття авторів; лютъ і сакразм, які найчастіше появлялися, дратували читачів, але звертали на себе увагу. Вірші Гамми були укладом старанно підібраних метафор; властиво вони не виражали нічого.

Наша група радикалізувалась усе більше. Після банкрутства «урядової лівиці» постало питання: яка лівиця? Соціал-демократія в нашій країні поділяла вади всіх соціал-демократій континенту — була компромісова і безсила. Все частіш у наших розмовах почало появлятися слово: Росія. Ми жили не більше, як сто миль від кордону Радянського Союзу. Це не значить, що ми мали про нього знання набагато ґрунтовніше від мешканців Парижу. Кордон був герметично закритий. Ми перебували на периферіях світу, який різнився від світу на Сході, як різняться дві планети. Той світ, знаний з книжки, ввижався нам як світ поступу, коли ми порівнювали його з відносинами, що їх могли спостерігати зблизька. Обмірковуючи справу раціонально, було ясне, що там було майбутнє. Наша країна була в стані паралічу. Широкі маси не мали ніякого впливу на уряд. Суспільний фільтр був хитро влаштований: селянська і робітнича молодь не могла дістатися до середніх шкіл й університетів; кошти студій — хоч низькі — були таки вище спромоги робітників і селян. Незвичайно складні питання національних меншостей (а наша країна мала їх високий відсоток) розв'язувались у дусі якнайбільш шовіністичному. Націоналістичний рух, опертий на дрібноміщанстві і збіднілій інтелігенції, штовхав уряд до все гострішої дискримінації. Країна прямувала до

якогось різновиду того, що діялось у сусідній Німеччині, а ця Німеччина грозила війною і розтрощенням Польщі. Чи ж можна дивуватися, що ми дивилися на Росію як на країну, де знайдено розв'язку всіх проблем, що нас мучили, — і єдину країну, здібну зберегти від нещасть, які легко можна було собі уявити, слухаючи з радіо промови Гітлера?

Проте зважитися на комунізм не було легко. Це значило провести цілковиту переоцінку поняття національності. Поляки були століттями в стані перманентної війни з Москвою. Був час, коли обидві країни були рівнорядні в силі, і польські королі доходили в своїх походах аж до «східного Риму». Пізніше терези перехилилися на користь Москви, аж нарешті на протязі цілого XIX сторіччя більша частина Польщі була провінцією держави царів. Щоб погодитися на комунізм, треба було визнати ці конфлікти конфліктами маєтних класів обох націй і забути про давні антагонізми. Та не тільки це. Треба було визнати, що Польща — після короткої доби самостійності, здобутої в наслідок Версальського миру — перетворилася б у випадку перемоги комунізму знову на російську провінцію. Програма Москви в цій справі не викликала сумнівів. Польські східні території — і місто, в якому ми жили, — мали бути включені безпосередньо до Союзу; Москва вважала ці території частинами республік білоруської та української. Щодо решти то, звичайно, мала вона стати ще одною союзною республікою. Така була програма, якої польські комуністи аж ніяк не приховували.

Зректися лояльності до власної держави і знищити патріотичні почуття, защеплювані в школі й університеті, — така була ціна виходу на шлях поступу. Не всі були готові заплатити таку ціну. Наша група розпалася. «Найбільш багатообіцяючі молоді урядові політики», Стефан і Генрик, стали сталінцями. Єжи й я відійшли. Ті, що погодилися заплатити високу ціну, вважали нас слабими, хисткими поетами, літературними декадента-

ми, не здібними до дії. Може, такі погляди не були далекі від правди. Проте не знаю, чи залізна послідовність є найбільшою людською чеснотою.

Гамма став сталінцем. Я думаю, що, пишучи свої вірші, позбавлені пристрасти, він почувався погано. Він не був створений для літератури. Засідаючи над папером, він відчував у собі порожнечу. Він не був здібний переживати екстазу письменника — ні екстазу творчого процесу, ні екстазу насищеної амбіції. Доба між націоналізмом і сталінізмом була для нього добою безодні, недоречних спроб і розчарувань.

Комуністична партія в нашій країні була незвичайно слаба; вона була нелегальною партією. За приналежність до неї карали за параграфом, який визначав злочином всяку спробу відірвати від держави частину її території. Проводирі партії розуміли недоречність нелегальної роботи і старалися вплинути на громадську думку через прихильників, безпосередньо не заангажованих. Появлялось у Польщі багато часописів, які йшли за партійною лінією, злагіднюючи її відповідно для непідготованих читачів. Група, в якій опинився Гамма, почала видавати один із таких часописів.³⁶ Контакти з посланцями партії відбувалися потайки, часто на прогулянках у навколишніх лісах. Це було вже після закінчення студій більшістю членів групи: період війни в Еспанії, комуністичного фронту на «захист культури», до якого намагалися завербувати якнайбільшу кількість лібералів.

Гамма писав статті, виступав на вічах, ішов у першотравневих походах. Він діяв. Коли влада заборонила часопис, заарештувала членів групи і влаштувала ім процес, Гамма — разом з іншими — опинився на лаві обвинувачених. Цей процес був великою сенсацією міста і компромітацією для уряду: та молодь, на яку уряд розраховував найбільше, пройшла швидко еволюцію до комунізму. Багато хто з обуренням прийняв безоглядність влади супроти талановитих випускників універси-

тету, молодих докторів права чи філософії. Їх боронили найкращі адвокати міста. Обвинувачені залюбки користувалися брехнею на свій захист; вишколом умів вони перевищували прокурора; вони не поступалися перед ним щодо знання правних приписів. Вони дістали лагідні вироки. Гамма був виправданий за браком доказів.

Роки безпосередньо перед вибухом другої світової війни Гамма провів на праці в своїй професії. Він спеціялізувався на дослідженнях над літературою; видав розвідку про структуру новелі,³⁶ яка ні в чому не зраджувала його переконань. Видав також два томи віршів,³⁷ з яких також трудно було б зробити висновок про особливо революційні тенденції автора. Він одружився. Йому народилася дочка. Боровся з великими фінансовими труднощами. Не міг розраховувати на урядову посаду, бо його знали як комуніста. Він жив з принагідних літературних праць. Час від часу оприлюднював стримані статті про літературу в лівих часописах. Чекав своєї години.

Ця година незабаром надійшла. Гітлер напав на Польщу, і похід його армій був блискавичний. Зі сходу рушила йому назустріч Червона армія і зайняла, спираючися на договір Молотова-Ріббентропа, ті території, які програма партії завжди відверто проголошувала належними для приєднання до Союзу. Образ того, чим у ті дні була країна, можна порівняти тільки з образом пожежі в мурашнику. Дорогами сунули тисячі людей, голодних і переляканіх: вояки з розбитої армії, що верталися додому, поліція, що намагалася позбутися своїх уніформ, жінки, що шукали чоловіків, орди чоловіків, для яких не вистачало зброї. Це був час всезагальних мандрів. Людські маси тікали зі сходу на захід під німецьку окупацію. Такі самі маси сунули з заходу на схід, тікаючи перед німцями. Кінець держави був позначений хаосом, який може трапитися хібащо тільки у ХХ столітті.

Гамма був мобілізований, але був у війську лише

кілька днів. Відразу прийшов розгром. Місто Вільну Радянський Союз великомудро подарував Литві, яка ще рік втішалася дружбою могутнього сусіда, поки він її не проковтнув. Гамма, жадібний діла, емігрував із Вільни і переїхав до найбільшого міста під радянською окупацією, до Львова. Там він зустрівся з іншими літераторами, настроєними просталінськи. Вони почали швидко організуватися. З підтримкою нової влади дістали — як належить письменникам, оточеним опікою устрою, — дім на житло для себе, заснували Іадальню і рушили в новий вид писання, яке, зрештою, полягало в перекладах з російської мови і в невищуканій пропаганді. Гамма в цих нових умовах швидко здобув довір'я літературних спеців, які від імені партії й НКВД приїхали з Росії на «культурне господарювання» на новонаобретих територіях. Він зважився. Багато його товаришів, хоч теоретично комуністів, переживало внутрішній розлад. Нещастя їхньої батьківщини, справді безкраї, доводили їх до стану нервового заламання. Дикунство завойовників та їхнє вороже ставлення до всіх поляків наповнювали їх жахом: вони вперше зіткнулись із новим, грізним світом, який досі знали тільки з прикрашуваних описів. Гамма не виявляв сумнівів. Деяким поясненням для мене є його голос і характер сміху; це сміх неприємний, сухий. І цей голос і сміх могли б вести до припущення, що чуттєве життя Гамми було завжди досить примітивне. Він знав гнів, ненависть, страх, ентузіазм, але чужа йому була чуттєва рефлексія; правдоподібно з цим поєднана була слабість його таланту. Засуджений на мозкові операції (бо те, що писав, не підсилювалось із внутрішніх джерел), він тяжів до доктрини. Те, що міг сказати своїм крикливим голосом і пером, схильним до спрощень, можна було сказати на вічі й написати в пропагандивній газеті. Його послідовність пливла з діяпазону його чуттєвих можливостей; він міг бути настроєний тільки на один тон. Його успіхам (це були не письменницькі успіхи, а лише успіхи літературної політики) помагало

також його більше знання російської мови. Кінець-кінцем він був півросіянином; легше, ніж інші, він знаходив порозуміння з новими володарями. Він ходив у числі найбільш надійних.

Населення територій, включених до Союзу, не почувалося так добре, як нечисленні «надійні». Воно дрижало зі страху. Вже перші арешти веліли йому сподіватись найгіршого. Його страх був обґрутований, бо найгірше трапилося незабаром. Це були масові заслання. Вдосвіда до домів і хат стукали агенти НКВД; арештованим не залишали багато часу на забрання найпотрібніших речей; вони радили вдягнутися тепло. З найближчої станції замкнені на засуву вантажні вагони вивозили в'язнів — жінок, чоловіків і дітей — у незнаному напрямі. Тисяча за тисячею відпливала на схід. Незабаром це були десятки тисяч, врешті, сотні тисяч. Після багатьох тижнів або місяців подорожі людські транспорти прибували на місце призначення: до тaborів примусової праці в полярних околицях або до колгоспів у Азії. Серед вивезених опинилися також батько, мати і кільканадцятилітні сестри Гамми. Батько — як розповідали — прокляв сина-виродка, який писав на славу володарів, що були причиною страждань його земляків; незабаром помер десь на просторах, на яких тисяча миль є скромною відстанню. Мати і дівчата вели тяжке життя невільниць. Гамма виголошував тоді на вічах полум'яні промови про велике щастя, яким є жити і працювати в новому, найкращому устрої, що здійснює мрії людства. Що він тоді відчував — хто ж це може знати. Коли б він пробував виступати на захист своєї родини, це не помогло б, а крім того, Гамма, хоч НКВД було про нього доброї думки, боявся.

До комуністів інших національностей росіяни не ставляться з довір'ям. Менше, ніж іншим, вони довіряють польським комуністам. Роки 1917-39 дали особливо багато доказів на це. Численні польські комуністичні діячі, втікши до Союзу в страху перед переслідуван-

нями, були там обвинувачені в уявних злочинах і ліквідовані. Те саме постигло трьох знаних польських комуністичних поетів: Вандурського, Штанде і Бруно Ясенського. Їхніймення сьогодні ніколи не згадуються, їхні твори не діждуться перевидання. Колись повість Ясенського «Палю Париж» появлялася в уривках у французькій «l'Humanité»³⁸, і він мав той міжнародний розголос, яким сьогодні пишаються поети-сталінці Назім Гікмет чи Пабльо Неруда. Він загинув в одному з тaborів примусової праці поблизу полярного кола.

Хвиля арештів на новонабутих територіях не минула також малого гуртка «надійних». Польських комуністів підозрівали в націоналістичних нахилах. Спостереження, що вони страждають, дивлячись на трагедію їхнього власного народу, становило вже достатню причину до репресій. Чистку в гуртку, до якого належав Гамма, НКВД провело раптово котрогось дня. Одним із арештованих був видатний поет Б.³⁹ Якби комуністична влада у Франції заарештувала Арагона, а комуністична влада в Америці Говарда Фаста, ефект був би більш-менш такий самий, який у громадській думці викликав арешт Б. Він був революційним поетом. Обожуваний усією лівицею, надто шанований усіма, навіть політичними противниками, щоб перешкоджати йому публікувати свої вірші, він мав у нашій країні виняткову позицію. Тікаючи з Варшави, зайнятої німцями, він знайшов собі захист у радянській зоні.

Гамма після арешту колег дістав гострий напад страху. Мабуть, ніколи досі в житті не був так перестрашений. Він припускав, що це тільки початок і що в наступній фазі всі письменники, які ще залишилися на свободі, опиняться під ключем. Згарячкований, з непритомними очима, він почав бігати по своїх колегах-комуністах і пропонував негайні запобіжні засоби. Найдієвішим запобіжним заходом він вважав видання публічної відозви з засудженням заарештованих — у тому числі й поета Б. — як фашистів. Така відозва,

підписана низкою прізвищ, свідчila б про ортодоксальність. Проте він наразився на опір. Його співтовариші поставилися нерадо до ідеї, щоб публічно назвати заарештованих друзів фашистами. Це був би, на їхню думку, надто драстичний крок. Більш досвідчені пояснювали Гаммі, що такий крок був би сумнівний політично. Він міг би тільки пошкодити тим, що підписали, бо мотив боягузства був би надто очевидний. Крім того, трудно було передбачити, як розгорнуться події в майбутньому. Доцільна була обережність. Відозви не видали.

Гамма щойно починав тоді свою кар'єру і не засвоїв собі ще таємниць складної політичної стратегії. Його відрухи були примітивні, він не вмів діяти хитростю. Він мав ще того навчитися.

Гітлер ударили на Росію, і протягом кількох днів його армія дійшла до Львова. Гамма не міг залишитись у місті, він був надто відомий як комуністичний письменник і промовець. У загальній паніці установ, органів НКВД, що евакуювались, і втікаючого війська він зумів причепитися до потягу, який ішов на схід. У місті він залишив жінку і дочку. Правда, співжиття подружжя залишало бажати багато кращого. Жінка ставилася до нового ладу неприхильно, як зрештою майже всі, хто мав нагоду досвідчити цього нового ладу. Нової кар'єри чоловіка вона не схвалювала. Вони розійшлися, і ця розлука мала виявитися остаточною.

Гамма опинився в Росії. Це були для нього роки науки. У Росії перебувало тоді багато поляків, які покинули свою країну в замкнених на засуви товарових вагонах. Їхнє число досягало півтора мільйона (включно з інтернованими вояками і старшинами польської армії). Радянський уряд вважав їх ворожим елементом і відповідно до них ставився. Не серед них слід було шукати «кадри» нової Польщі, яка, згідно з далекозорими плянами Кремлю (не забутими навіть за доби воєнних невдач), повинна була постати в майбутньому. Доцільно

було почати від малої групки «надійних» — комуністичних інтелектуалів. Польща у рахунках Кремлю була найважливішою країною: вона становила поміст до Європи. Гамма в Росії зустрів своїх колег з університету, з якими разом колись сидів на лаві обвинувачених. Саме вони, разом із кількома іншими, заснували на бажання Кремлю товариство, яке одержало гарну назву Союзу патріотів. Це товариство стало початком уряду, який до сьогодні править у Варшаві.

Члени Союзу патріотів ще перед війною погодилися заплатити ціну: в ім'я логіки історії вони готові були перекреслити самостійність власної країни. Перебуваючи в Росії, вони платили цю ціну на практиці: ім не вільно було виявляти солідарність з нещасною юрбою засланців (заслано не тільки колишніх землевласників, фабрикантів й урядовців; більшість складали вбогі люди: селяни, гайові, поліцаї, дрібні жидівські купці). Засланці були людським непотребом, на який не варто було зважати; їхній спосіб думання був позначений тавром минулого; зі спадкоємцями шляхетської і буржуазної Польщі, які згадували передвоєнні часи як утрачений рай, що ж інше можна було вчинити, як не тримати їх у тaborах і далеких колгоспах? Члени Союзу патріотів могли співчувати ім як людям, але це співчуття не повинно було впливати на політичні рішення. Тиф, голод і цинга, зрештою, нищили цей людський матеріал так ефективно, що протягом небагатьох років їхня проблема могла зникнути.

Гамма, родина якого була серед засланих, розумів, чому згадували вони передвоєнні часи як утрачений рай. Їхня доля, хоч не гірша від долі мільйонів інших мешканців Союзу, була похмура, бо вони не були привичаєні до голоду і поганого клімату. Коли польський еміграційний уряд у Лондоні дійшов згоди з Москвою відносно створення в Союзі польської армії і коли радянський уряд проголосив амнестію для поляків, з тaborів примусової праці на півночі вилилися

людські маси в напрямі на південь. Це були юрби обірваних злидарів у стані остаточного виснаження; їхні трупи застеляли вулиці південно-східної Росії. З цих напівживих людей творилася армія. Це була армія, залежна від еміграційного уряду в Лондоні. Гамма, як і російські правителі, дивився на цю армію, як на армію клясового ворога: нарівні з англійцями й американцями це був тільки тимчасовий союзник.

Польське командування шукало старшин; кілька-надцять тисяч польських старшин Радянський Союз інтернував згідно з пактом Молотов-Ріббентроп. Тепер не можна їх було знайти. Гамма знов, що пошуки лондонських поляків не будуть увінчані успіхом. Це була тонка справа, не слід було про неї говорити. Убивство інтернованих членів збройних сил держави, з якою не було війни, назагал не практикується цивілізованими народами; проте логіка історії вимагає часом таких процедур. Польські старшини — це були «кадри» тієї Польщі, яку треба було цілковито змінити при допомозі Радянського Союзу: кадри, що боронили давній устрій. Більшість із них становили старшини резерви; в цивільному житті це були вчителі, правники, лікарі, урядовці — отже інтелігенція, що її прив'язання до минулого стояло на перешкоді в проведенні накиненої ззовні революції. Беручи до уваги, що винищуванням цієї інтелігенції в Польщі займалися з успіхом німці, кадри кільканадцятьох тисяч становили чималу кількість, і не зовсім невідповідало було застосування драстичних метод, щоб тільки її позбутися. Гамма та інші члени Союзу патріотів, дізнаючися про даремні зусилля посланців лондонського уряду натрапити на слід інтернованих, обмінювалися іронічними поглядами.

Одним з інтернованих старшин був молодий професор університету,⁴⁰ в мурах якого Гамма і я провели найкращі роки молодості. Цей професор, з ліберальними нахилами, вболівав, коли заарештовано Гамму та його товаришів. Проте він був автором

кількох наукових праць, які представляли Радянський Союз у не конче прихильному світлі. Прізвище його фігурувало в картотеках. Влада після багатьох стараних досліджень натрапила нарешті на слід. Однаке це сталося досить пізно: телеграма, яка вимагала негайного перевезення професора до в'язниці в Москві, прийшла на залізничну станцію, на якій саме вивантажували транспорти полонених, щоб убити їх пострілом пістолета в потилицю в сусідніх лісах. Професор не поділив їхньої долі тільки тому, що складні випадки — як велить бюрократія — треба досліджувати дуже старанно. Після амнестії він вирвався з Росії.

У поглядах багатьох поляків, які зблизька могли приглянутися до життя Радянського Союзу, відбувалися зміни. Давні комуністи, побувши у в'язницях і тaborах примусової праці, вступали до армії лондонського уряду. Одним з них був випущений з в'язниці після амнестії поет Б. Коли польська армія була евакуйована з Росії на Близький Схід (вона мала потім узяти участь у боях в Італії), поет Б. був щасливий, що покидає країну надії, не здійсненої від тридцятьох років. Пізніше, по закінченні війни, він не міг однаке витримати на еміграції. Вернувся до Польщі, якою правили Гамма і йому подібні. Він пробачив. Сьогодні кожна дитина в школі вчить напам'ять його «Оди про Сталіна».

Попри внутрішні хитання і моменти розпачу (ніхто не буде про це знати), Гамма і його товариші з Союзу патріотів витримали. Вони грали велику гру. Їхні надії були здійснені. Терези перемоги перехилились у бік Росії. У Радянському Союзі почала формуватися нова польська армія; ця армія повинна була ввійти до Польщі разом з Червоною армією і послужити за підпору уряду, залежного від Кремлю. Гамма був серед первих кількох організаторів цієї армії. Не було старшин; замінили їх росіяни. Щодо вояків не можна було нарікати на їх нестачу. Тільки незначна частина засланців вирвала із лондонською армією до Персії. Для решти єдиною

шансою рятунку, тобто виходу поза кордони Союзу, залишилося дістатися до нової армії, над якою політичний нагляд здійснювали НКВД і Союз патріотів.

Прийшло літо 1944 року. Червона армія, а з нею нова польська армія ввійшли на польські землі. Як виплатилися роки страждань, принижень і зручної гри! Ось що називається зробити ставку на доброго коня! Гамма вітав з радістю розбиті набоями містечка й селянські нивки, що були втіхою для очей після монотонних просторів російських колгоспів. Його джіп ніс його дорогами, при яких стояли спалені німецькі танки, до влади, до втілення того, що досі було тільки в дискусії, повній цитат з Леніна і Сталіна. Це нагорода для тих, що вміли думати правильно, згідно з логікою історії, що не піддалися безглаздим сантиментам! Вони несли польському народові визволення від німців, не ті слъозливі дурні з Лондону. Правда, цей народ треба було оперувати. Гамма відчував хвилювання доброго хірурга перед входом до операційної залі.

Він був політичним старшиною в ранзі майора. З Росії привіз нову жінку, вояцьку жінку.⁴¹ В однострої, в тяжких російських чоботях, вона виглядала особою неозначеного віку. У дійсності була вона дуже молода. Однаке вона пройшла в Росії тяжке поневіряння. Їй було всього кільканадцять років, коли до дверей її матері в Польщі застукали вдосвіта агенти НКВД; вона, її сестра, брат і мати відбули приписану подорож з середини Європи в глибину Азії; там мусіли познайомитися з життям азійських степів. Літо там пекуче, як у тропічних країнах; зима така сувора, що слъози, які від морозу пливуть з очей, негайно перетворюються на бурульки; здобуття фунта хліба вважається там щастям; тяжка праця нищить сили, не підтримувані достатнім харчуванням; поліційний нагляд і безмежність простору азійського континенту відбирають усюку надію на втечу. Молода дівчина, дочка міщанської родини, не була призвичаєна до тяжкої фізичної праці: мусіла цього

навчитися. Удалось їй після деякого часу попасти на курси трактористів. Після їх закінчення вона водила великі російські трактори по степах Казахстану. Її симпатія до сталінської системи після цього досвіду була невелика; можна швидше сказати, що це була ненависть. Зрештою, вона ділила це почуття майже з усіма вояками польської армії, складеної з давніх засланців. Так, але вона нарешті опинилася у Польщі, і велика гра, яку вів Гамма, була також її грою.

Червона армія дійшла до Висли. Новий уряд, який іще носив назву Комітету визволення, почав функціонувати в Любліні. Перед групою Союзу патріотів стали великі завдання — і труднощі. В оволодінні країною не чекалося надто багатьох перешкод з боку західних союзників. Перешкоди були внутрішньої природи, вони пливли з ворожої настанови цього народу. Знову зарисовувався з великою силою давній конфлікт між двома видами лояльності. На територіях, через які тепер ішла переможна Червона армія, діяли під німецькою окупацією великі загони партизанів: це була так звана Армія крайова, підлегла еміграційному урядові в Лондоні. Тепер ці загони розброявала Червона армія, їхні вояки були влучувані до нової польської армії або арештовувані і вивожені в глиб Росії. Гамма з гумором розповідав, що трапилось у місті нашої молодості, у Вільні. Вибухло там повстання проти німців, і загони Армії крайової ввійшли до міста одночасно з Червоною армією. Тоді радянське командування влаштувало величавий бенкет, на який запросило командирів Армії крайової. Це був, — як казав Гамма, — праслов'янський пир, який, як передають давні перекази, відзначався як правило тим, що серед обіймів дружби, тостів і пісень отруювали запрошених вуйків. Під час бенкету командирів Армії крайової заарештовано. З Любліну Гамма спостерігав, як те саме, тільки в незрівнянно більшій мірі, діялося у Варшаві. Червона армія стояла тоді на лінії Висли. Місто було за річкою. Радіо Комітету визволення

закликало населення столиці до повстання проти німців. Проте коли повстання вибухнуло, радіо, одержавши нові інструкції, почало обкидати спричинників повстання лайливими епітетами. Бо це було повстання суперників у боротьбі за владу. Праслов'янський пир у цьому випадку не був би достатнім засобом. Місто, яке було центром опору і проти Німеччини, і проти Росії, мусіло бути знищено. Старшини Червоної армії оглядали через біноклі вуличні бої за річкою. Дими пожеж укривали поле бачення. День за днем, тиждень за тижнем тривав там бій, і пожежі врешті зливались у стіну полум'я. Повстанці з розбитих загонів, яким пощастило переплисти річку, незугарно оповідали про події в пеклі. Слухали ці розповіді Гамма і його товариші. Справді, ціна, яку треба було платити, якщо хотілося залишитися вірним логіці історії, була жахлива. Треба було дивитися на трагедію сотень тисяч, брати на своє сумління смерть у муках жінок і дітей, перетворюваних на живі смолоскипи. Хто був винен? Еміграційний лондонський уряд, бо хотів використати повстання як козир у боротьбі за владу? Кремль, бо не подавав допомоги, дивлячися на події з перспективи майбутнього, з якої самостійність народів здається пережитком буржуазної епохи? Чи ніхто?

Похилені над столом, в уніформах з грубого сукна комуністичні інтелектуали слухали розповідь молодої дівчини, однієї з тих, кому пощастило пробратися через річку на берег, зайнятий Червоною армією. Її очі були божевільні. Вона мала високу температуру. Вона говорила: «Наш загін був розбитий і притиснутий до річки. Декому вдалося приєднатися до інших загонів. З тих, хто залишився на березі, всі були поранені. На світанку мав початися наступ військ СС. Це значило, що всі будуть застрілені. Що я мала робити? Залишитися з моїми раненими товаришами? Але я їм не могла ні в чому допомогти. Я вирішила плисти. Шанси булі малі, бо річка освітлена прожекторами. Гнізда німецьких скорострілів

усюди. На піщаних косах посередині річки я бачила багато трупів тих, що пробували переплисти; течія зносить ці трупи на піщані мілини. Я була дуже слаба. З їжею в нас було вельми сутужно, і я була хвора. Течія дуже сильна. Стріляли на мене, отже я намагалася плисти якнайбільше під водою».

Варшава мусіла бути принесена в жертву. Після двох місяців боїв німці були господарями руїн міста. Червона армія стояла на лінії Висли. Комуністичні інтелектуали мали забагато роботи, щоб роздумувати над нещастями міста. Передусім пустити в рух друкарні. Слово є основою цієї системи. Панування над умами дає підставу до правління країною. Гамма був одним із головних організаторів преси в місті Любліні.

Протягом цих років він став кращим письменником, ніж був перед війною. Його невеликий талант не міг існувати самостійно, вимагав підпертя доктриною. Соціалістичний реалізм зміцнює малі таланти і нищить великі. Примітивізм, якого Гамма перестав уже соромитися, надавав тепер його творам рис щирости. В його віршах озвався його власний голос, який колись він пробував штучно здушити: криклиwy і гучний. Він написав низку коректних оповідань за зразком, який приносив тоді в Росії тисячі сторінок прози. Це були оповідання про боротьбу з німцями і про нацистські жорстокості.

В січні 1945 року Червона армія почала наступ, перейшла Вислу, над якою стояли руїни мертвової, позбавленої мешканців Варшави, і швидко наблизялася до Берліну. Гамма також рушив на захід. Партія спрямувала його до Krakова, міста, яке після збурення Варшави пригорнуло найбільшу кількість письменників, учених і мистців. Там він зазнав солодощів диктаторства. Із закутків старих домів, можна було б сказати — з-під долівки, почали вироюватися дивно вдягнені створіння — в залишках хутер, в селянських куртках, стягнених поясами, в незgrabних черевиках із мотузками, замість

шнурків. Були серед них інтелектуали, яким пощастило пережити роки німецької окупації. Для багатьох Гамма був перед війною тільки поетом-початківцем, творам якого вони не вважали належним приділяти будь-яку увагу. Тепер, однак, вони знали, що Гамма всевладний. Від його слова залежала можливість друку, посади в редакціях, помешкання і заробітки. Вони наближалися до нього зі страхом. Ні перед війною, ні в своїй підпільній діяльності вони не були комуністами. А проте новий уряд був фактом. Відомо було, що ніщо не перешкодить такому розвиткові подій, якого буде собі бажати Москва та Гамма і його товариші. Магія влади велика. Гамма з широкою усмішкою дружби стискав простягнуті долоні і грався. Він обсервував тих, що чинили опір, і тих, що намагалися не показувати, як дуже важливо для них здобути його ласку. Чимало було й таких, що виявляли всі прикмети далеко посуненого вислужництва. Незабаром Гамма був оточений двором підтакувачів, які кривилися, коли він кривився, вибухали голосним сміхом, коли він зволив оповідати детепи.

Може, він не зміг би так швидко стати популярною постаттю, якби поводився, як раніше, — поривчасто і брутально. Проте він мав за собою добру школу. Роки, які він перебув у Росії, не були, як я сказав, навіть для «надійних» позбавлені страждань і принижень. Спостерігаючи життя в Росії і проводячи довгі години в дискусіях про сталінську тактику і стратегію, Гамма, як інші його товариші, здобув належну підготову до праці, яка його чекала. Перша і найважливіша засада: не залякувати; виявляти лібералізм; давати змогу заробітку; помогати; вербувати до редакції і ставити тільки мінімальні вимоги; люди ще не підготовані, іхня ментальності подібна до ментальності дурнів на Заході. Каригідною помилкою було б творити точки психологічного опору. Процес треба ступенювати так, щоб пацієнти не помітили, коли і як стали співучасниками. Друга засада: коли помітиш обурення драстичністю

метод уряду, цензури чи політичної поліції, негайно ставай по боці тих, що обурюються, і сам вдавай найглибше обурення; розводь тоді руками і кажи, що важко щось зробити з ідіотами, які зайняли відповідальні пости і коять каригідні помилки. Третя засада: брати всіх, що можуть придатися, незалежно від їхнього політичного минулого, за винятком очевидних фашистів або тих, що виявили нахил до колаборації з німцями.

Вірно дотримуючися цих зasad, Гамма здобував прихильників нового уряду; вони ставали ними не тому, що хотіли, і не конче через свої публічні заяви. Це діялося через факти: уряд поклав руку на всі друкарні і заволодів усіма більшими видавництвами; кожний з письменників і вчених мав багато рукописів з часу війни, коли видавництва не діяли; кожний хотів публікувати. З моментом, коли його прізвище появлялося на сторінках часописів, контролюваних урядом, або коли його книжку видавала контролювана урядом фірма, він не міг твердити, що до нових володарів він ставиться вороже. Після деякого часу дозволено діяти кільком католицьким часописам і деякій кількості малих приватних видавничих фірм; одначе пильновано, щоб вони зберегли можливо парохіяльний характер і завдяки тому не становили спокуси для кращих авторів.

Не вимагали забагато: ні від кого не вимагали. У містах майоріли національні прапори, арешти членів Армії крайової відбувалися тихцем. Намагалися дати належну волю національним почуванням. Гаслом була свобода і демократія. Згідно з тактикою, випробуваною Леніном, проголошено розподіл земельних маєтків між селянами: вони брали, запопадливо відмірювали нові ділянки, які збагачували їхні малі господарства; звичайно, ще не було тоді мови про колгоспи; вони, як знав Гамма та його товариші, були передбачені на пізніше, «на наступному етапі». Тоді, коли будь-хто насмілювався говорити про колгоспи, був караний як ворог народу, що

зводить наклеп на уряд і пробує таким чином поширювати неспокій.

Звичайно, землевласники, яким сконфісковано землю, не були вдоволені; проте більшість маєтків, як і фабрик та кopalень, опинилася уже під час німецької окупації під німецьким примусовим управлінням, і власники були практично позбавлені власності. Класова ненависть селян до дворів не була сильна в нашій країні, і вигнаним власникам не чинено кривди. Маси населення міст не відчували особливої симпатії до тієї февдальної верстви, і нікого не турбувала втрата її значення. (Що фабрики і кopalальні переходять на власність держави, здавалось їм назагал правильним; треба також зважати, що це діялося після п'ятьох з половиною років нацистського панування, яке знищило пошану до приватної власності; правильною здавалася їм назагал також радикальна земельна реформа.) Їх цікавило що інше: межі свободи слова. Вони були досить широкі. Одне було певне: не вільно було писати нічого, що ставило б під сумнів досконалість установ Радянського Союзу. Пильнували цього сторохко цензура. Проте похвали не були обов'язкові, як пізніше. Можна було мовчати на цю тему.

Не зважаючи на це, населення всієї країни було охоплене одним почуттям: могутньої ненависті. Ненавиділи селяни, які діставали землю; ненавиділи робітники й урядовці, які вступали до партії; ненавиділи члени «легальної» соціалістичної партії, яка одержала номінальну участь в уряді; ненавиділи письменники, які домагалися, щоб були видані їхні рукописи. Цей уряд не був власний: він завдачував своє існування багнетам чужої армії. Шлюбне ложе на одруження народу з урядом було прикрашене національними емблемами і прапорами, але з-під ліжка стирчали чоботи енкаведиста.

Ненавиділи також ті, що підлабузнювалися до Гамми. Він це знов, і це було для нього джерелом не

найменших приємностей. Він ударяв у вразливі місця і спостерігав реакції. Жах і лютъ, які з'являлися на обличчях співрозмовців, негайно поступалися місцем улесливій усмішці: так, так повинно бути. Він мав їх у руках. Від нього залежали їхні посади. Його олівець міг викреслити зі складеної сторінки часопису їхні вірші і статті; його думка могла спричинити те, що їхні книжки відкидали видавництва. Вони мусіли бути чемні. Щодо нього, то, граючися ними, він показував їм найщирішу дружбу: він помагав, дозволяв заробляти, дбав про їхні кар'єри.

Я зустрівся з Гаммою в Krakovі. Багато років спливло від наших дискусій у «мензі», під час однієї з яких я вкинув йому в борщ явно зі злосливим наміром коробку сірників; а що він був схильний до нападів люті, дійшло тоді до боксерського поєдинку. Протягом тих років я доповнював студії в Парижі, а пізніше мешкав у Варшаві. З нашого університетського міста я емігрував, бо на бажання місцевої адміністрації мене викинули з роботи; я був запідозрений у комуністичних симпатіях (здається, що для всіх поліцій світу розрізнення між сталінською і антисталінською лівицею створює непереборні труднощі) і в надто доброзичливому ставленні до литовців і білорусів (так і було). Тепер я був утікачем із спаленої Варшави. Мое майно складалось із робітничого вбрання, яке я мав на собі, і з портяного мішка на спині, в якому я виніс свої рукописи, приладдя до голення і дешеве видання «Жебрацької опери» Гея. З погляду інтересів Радянського Союзу я не заслужився нічим протягом років війни; навпаки, я мав деяки гріхи на сумлінні. Проте я був тепер потрібний і корисний; мое перо становило вартість для нового ладу.

Зустріч з Гаммою була майже ніжна. Два пси, досить штивні, але чемні. Ми пильнували, щоб не показувати один одному зубів. Гамма пам'ятав наше давнє літературне суперництво, яке завдавало йому клопоту; він пам'ятав також мій відкритий лист проти сталінців,

який ставив мене більш-менш на позиції сьогоднішніх західних дисидентів. Проте до давніх університетських товаришів він ставився з сантиментом. Цього сантименту і я не був позбавлений. Це помогло проламати першу кригу. Так почалася між нами гра, яка мала тривати довго.

Це не була тільки гра між мною і Гаммою. Цю гру ми вели всі, тобто інтелектуали, які пережили війну під нацистською окупацією, з групою, що прийшла зі Сходу. Поділ був виразний. Тут були замішані значно важливіші справи, ніж тільки особисте суперництво. Після досвіду війни ніхто з нас — навіть давні націоналісти — не сумнівалися в конечності реформ; наша нація повинна була перетворитися на націю робітників і селян, і це було добре; учений, письменник, мистець переставав бути індивідом, завішеним у порожнечі, він здобував контакт з масою, перед ним відкривалися необмежені можливості. А все таки селянин, який діставав землю, не був задоволений. Він боявся. Робітник, хоч з великим самозреченням працював над пуском у рух фабрик, не мав аж ніяк почуття, що фабрики належать йому, попри факт, що так запевняла пропаганда. Інтелектуал починав марш на линві, балансуючи з трудом над пастками цензури. Дрібні підприємці і купці відчували страх верстви, засудженої на знищення у слушний час. Це була дивна революція, що не мала в собі ні тіні революційної динаміки, роблена з допомогою декретів згори. Інтелектуали, які перебули війну в країні, були особливо вразливі на всезагальні настрої. Для Гамми і товаришів ці настрої можна було замкнути в формулі «пережитків буржуазної свідомості», проте ця формула не охоплювала правди. Маси цього народу відчували, що ніщо не залежить від них і ніщо не буде залежати. Всяка дискусія мала відтепер служити тільки одній меті: вилічення рішень віддаленого Центру. Чинити опір? Але в системі, в якій усе поступово переходить у володіння держави, саботаж б'є по інтересах усього

населення. Тільки опір думки був можливий. Інтелектуали (принаймні їх більшість) відчували, що мають поважний обов'язок. Публікуючи статті і книжки, вони давали рибалці, тобто східній групі, вдоволення. Риба вхопила принаду. Як відомо, коли риба вхопить принаду, треба попустити линву. Линва була попущена, і до миті, коли рибалка вирішив витягнути рибу, пройшли в нашій країні деякі корисні культурні процеси, які не були можливі, наприклад, у втілених безпосередньо до Союзу балтицьких країнах. Залишалось обчисляти, як довго може потривати цей стан справ. Це могло бути так само добре п'ять, як і десять чи п'ятнадцять років. Це була єдина можлива гра. Захід не входив у рахунок. Тим менше рахувалася політична еміграція.

Гра між мною і Гаммою мала, крім цих загальних рис, особисте забарвлення. Гамма не був вільний від почуття вини, яке сягало в минуле до його дитинства. Особлива турбота, яку він виявляв за членів нашої давньої групи, випливала як із спільніх спогадів молодості, так і з бажання, щоб тих, що не стали сталінцями, тепер навернути: таким чином його діла дістали б повне відправдання.

Трудність полягала в тому, що Гамма був пессимістом, а навертані ними не були. Видимості критичних оцінок, прикладаних до якогось письменника, часто оманливі. Гамма як письменник, вірний Центрові, виявляв казенний оптимізм. По суті, після років, проведених в Росії, він був переконаний, що Історія є виключно цариною диявола, і хто служить Історії, той підписує диявольське зобов'язання. Він знову забагато, щоб мати ілюзії.

Наша гра не обмежувалася тільки Польщею. Не без впливу Гамми Єжи, який став католицьким поетом, був висланий як культурний атташе до Франції, а я — як культурний атташе до Сполучених Штатів. Переїзду за кордоном давало значні користі: я публікував зухвалі поеми і статті, в яких були приховані зневаги до Методи.

Помічаючи, що струна надто натягнена, я посилив щось, що могло б свідчити, що я дозріваю до навернення. Гамма писав до мене сердечні й брехливі листи. Ми обидва робили помилки. Гамма знат, що ризик моєї втечі невеликий: більше, ніж хтонебуть інший, я був зв'язаний з моєю країною; я був поет, я міг писати тільки моєю рідною мовою, і тільки в Польщі була публіка, складена переважно з молоді, з якою я міг знайти порозуміння. Він також знат, що я боюся стати емігрантом і засуджувати себе на яловість і порожнечу, які є рисою кожного вигнання. Проте він переоцінював мою прив'язаність до літературної кар'єри. Я знат, що його листи фальшиві. Трудно однак зреагувати думки, що в виявах чийогось почуття не ховається дрібка справжньої дружби. Я гадав також, що він достатньо інтелігентний, щоб не очікувати від мене навернення. Надійшла мить, коли він постановив ужити свого стилета. Це сталося у Варшаві. Удар був сильний, але невлучний, доказом чого є те, що я можу писати цей портрет.

Виїзд Гамми за кордон настав у ту мить, коли після опанування першого безладдя новими правителями можна було передбачати довшу добу відносної стабілізації; елімінація селянської партії, поглинення соціалістів — ці розгри на найближче майбутнє не виглядали надто серйозно, та їхній вислід був передрішений; назагал це мав бути період НЕПу; в культурному житті рекомендований лібералізм. Гамма вважав, що після нервового напруження останніх років належить йому дещо спокою, отже він очолив одну з дипломатичних місій.

Нову жінку він послав на виховання до однієї педагогічної установи в Швейцарії, щоб навчилася там мов і коректних манер. Незабаром із воячки в незграбних російських чоботах вона перетворилася на лялечку, з окисненим волоссям і з довгими, мальованими віями. Вона була *très chic*. Вона вдягалась у найкращі паризькі

сукні. Гамма, маючи спокій, присвячував багато часу писанню. Він написав довгу повість⁴²; її темою був процес групи молодих сталінців у нашему університетському місті, процес, у якому він сам був одним з обвинувачених. Політично його повість була бездоганна; її видали з поспіхом, і рецензенти не шкодували похвал; правда, ці похвали не були такі гарячі, яких можна було очікувати; в нашій країні стиль прози не зазнав ішо тоді процесу конечної стерилізації; зате повість Гамми носила всі прикмети тієї ідеологічної вправи, яка в Росії властива повісті. Місто Вільна, де відбувалася дія, було за часів нашої молодості місцем незвичайно мальовничим — не тільки з огляду на навколоїшні ліси і горби чи свою архітектуру, але також з огляду на різноманітність співіснуючих там культур і мов. Ніщо з тієї мальовничості не проникло в прозу Гамми. Досконало безбарвна, позбавлена дару викликання сенсуальних речей, вона служила виключно за знаряддя звітування про події та людей. З подіями і людьми одначе не було набагато краще. Пізнаючи без труду дійсних осіб у героях повісті, я міг ствердити, що Гамма не був точний у зображені постатей. Уява повістяра часто перетворює людей, яких він мав змогу спостерігати: згущує барви, виловлює з-посеред багатьох психічних рис ті, які найприкметніші для героїв; коли письменник хоче вірно представити те, що дійсне, він переконується не раз, що невірність буває найбільшою вірністю: світ невичерпний у своєму багатстві, і чим більше зусилля, щоб нічого не зронити з правди, тим більше виявляється див, які тікають з-під пера. Неточність Гамми була іншого роду. Він творив, як веліла Метода, абстрактні типи політичних діячів. В ці готові формули він брав живих людей; якщо вони не вміщалися, він обрізував їм безцеремонно голову або ноги. Головні постаті — а були ними Стефан і Генрик — були зредуковані до їхньої участі в політичній акції. Та, знаючи їх добре, я свідомий, як дуже складною

особистістю відзначалися ці люди. Генрик, який знайшов смерть перед німецькою екзекуційною чотою, був нещасливою людиною, внутрішньо роздертою; він був найяскравішим прикладом трагедії польського комуніста, який шарпався між двома лояльностями. Стефан, який після повернення з Москви став одним із диктаторів державної економіки, завжди становив для мене не меншу загадку. Тяжкий, понурий чоловік з виглядом радянського чиновника, він змінився цілковито від того давнього часу, коли хитався, чи вибрати сталінізм. Я знов його, коли він писав вірші і кмітливі літературні розвідки. Тоді це був молодий Фавст — сп'янілий від краси світу, іронічний, блискотливий і хижий. Повість Гамма носила заголовок «Дійсність», але небагато в ній було дійсності. Це був радше памфлет на передвоєнну Польщу, хоч спробу здемонізувати тодішню досить мляву поліцію і тодішніх суддів трудно було б уважати вдалою.

Написавши цю книжку про роки нашої молодості, Гамма почав трохи нудьгувати за кордоном. Він подорожував. Відвідав низку європейських країн, поїхав до Африки. Раніше, в часи наших дискусій в «мензі», ми мріяли про подорожі. Наші сумніви, чи вдастся нам колись ці мрії здійснити, виявилися зayıвими: нам судилося зазнати аж надто цього роду розваги. Приємності, які Гамма черпав з подорожей, не були зрештою надто рафіновані. До пам'яток архітектури і мистецтва він мав небагато цікавості, підглядання подробиць людського життя в різних цивілізаціях не запалювало його надмірно: якщо було б інакше, він був би іншим і кращим письменником. Подорожі були для нього цікавим убиванням часу, а також насищували амбіцією давнього провінціяла.

Крім подорожування він черпав головну приємність з гри, яку вів з чужинцями. Іхне переконання, що Гамма по суті «ліберальний», не було надто далеке від правди:

його раптовість, з якою він обурювався на деякі надто брутальні методи сталінізму, годі було кваліфікувати як цілковитий фальш; Гамма вважав себе слугою диявола, але диявола-володаря історії він не кохав. Обурюючися, він попускав собі віжки, знаючи, що це корисне як засіб, що виробляє йому добру репутацію. Одночасно він слідкував за реакціями розмовців, сміючися внутрішньо з їхньої простодушності.

Дипломатичні обов'язки, прийняття, політичне дресування персоналу. Вечорами, вільними від зайняття, Гамма влаштовував партії бриджа. Він був запеклим і добрым бриджистом. Він говорив, що надто втомлений працею, щоб міг робити щось інше, ніж грati в карти. Він скаржився, що дипломатія унеможливило йому писання. Насправді воно було інакше. Гамма досяг у молодому віці вершин кар'єри; якби захотів, міг би стати міністром — в країні, де посада міністра вважається підрядною, бо понад міністром стоїть Центральний Комітет партії. Гамма був членом Центрального Комітету. Що ж далі? Ця точка зупинки й обрахунку в прекрасній західній столиці не давала нічого крім порожнечі. «*Qu'astu fait, toi que voilà, deta jeunesse?*», говорить французький вірш,⁴³ який звучить, як гомін відлуння. Що він зробив зі своєї молодості? Де ж було те щось, що міг би визнати своїм власним, а не твором історичного детермінізму? Він наблизявся до сороківки і був здібний дивитися ясно. Поверталося давнє почуття літературної поразки. Він почував себе порожнім, як решето, через яке віє вітер. Цей вітер історичної конечності відбирав сенс від літератури: ще одне зручне, ідеологічне рівняння, ще скількись там сторінок коректної прози. Навіщо, якщо заздалегідь відомо, що там треба сказати, якщо це визначає лінія партії? У сяйві свіч миготіли позолочення стін і великих вісімнадцятого віку дзеркала. Гамма грав у бриджа не тому, що був утомлений, але тому, що звільняло його від зустрічі

віч-на-віч із чверткою не записаного паперу. І дипломатії, і карт він уживав як втечі перед самим собою.

Він привик до цього способу життя. Партия не любить, однак, таких призвичаєнь до вигоди. У Польщі відбувалися зміни. Курс ставав гострим. Від письменників почали врешті вимагати суворої правовірності. Гамма був потрібний на місці. Він з жалем покидав палац вісімнадцятого віку і прекрасну столицю. Він добре знав світ Сходу, до якого вертався: його чекали запеклі бої, інтриги, страх тих, що на верхах, перед гнівно насупленими бровами Москви. Нічого не могла помогти розпука. Він мусів їхати.

Пост, який він отримав, був рангою вище, ніж пост посла в західній столиці. Гамма став — цим разом уже офіційно — політичним наглядачем над усіма письменниками, директором сумлінья. До його функцій належало пильнувати, щоб література розвивалася згідно з лінією. Уряд саме подарував Спілці письменників новий, свіжо викінчений дім у Варшаві. Була у ньому велика, модерно влаштована зала для зборів, бюра, помешкання для письменників, ресторан. Саме там мав свою канцелярію Гамма, відбуваючи численні конференції з письменниками, з видавцями, з поліцією безпеки і представниками споріднених спілок.

Він дістав помешкання в іншому урядовому домі, де жили вищі сановники. Доступ до цього дому можливий тільки після попереднього телефонічного порозуміння; але числа телефонів не фігурують у телефонічній книжці і подаються тільки довіреним. Поліція безпеки при вході телефонує нагору й перевіряє, чи дійсно зустріч була домовлена, після чого відбирає особисті документи гостя і дозволяє йому проникнути до середини.

Гамма не помилявся, передбачаючи нову добу інтриг і боротьби, звичайно, не з письменниками, бо він мав надрядну позицію супроти них, — хоч і серед письменників були небезпечні індивіди, що мали верх над Гаммою в підкованості в діялектичному матеріалізмі

і в прецизії рабинських умів. Справжні бої йшли вище, в партійній верхівці, до якої належав Гамма. Він мав багатьох ворогів. Як би там не було, попри довголітнє тренування все ще вилазив з нього загонистий шляхтич, який спалахує гнівом, коли хтось йому перечить, і тоді не вміє вже приховати, що ставиться до людей, як до служби на своєму фільварку. Ці моменти явної брутальності (бувши послом, він міг дозволити собі на це безкарно зі своїм персоналом) напитували йому не раз біди. Крім того, лінія в Польщі вже була штивна, одне шире слово (навіть як це була щирість, уживана на здобування прихильників) могло потягнути за собою згубні наслідки. Незабаром після повернення Гаммі трапилася одна з найбільших помилок у його політичній кар'єрі. Це сталося на вічі, що відбулося безпосередньо після вибуху війни в Кореї. Гамма, відбиваючи «шептану пропаганду», скрикнув зопалу: «Так, ми заатакували перші, бо ми сильніші!» — і багато труду треба було, щоб затушувати цей незручний виступ.

Гамма мусів також узятись серйозно за писання. Членом Спілки письменників може бути тільки «активний» письменник, тобто такий, твори якого появляються в пресі чи в видавництвах (рибу яка піймала принаду, витягнули на берег; письменники мусіли вже тепер писати і публікувати під загрозою вигнання зі спілки і втрати всяких привілеїв). Засада активності тим більше була обов'язкова для вищих функціонерів.

«Він веде цю боротьбу з імперіалізмом і пропаганду за мир, — сказав хтось у Варшаві про Гамму, — але мріє про одне: про війну. Бо, якби вибухнула війна, то були б промови, літання літаками, дописи з фронту, він не мусів би сидіти щодня за бюрком і мучитися над повістю. Але на злість йому буде мир, і він буде мати в цьому своєму елегантному апартаменті п'ять бюрок і на кожному почату повість, і щодня буде вити з розпуки, знаючи, що те, що він пише, — дерев'яне».

Важко заздрити виборові цієї людини, який вона

зробила, та її знанню, зірваному з дерева пізнання добра і зла. Дивлячися на свою країну, він знає, що її мешканців чекає дедалі більше страждання. Дивлячися на себе, він знає, що кожне слово, яке він скаже, не буде його власним. Я брехун, думає він про себе і гадає, що за його брехні відповідальний детермінізм історії. Інколи проте навідується до нього думка, що диявол, якому він записав свою душу, дістав силу від таких таки людей, як він сам, і що детермінізм історії є витвором людських умів.

ДЕЛЬТА, АБО ТРУБАДУР ⁴⁴

В Середній і Східній Європі слово «поет» має дещо інше значення, ніж на Заході. Поет там не є тільки винахідником гарно складених речень. Традиція вимагає, щоб він був національним «кобзарем», співцем, пісні якого можуть підхопити численні уста, і щоб турбувався у своїх віршах усім тим, що становить предмет публічного зацікавлення. Правда, за кожного періоду історії ці обов'язки поета розумілись інакше. Здається, що Дельта найкраще почувався б за часів, коли королі й князі забезпечували поетам місце за своїм столом за зворушення піснею і розвагу дотепом. Навіть одяг давніх епох краще личив би його виглядові, ніж куртки нашого сторіччя, а лютня в руках і довгеволосся могло б щойно створити образ, відповідний до його характеру.

Дельта мав темну, циганську шкіру з ластовинням, був невисокий, його піку, коли сміявся, викривлювала сардонічна гримаса, він відгортав волосся назад з високого чола. Його голова була непропорційно велика порівняно з тулубом, в ньому було щось від карлика і блазня, такого, якого малювали в сценах княжих банкетів давні малярі. Він виявляв нахил до ексцентричного одягу, любив в'язати краватки на вільний великий вузол. Трапляється часто, що ті, хто зовнішніми рисами хочуть підкреслити свою принадлежність до мистецького кляну, є по суті підрядними мистцями. Проте в Дельти мистецька гордовита неохайність була частиною пляну акторства, яке він практикував: кожним своїм жестом, інтонацією голосу він грався, якщо можна так сказати, зі світом, наголошував відмінність свого ритму від ритму оточення. Його ритм був сугестивний. Дельта знаменито

проказував свої вірші у великих залах, повних публіки; він був добрым актором, панував над залею, тобто в нього було це мистецтво витримувати слухачів аж до миті найбільшого напруження і відмірювати слова та їхній тон так, щоб це напруження не меншало. Він накидав свою поему *au ralenti*, робив паузи між словами, і хоч говорив — властиво співав. Він був тоді втіленою ритмічною інкантацією, мінявся, ставав велетнем.

Ніхто не знає походження Дельти. Він перетворював свою біографію відповідно до потреб моменту. Його сім'я походила з Чехії або, іншим разом, мала московські зв'язки. У Дельти межі між фантазією і правдою не існували.

Свое знання чужих мов він позбирав не знати звідкіля. Трудно було б уявити собі його за столом зі словниками і граматикою. А все таки він рясно цитував латинських, англійських, французьких і німецьких поетів. Деякий, недовгий час він студіював в університеті, де вспливився тим, що написав працю про англійського поета XVII сторіччя, який ніколи не існував. Праця Дельти подавала широку біографію поета і детальну аналізу обставин, у яких поставали окремі його твори. Шарлатан, містифікатор — ось чим хотів бути тоді, як і завжди, Дельта, бавлячися знаменито, коли педантичний професор знітився, придавлений таким очевидним доказом ерудиції.

Дельта був хронічним алькоголіком. Алькоголізм (як правило це були кількаденні цикли) вводив його у стан галюцинації, що виявлявся в діях, які не трапляються іншим пиякам. Він заходив до подорожнього бюра і вимагав склянки пива. Він їхав фіякром (перед другою світовою війною цей спосіб пересування все ще був загальний у Варшаві), зупиняв фіякра, здіймав пальто, кидав його на бруківку і перед зачудованим натовпом мочився флегматично на пальто; це був якнайсуцільніше іраціональний акт, трудно було б вистежити його причини, крім нахилу до ексгібіціонізму. Він приходив

до своїх знайомих і нарікав, що трудно було йому знайти адресу, бо, як казав, «його люди», яких він порозставляв на вулицях і які мали йому показувати дорогу, так переодягнулися, що він не міг їх піznати. Ці та ім подібні вибрики свідчили про те, що Дельта через алькоголь поринав у світ Е. Т. А. Гоффманна чи Ед'ара По. З цієї причини він був оточений легендою. У літературних каварнях любили оповідати про найновіші безумства Дельти.

Причиною до легенди була також його поезія. Вона не була подібна ні до чого в Європі першої половини двадцятого сторіччя. Дельта не підлягав впливам літературних шкіл. Він черпав із поезії минулого, перебував в аврі латинсько-італійської цивілізації, яка в нашій країні залишила досить сильні сліди. Взяту звідти бутафорію він укладав способом, що нагадував його пияцькі фантасмагорії. В його віршах виступали товстошокі бароккові ангели, черівники, що вилітають крізь вікно, захоплені незнаною силою (в останню мить рятує їх від цієї долі дружина, хапаючи зубами за вухо)⁴⁶, астрономи, що віщують кінець світу, полювання з соколами. Вплітались у це грамофонні платівки з музикою Моцарта і Баха, безробітні продавці метеликів (кінець-кінцем чому б вони не мали б продавати метеликів?), плянети, як дівки в синіх підштанцях, народні гуляння на передмістях. Його поезія була трагічна і комічна, безглузда і повна глузду одночасно. Своєю алогічністю і сумішшю різних елементів вона нагадувала ту модерну поезію, яку радо вважають декадентським виявом, але вона відрізнялася від неї одним: попри дивовижні зіставлення образів, вона не була незрозуміла. Читач піддавався її музичному чарові, ковтав порції абстракціонізму, які в інших поетів його тільки дратували, сміявся з несподіваних вольт автора, одним словом, непомітно для себе входив у вимір, де панували інші закони, ніж у щоденному житті.

Дельта публікував багато гумористичних віршів,

підписуваних найрізноманітнішими псевдонімами. Його винахідництво увишукуванні тем здавалося невичерпним. Між іншим, він написав, наприклад, цикл під заголовком «Пісеньки начальника відділу могильництва». На своїх томиках він любив подавати список своїх фіктивних творів, я пригадую собі такий заголовок: «Вступ до людоїдства. Скрипт з викладів (вичерпане)». Оскільки він подобався читачам, він мав багато пропозицій з редакцій і з радіо. Перо було єдиним джерелом його прожитку, він потребував грошей і ніколи їх не мав, бо гонорари негайно пропивав.

Коли був тверезий, ніхто не міг би припустити, дивлячися на нього, що він автор віршів, які смішили публіку. Мовчазний, понурий, він дивився з-під лоба. Оживлявся тільки, бачачи гроші. В торгах був невблаганий. Він називав суму, і ніякі аргументи не могли його схилити до поступок. Більше того, він вимагав виплати негайно, чим доводив редакторів до тяжкої внутрішньої боротьби: вони хотіли мати вірш Дельти, але дати йому гроші означало наразитися на ризик, бо Дельта почне свій цикл п'янства і забуде про зобов'язання. Дехто знаходив на це спосіб: давав гроші і не відступав від Дельти ні на крок, заки він не віддасть рукопису. Такі трансакції відбувалися не раз у каварні. Банкнота лежала на столику поміж партнерами. Дельта після даремних спроб пом'якшення противника, виймав перо, писав вірш (який відповідно до його настрою міг бути знаменитий або слабий) і, згорнувши банкноту, ішов пiti.

Траплялося, що Дельта опинявся в санаторії для алькоголіків. Результати лікування не бували добрі. Розповідалося про перемоги Дельти в боротьбі з лікарями: в одній із санаторій, як ходили чутки, перемога його була така повна, що лікарі і пацієнти, однаково п'яні, влаштовували великосипедні перегони по коридорах.

Шарлатан, алькоголік. А все таки Дельта був

видатним і — всупереч видимостям — трагічним поетом. Він почав свою літературну діяльність за років великої економічної кризи. Безробіття, загальна безнадія, розвиток нацизму в сусідній Німеччині — все це вплинуло на характер його творчості. Дельту правильно називали «царем нонсенсу». З його віршів проглядала грізна візія — для тих, що вміли її добачати, не даючи себе обдурити зовнішнім блазенством, — кінця цивілізації, наближення «залізного віку», катастрофи. Ніщо не мало тоді раціональних основ, все здавалося програним на багато років перед моментом, коли було програне в дійсності і коли Європа пірнула в темряву і жорстокість. Поняття і образи, яких вживав Дельта, мали консистенцію марень, у них поверталися жах і краса минулих віків, але вони не могли становити ніякої підпори, гнались одне за одним у ритмі швидкого потяга. Мадонна, яка часто з'являлась у віршах Дельти, була не Мадонною побожних, а лише стилюзовим орнаментом. Фашисти й комуністи у віршах Дельти вбивалися взаємно з запалом, як актори в *grand guignol*, а Дельта викрикував із глузуванням: «Дійсності! Свята Мамо! Для тебе павуків убивати — це так само!»⁴⁶ і він мав рацію, коли говорив: «Опертий на Ватермані — Я відходжу в відхлані — Віковічного сумніву».⁴⁷

«Кінець світу» — такий заголовок мала його поема, в якій учених і політиків, членів революційних партій, коханців і пияків, канарків і котів нарешті змітає космічна катастрофа на вдовolenня поета, щоб збулася «суєта суєт» Еклезіяста, і все описане грайливим пером. В іншій його поемі — «Народне гуляння» — є каруселі, пари на траві, гойдалки, і нагло хмариться небо, починає йти дощ, і це хмарне небо — способом, який є таємницею мистецтва Дельти, — асоціюється з сумною еклогою Вергілія і гавканням скорострілів.

Найнезвичайнішою поемою Дельти був «Баль у Соломона». Чому цар Соломон улаштував баль? Чому цар Соломон живе в двадцятому сторіччі? Може, зрештою, це не цар Соломон, тільки просто Соломон?

Чому до залі входять безробітні, які продають метеликів? Хто співає перські пісні про Гулістан, горód троянд? Звідки нагло появляються орди поліцаїв і починають танцювати дикі танки? Не варто турбуватися подібними питаннями. Існує особлива логіка сну, і тільки такий поет, як Дельта, вміє користуватися нею вільно. «The women come and go talking about Michelangelo», — писав Т. С. Еліот, хоча висловити нонсенс.⁴⁸ У Дельти розмови, що відбуваються на балю в Соломона, піднесені на ступінь вище — в країну маячиння і «віковічного сумніву».

Тематика поезії Дельти була гнітюча. А все таки його поезія — тут ішо одна із внутрішніх суперечностей цього феномену — була вільна від суму і розпуки. Навпаки, вона дихала могутнім ствердженням життя. Кожним своїм словом Дельта хвалив світ таким, яким його бачив, клубок абсурдних забав, прагнень, слів і бійок. Він кохав свою фантасмагорію. Він кохав каруселі, танцюючих циганок, кораблі на Вислі, виповнені юрбою в недільні ранки, дружину, якій писав оди, котів, що спали на підвіконнях. Яблуні в цвіту. Він був прихильником ентузіазму і радості самих у собі, коли торкався чогонебудь, воно перетворювалося на видовище, повне руху, барв і музики. Можна сказати, що теми для Дельти були тільки приключкою. Він висновував із себе нитку, як шовкопряд, і обвивав нею все, що зустрічав на своєму шляху. Він був здібний творити пісні й гімни на кожну тему.

Дельта ніколи не виявляв політичних нахилів. Своє глузування він розділяв нарівні поміж угрупованнями, що поборювали одне одного. Тому з деяким зачудуванням прийнято навернення Дельти — це сталося, либо 1937 року — на крайньо правий націоналізм. Редактор великого правого тижневика⁴⁹ довго робив заходи, щоб прихилити до себе Дельту. Врешті це йому вдалося, і вірші Дельти почали появлятися на сторінках часопису, який немов би купив собі його на виключну власність.

Цей часопис мав антисемітський напрям. Його великий наклад був наслідком того, що в нашій країні ширилися націоналістичні настрої, ширився «рух», який знаходив прихильників, особливо серед молоді. Подібні «рухи» виникали тоді в усіх країнах Європи, приклад Італії та Німеччини був заразливий. Ліберальна публіка приймала, як щось неймовірне, нову фазу вибриків «Дельти»: він поклонявся маршуючим колонам «фаланги»⁵⁰, пророкував у віршах і статтях «ніч довгих ножів»⁵¹ — нову ніч св. Варфоломія для жидів, лібералів і лівиці. Факт був очевидний: такі твори появлялися, були підписані прізвищем Дельти і носили ознаки його таланту.

Чому Дельта так писав? Расові питання були йому цілковито байдужі. Він мав багатьох приятелів серед жидів, і того самого дня, коли появлялися його расистські вислови, він приходив до тих приятелів (певна річ, він бував тоді п'яний) і, падаючи перед ними навколошки, заявляв про свою любов і просив прощення. Причини його зв'язку з правицею треба шукати не в його політичних замислуваннях. Дельта, буфон і трубадур, не був позбавлений професійних засад. Свою професію поета він шанував, проте ця пошана не поширювалася на те, про що він писав і що проголошував. Як і для кого — ось, що було важливе. До езотеричних літературних шкіл, якими цікавився тільки малий гурток смакунів, він ставився з погордою. Поетів, вірші яких були зрозумілі тільки нечисленним інтелектуалам, він висміював. Самотні роздуми з пером у руках у чотирьох стінах кімнати, без надії знайти читачів, не були для нього. Лютня в руках і натовп поклонників — ось чого він хотів, як хотіли цього давні співці і поети. Трудно знайти кращий приклад письменника-бунтаря проти ізоляції інтелектуала в двадцятому сторіччі, ніж Дельта. Тенор, який опинився б на безлюдному острові, терпів би так само, як терпів би Дельта, коли мусів би публікуватись у малих журналічиках, читаних тільки снобами. Його ворожнеча до жидів (бо не був він від неї

вільний) зовсім не мала расового тла: він обмежував її жidами-письменниками, які особливо були схильні урочисто носитись із літературними «цінностями» і «смакотами». Це був конфлікт Дельти з літературною каварнею. З цієї каварні він шукав утечі. Окрім цього, Дельта, як ми сказали, був прихильником ентузіазму. Юрба маршувала. Юрба розмахувала палицями: здоров'я, сила, первісність, велике народне гуляння. Куди йдуть мої читачі, туди йду я, чого хочуть мої читачі, це я їм даю, — стверджував Дельта кожним своїм віршем. А що націоналістичний «рух» починав набирати масових розмірів, Дельта хотів крокувати разом з масою. З гордістю оповідав він про тисячі молодих людей, які знають напам'ять його вірші. Його гордість не була невиправдана: «авангард», яким цікавилися тільки нечисленні, не мав у своєму розпорядженні такого широкого діяпазону мистецьких засобів, як Дельта. Врешті зважмо, що Дельта потребував для свого існування мецената — меценат мусів його принукувати писати, боротися з його п'янством, одним словом, мати над ним контроль і опіку.

Вибухнула війна. Дельту мобілізували. Його частина, в якій він був рядовим, стояла у східній Польщі, на кордоні Радянського Союзу. Коли Червона армія рушила на дружню зустріч з німецькою, Дельта попав у радянській полон. Деяку кількість роззброєних польських вояків Червона армія віддавала німцям. Таким чином Дельта став німецьким воєнним полоненим. Його відіслали в глибину Райху до одного зі Stalag-ів. Він провів там п'ять з половиною років, переважно на сільсько-гospодарських роботах: полонених позичали німецьким «баверам». Кваліфікації Дельти до фізичної праці були сумнівні. Трудно собі навіть уявити людину, менш підготовану до способу життя, в якому найважливішою і майже нерозв'язною проблемою було наповнити собі шлунок. Проте він проіснував — дивовижний двірський блазень у лахмітті, з лопатою, який проказував уголос

Горація. Я думаю, що деякою допомогою для нього було те, що він плинно говорив по-німецьки.

Тим часом у Варшаві панував терор: сумні були плоди націоналістичної гарячкі в Європі. Ті, хто ще недавно був схильний дивитися на Німеччину як на зразок, тепер стали гнаним звір'ям, гинули перед екзекуційними чотами і в концентраційних таборах. Редактор правого часопису, який виступав як меценат Дельти,⁵² став одним із найактивніших діячів підпілля. Це був фанатик патріотизму. Він залишився мені в пам'яті так, як я його бачив востаннє в каварні, яка була воднораз осідком його таємної групи і таємного часопису, ним видаваного. Його худе, жидівське обличчя було запекло напружене (як багато антисемітів у нашій країні, він був напівжидом), очі горіли гарячково, із стиснутих уст виходили слова закликів до негайної дії. Скоро опісля Ґестапо натрапило на слід його організації. Весь персонал каварні, який складався з найближчих його співробітників, був заарештований, сам редактор довший час перебував у в'язниці в Варшаві, заки ваговіз, заповнений озброєнними до зубів жандармами, не забрав його на останній проїзд. Він був розстріляний у лісі під Варшавою: пісок, сосни і слова команди. Це зрештою була добросерда форма смерти. Гірше було б, якби редактор поділив долю тримільйонної жидівської маси в Польщі, до якої як півжид міг би бути зарахований. Він опинився б у ґетто, створеному у Варшаві 1940 року з наказу окупаційної влади. Звідти, певне, вислали б його, як інших, до газової камери.

Націоналістичний «рух», маршуючі колони, схвилювана юрба! Програма кампанія 1939 року звела все це нанівець, на гіркий спомин людського божевілля. Нацисти вводили в життя антисемітську програму, але вже не як бойкот жидівських крамниць чи турбування жидівських крамарів і не як літературні спори Дельти. Про трагедію варшавського ґетто, свідком якої я був, мені трудно писати. Я писав про неї тоді, коли вона

відбувалась. Образ гетто у вогні занадто зрісся з усіма переживаннями моого дозрілого віку, щоб я міг говорити про це спокійно. Про одне тільки я хотів би тут розповісти. Трапляється мені часто, що, сидячи на терасі паризької каварні чи йдучи вулицями великого міста, я піддаюсь особливій обсесії. Я дивлюся на перехожих жінок: буйне волосся, гордо піднесене підборіддя, стрункі ший, лінії яких викликають захоплення і жагу, і тоді з'являється мені перед очима завжди та сама жидівська дівчина. Її було, певне, років із двадцять. Її тіло було розросле, величне, радісне. Вона бігла вулицею з піднесеними руками, з грудьми, виставленими вперед; вона кричала пронизливим криком: «Hi! Hi! Hi!». Конечність умерти була для неї незрозуміла: ця конечність смерти, що приходила ззовні і не мала нічого спільногого, жадної підготови в її тілі, створеному до любові. Кулі автоматичних пістолетів СС досягли її під цей крик протесту. Та мить, коли кулі занурюються в тіло, є миттю зачудування організму. Життя і смерть тривають одночасно протягом секунди, поки на бруківці не залишиться кривавий лахман в агонії, що його есесман штовхне ногою. Дівчина не була першою і не була останньою серед мільйонів людських істот, життя яких було обірване раптово, у фазі розквіту життєвих сил. Проте впертість, з якою цей образ повертається — і завжди тоді, коли я сам відчуваю в собі оп'яніння від перебування серед людей — викликає певні роздуми. Це, мабуть, справа, що сягає до тієї самої сфери, до якої належать збірні статеві органи примітивних племен: справа замінництва предмета жадоби або ж почуття спільноти, тотожності всіх жінок і чоловіків, яке не може дати собі волі в моногамії. Інакше кажучи, це підстава любові до людського роду: цієї любові, мабуть, не можна зрозуміти, якщо, дивлячися на юрбу розсміяних жінок, не згадувати тієї жидівської дівчини як однієї з них, як тотожної і завжди присутньої. Одним із найгарніших віршів Дельти, написаних про його перебування в

Німеччині, є вірш на смерть молодої венеціянки, заарештованої і вивезеної до Німеччини.⁵³ Це еротичний вірш: венеціянка виступає в ньому не як індивід, саме ця дівчина, але як краса юности, як принада грудей, пліч, рук, стану, знищених смертю.

Дельта 1945 року разом з юрбами таких, як він, невільників вітав брітанські відділи. На території, де він перебував, діяли також частини польської армії Лондону: зустріч, п'янство, пісні. Висушивши тамтешні джерела грошей і алькоголю, Дельта вирушив до Франції. Це був час уселюдних мандрів, знову, як колись у Польщі 1939 року. Вся Європа була в подорожі, мільйони примусових робітників, в'язнів і полонених поверталися до своїх країн, інші мільйони втікали або викидалися із своєї рідної землі. Дельта всюди зустрічав велику кількість поляків. Він писав патріотичні й антиросійські вірші, які добре влучали в загальні пристрасті. Від найрізноманітніших еміграційних комітетів він витискав гроші. Його передвоєнні поклонники тішилися, що він вижив, і намагалися зробити для нього, що було можна.

Проте поволі перебування в Парижі й Брюсселі переставало йому подобатися. Можливості друку були невеликі, публіка розпорошена по різних країнах, а також було все менше грошей. Дельта відчував, що він перетворюється на звичайного вбогого втікача, на буфонади якого — і в поведінці, і в віршах — ніхто вже не звертає уваги. Похмура, гірка еміграція, порожнеча і смак поразки. Де ж була людська маса, в контакті з якою можна повернути собі ентузіазм маршу? Ця маса була в рідній країні. Там також була жінка Дельти, яка пережила п'ять з половиною років німецької окупації, працюючи кельнеркою у варшавських харчівнях. Читуючи часописи, що приходили з Польщі, Дельта переконувався, що курс там був ліберальний і щойно там відкривалося для нього поле діяльності. Посланці варшавського уряду запевняли його, що він буде добре

прийнятий і не будуть йому пам'ятати його передвоєнних правих помилок.

Його повернення до Польщі відбулось у супроводі різних належних скандалів: Дельта від порту (він приплів кораблем) був у стані алькогольної і патріотичної евфорії; з кожної залізничої станції він висилав телеграми до дружини. Коли врешті з'явився в Krakові (куди його дружина перебралася після знищення Варшави) в товаристві приятельки, яку привіз із Брюсселю, дружина негайно застосувала гострі репресії і викинула приятельку за двері. Дружина Дельти була дрібна, щупла й чорноволоса, вона мала орієнタルний тип вроди: злегка горбатий, великий ніс, чорні очі; вона любила носити на прекрасних руках бліскучі браслети. Вона походила з сім'ї грузинських емігрантів; виглядала, як кавказька Мадонна. Вона була пасивна і жіноча, але не позбавлена кебети до ґешефтів і дару тримати чоловіка в руках.

Повернення Дельти було вигідне для тих, хто правив літературою... і пропагандою. Треба було за тієї доби використовувати патріотичні почування, а навіть розпалювати шовінізм: це була сильна карта, яку можна було виграти: визволення, «суверенітет», національні пропори, ненависть до німців. Дельта був популярним поетом, знаним як прихильник правиці; це збільшувало його цінність. Такий поет для урядових часописів становив набагато краще надбання, ніж багато надто ревних лівих.

Дельта завжди потребував мецената. Тепер він знайшов нарешті мецената справді щедрого: державу. Все, що він тепер не написав би, приносило йому великі прибутки. Його перо було воїстину золоте: кожний рух пером на папері — Дельта писав великими каліграфічними буквами на довгих сувоях паперу — примножував йому більше користі, ніж колинебудь раніше. Ентузіазм слів, без якого Дельті трудно було існувати, також

знаходив тепер добре застосування. Не було вже ні «фаланги», ні юрби, підбуреної проти національних меншостей. Але була відбудова країни, яку хвалили всі, і було задоволення національної пихи приданням територій на Заході, що раніше належали Німеччині. Цих елементів треба було вживати в пропаганді, поборюючи при їхній допомозі загальну ненависть до накиненого ззовні уряду. Вірші Дельти були завсігди з природи погідні, незалежно від того, що він описував. Це вже було добре. Тепер він їх наповнював оптимістичним змістом: образами відбудови і щасливого майбутнього; це було ще краще. Оскільки він не мав ніякого клопоту зі знаходженням часописів, які добре платили, Дельта шалів: поеми, сатиричні вірші, гумористичні твори прозою, діялоги виходили з його верстату невпинним потоком. Один з часописів⁵⁴ створив для нього постійну рубрику, в якій він містив щотижня «театральні п'єси»: це були короткі сценки «найменшого театру світу», якому він дав назву «Зеленої гуски». Жадною іншою мовою світу не трапилося мені читати такого чистого абсурду; героями «Зеленої гуски» були люди, тварини і предмети; читачі, оглядаючи ці щотижневі вистави кабаре Дельти, соромилися трохи того вдоволення, яке знаходили в цих дивовижах, але купували часопис охоче.

Його діяльність становила предмет спорів. Ті, хто хотів себе вважати «надійним», і ті, хто серйозно сприймав свій марксизм, обурювалися: як можна, казали вони, дозволити цьому блазневі скандали, яким місце було б радше в каварні екзистенціалістів у Парижі? Це ошалілий дрібний міщанин. Друкувати на перших сторінках часописів його поеми, дозволити йому на кар'єру? Також кожен пам'ятає його минуле, коли він був антисемітом і коли своїх колег із лівиці лякає «ніччю довгих ножів»! Тепер нікому не ведеться так знаменито, як йому. Хіба це не огидне?

Досвідчені члени партії заспокоювали схвильованіх пуританців, з поблажливою усмішкою ставлячися до

їхньої наївності. Дельта потрібний і корисний — на цьому етапі. Він має багатьох прихильників. Друком його всюди створюється атмосфера патріотизму: дивіться, навіть правиця і католики з нами. При тому задовольняються прагнення читачів; вони ще не підготовані до поважної, розсудливої літератури. Все це гра до певного часу. У відповідну мить скрутять Дельті голову.

Коли в Польщі стався перехід від стриманого звеличування Росії до явного ідолопоклонства, Дельта не давав себе нікому випередити. Він писав про героїзм радянських вояків, про вдячність, яку до Росії повинен відчувати кожний поляк, про Леніна, про комсомольську молодь. Він тримався лінії, як не можна краще. Як цінений письменник, він одержав радянську візу і пробув деякий час у Москві. Він присилав звідти ентузіастичні дописи віршем і прозою. В одному з дописів стверджував, що все в Москві знамените, тільки одне можна їй закинути: вона надто подібна до Таорміни, бо в ній цдяль так само багато помаранч, як на Сіцилії, а він, Дельта, помаранч не любить.

Дописи з Москви доводили пуританців до стану кипіння. Вони знали, що Москва є містом радше відразливим і понурим. Захоплення Дельти носило всі прикмети вишуканого глузування. Здавалося, що вони говорили: «Від мене вимагають, щоб я хвалив, добре, буду так хвалити, що боком ім вилізе». Проте нелегко було б відгадати, які були насправді його наміри. Він не належав до людей, про яких можна ствердити, що брешуть або кажуть правду. Нормальні критерії були супроти нього без силі. Він рухався в іншому вимірі. Його можна було порівняти до чудодія, якийожної миті витягне довільну кількість кріликів зі свого циліндра, та ще й кріликів довільного кольору. Він не турбувався про згідність своїх фантазій із дійсністю. Все, хоч і що писав би, перетворювалося на опера-буфо, постійне перебільшування як мистецький засіб позбавляло серйозності

теми. Він не глузував і не говорив правди: він робив витівки, займався мистецтвом для мистецтва.

Дельта ніколи не був «поважний». Як відомо, це основна вимога соціалістичного реалізму. Після з'їздів письменників, на яких компетентна влада проголосила соціалістичний реалізм як єдину допущенну творчу методу, прихильники поважності почали кампанію проти Дельти, вже тепер певні, що зможуть відігратися на ньому. Піддаючи аналіз його поезію, вони доводили, що все його ставлення до світу — це гра. Дельта колись перед війною написав «Елегію на смерть метелика, переїханого ваговозом». Попри довгий заголовок елегія складалася із чотирьох рядків і кінчалася висновком, що така доля справедливо спіткала метелика за його легковажність. Тепер він сам опинився під колесами автомашини. Починалась епоха суровості й точності. Дельта вмів писати на кожну тему — про Мадонну, про марш націоналістів, про Леніна і Москву. Досить було, що князь, який його утримував, вимагав від нього послуг. Проте цей зовнішній поштовх аж ніяк не передрішував браку спонтанності в віршах Дельти. Вони відзначалися великою exuberance, хоч, треба визнати, і Мадонна, і націоналістичні віча, і Ленін, і Москва ставали в них чимось особливим і малодійсним, на зразок театру в хмарах. Тепер одначе виразно виставлено гасло «боротьби зі спонтанністю творчого процесу», а це означало, що вже не вистачає писати на вказані теми; треба було писати вказаним способом.

Дельта хотів служити князеві. Щоб існувати як поет, він потребував добросердого князя, який бавиться і розуміє, що ні його правління, ніщо на небі і на землі не заслуговує того, щоб цим занадто хвилюватись, і що пісня півповажна, півглумлива — важливіша. Таких князів уже давно нема. Князь, що під його владою був Дельта, толерував його деякий час аж ніяк не тому, що йому подобалися пісні; пісня є тільки засобом до досягнення мети. Князь насупив гнівно брови, коли пісні

Дельти перестали йому виплачуватися. Редакції дістали інструкції, щоб друкувати тільки ті вірші Дельти, в яких він виявить виразну поправу. Пуританці затерли руки: нарешті скручено в'язи Дельти. Він міг іще пробувати, але — вони знали — він поправитися не вмів. Позбавлені давньої exuberance, його вірші не різнилися б уже нічим від халтури десятків підрядних поетів.

Отже він увійшов у край живих тіней, яких уживано, доки вони були потрібні. У соціалістичному господарстві ніщо не повинно гинути. Ті, хто виконав свою роль, знайдуть досить праці на міру свого вміння. Дельті запевнено існування: державне видавництво замовило в нього переклад п'ес Шекспіра.

Пару років після цього упадку на Дельту спливла знову ласка. Організовано у Варшаві дискусію про його творчість, бо, як висловився один зі службовців, такий «гейзер поезії» не повинен залишитися невикористаним. Вирок цього суду над провинами був, як легко відгадати, устійнений наперед. Дельта мав тепер виявити ділом, чи дозрів до остаточної поправи. І 'Дельта негайно оприлюднив кілька ревних, «поважних» поем. Отже він знову на поверхні; і, мабуть, як і попереднім разом, знову тільки до якогось часу.

ВОРОГ ПОРЯДКУ — ЛЮДИНА

Кожний, хто читає публічні вислови Альфи, Бети, Гамми чи Дельти, скаже: оце вірні. Проте правда більш складна. Це жертви історичної ситуації, менш або більш свідомі цього. Свідомість не помогає їм звільнитися від пут. Навпаки, саме вона створює пута. Щонайбільше вона може їм запевнити насоподи Кетману. Ніколи досі не трапилася така неволя через свідомість, як у двадцятому сторіччі. Ще мое покоління вчилося у школі, що розум служить до здобування свободи.

В народних демократіях боротьба йде за духовну владу. Треба довести людину до того, щоб вона зрозуміла. Коли зрозуміє, то схвалить. Ким є вороги нового ладу? Це ті, хто не розуміє. Не розуміють або тому, що їхній розум працює заслабо, або тому, що він працює погано.

У кожній зі столиць Середньої і Східньої Європи довго вночі ясно освітлені вікна в будинку Центрального Комітету. Сидять там за бюрками люди, биті в писаннях Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна. Не останню частину їхньої праці становить визначування позиції противника. Мірою того, як становище міняється, штаб армії втикає нові прaporці в мапу терену баталії. Вісті з різних країн служать своєю чергою головному командуванню в Москві до устійнення загальної стратегії.

Предметом досліджень є різні групи населення. Найменш важлива кляса власників, яких позбавила майна націоналізація фабрик, кopalень і земельна реформа. Їхнє число незначне, їхній спосіб мислення гумористично старосвітський. Вони не становлять

проблеми. Вони засуджені на вимертя. При потребі можна цьому вимертю помогти.

Дрібне міщанство — дрібні купці й ремісники — не заслуговують легковаження. Це могутня сила, вщеплена в маси. Заледве ліквідуєте в якомусь місті чи в якісь дільниці приватні крамниці й приватні ремісничі заклади, як негайно появляється торгівля з-під полі, потайні ресторани, заховані за рухомою стіною приватного помешкання, шевці і кравці, які в страху перед репресіями працюють тільки для знайомих, одним словом, усе те, що називається злочином спекуляції. Що так діється, трудно дивуватися. У державних і муніципальних крамницях нема найконечніших товарів. Улітку можна там купити зимове вбрання, зимою літнє, але найчастіше не того, що треба, розміру і поганої якости. Купівля клубка ниток чи голки є складним питанням, бо єдина державна крамниця в містечку вже рік не має їх на складі. Коли хочеш дати одяг на зацерування, треба помиритися з думкою, що реміснича кооператива буде його тримати півроку. Охота випити з друзями минає, коли знаєш, що в набитій харчівні («установі громадського харчування») треба буде присісти до столика, за яким сидять незнайомі, і довго чекати, іноді годину, поки з'явиться кельнер.

Пропонуються приватні послуги. Жінка робітника йде до сусіднього містечка, здобуває там нитки і голки, привозить, продає: зародок капіталізму. Сам робітник у вільні пополудні йде до знайомих, які вже півроку даремне чекають, поки державне підприємство пришле когось, щоб полагодив тріснуту руру в лазничці. Він дістає за це трохи грошей, зможе собі купити сорочку: відродження капіталізму. Робітник працює весь день і не має часу стояти в черзі в державній крамниці, коли до неї приходить новий транспорт товарів. Сорочку він купує від своєї знайомої, яка, вживаючи великої зручності і своєї дружби з продавщицею, купила їх три. Тепер вона

продає їх з невеликим заробітком. Вона — спекулянтка. Вона працює прибиральницею в місцевій конторі. Однак того, що вона там заробляє, не вистачає на утримання трійки малих дітей, а її чоловік зник рік тому, забраний політичною поліцією з незнаної причини. Якби не викорінювати цих виявів людської ініціативи, легко відгадати, до чого воно довело б. Робітник заснував би майстерню ремонту водопровідного устаткування. Його сусіда, який продає з-під полі алькоголь людям, спраглим інтимності, почепив би вивіску ресторану. Прибиральниця займалася б торгівлею на розніс. Вони поширювали б поволі свої підприємства, і от знов дрібне міщенство як кляса. Може, ще ввести свободу преси і зборів? Як гриби по дощі вирости б часописи, що спиралися б на цих клієнтів. І ось дрібне міщенство як політична сила.

Гірше, що ця справа поєднується з селянським питанням. Селяни становлять більшість населення в країні. Це також дрібні міщани, приссані до своїх кількаектарових нивок міцніше, ніж крамарі до своїх крамниць. Ще в середині дев'ятнадцятого сторіччя вони жили в кріпацтві. Вони не хотуть колективізації, вважаючи її поверненням до стану нестерпного для їхніх предків; зриватись уранці на голос ґонгу двірського економа чи на сигнал службовця колгоспу або радгоспу — однаково обтяжливо. Глуха ненависть селян доводить партійний апарат до роздратування. Нервовіші активісти схиляються тихцем до поступок: вони вважають, що колективізації повинне передувати спільнє вживання машин на приватних нивках, і що вона може прийти тільки після довгого вступного виховного періоду, розкладеного, можливо, на десятки років. Звідси клопоти: тому все так популярні шептані гасла «національних комуністів». Але Центр вимагає темпу. Процес уподібнювання структури залежних країн до структури Росії повинен відбуватися по змозі якнайшвидше. Труднощі виникають також для міст. Селян

ділять на «незаможників», «середняків» і «куркулів», бо тільки використовуючи взаємні антагонізми і ламаючи солідарність села, можна досягти мети. Критерієм зарахування до категорії сільських багатіїв є не тільки кількість землі у володінні: оцінюють «на око» відповідно до того, скільки в кого коней, корів і свиней, як хто мешкає, як існує, як одягається. Загрожений зарахуванням до невигідної категорії покидає господарство і втікає до міста або старається виводити якнайменше коней, корів і свиней і ходити в нуждарях; наслідком цього страждає постачання харчів до міст.

Проте селяни не є небезпечні. Вони можуть набити якогось службовця партії чи вбити його в нападі розпуки, нічого більше. Коли держава є єдиним покупцем їхньої продукції, а на висоту вимірюваних данин вони не можуть мати впливу, вони безсилі. З непокірними впорається поліція безпеки, яка не може скаржитися на нестачу доносів, відколи донос на сусіда є єдиним способом забезпечити себе. Селяни — інертна маса. Історія знає мало прикладів поважної загрози правителям з їхнього боку. Селянські бунти майже завсідги правили за знаряддя. Проводирі, найчастіше неселянського походження, використовували їх для своїх цілей. Сила селян тільки в їхньому числі: це сила лише тоді, коли приходить така людина, як Ленін, яка цю силу кидає на терези подій. Певна річ, селяни здібні завдати мороки у моменти струсів, наприклад, війни. Поки існує приватне селянське господарство, воно становить природну базу партизанів. У селянській хаті вони забезпечуються харчами, сплять, виробляють пляни дії. Контроль, який гарантує колгосп, де за кожним кроком його членів легко слідкувати, конечний, якщо хочеш випередити підпільну діяльність противника.

Значно важливіші від селян робітники. Більшість з них настроєна неприязно. Це зрозуміле: їм не подобаються норми, які вони мусять виконувати; ці норми постійно підвищуються. Клич «робітничої солідарності»

не означає, що можна толерувати солідарність фабричного колективу: солідарність ламають завдяки інститутові «передовиків праці»: вони зобов'язуються виробляти норми, з якими не можуть упоратися їхні товариши. Це діється підо впливом двох засобів: апеляцій до амбіції і тиску апарату. В умах робітників м'яжна спостерегти роздвоєння, амбіваленцію. З одного боку, вони цінують користі, які їм гарантує система. Безробіття належить до минулого. Навпаки, постійно не вистачає робочих рук. Не тільки голова сім'ї влаштований на роботу; працевлаштовані також інші члени родини, завдяки нагромадженню заробітків родина може харчуватися (коли крамниці забезпечені товаром) ліпше, ніж давніше. Діти робітника мають легку можливість просуватися вгору по суспільній драбині, саме з них рекрутуються кадри нової інтелігенції, ними заповнюється «апарат». Робітник (у деяких галузях) промисловости відчуває професійну гордість, почуває себе співгосподарем фабрики. Він має змогу здобувати освіту на численних вечірніх курсах. Влітку він може дістати, якщо добре бачений партією, виїзд на безоплатне дозвілля до відпочинкового дому. Проте, з другого боку, він не може боронитися перед визиском працедавця, яким є держава. Представники професійної спілки (себто, як усе в державі, знаряддя партії) і адміністрація фабрики становлять один гурт, який має на оці передусім підвищувати продукцію. Робітникам пояснюють, що страйк є злочином: проти кого їм страйкувати? Проти себе? Адже засоби виробництва належать їм, держава належить їм. Однаке таке пояснення має не надто велику переконливу силу. Цілі держави не тотожні з цілями робітників, яким не вільно сказати голосно, чого вони по суті хочуть. Держави Східньої і Середньої Європи продукують, щоб піднести потенціял Імперії і надолужити промислову відсталість Росії. На пляни виробництва робітники не мають жадного впливу; вони не опрацьовуються відповідно до потреб громадян. Більшість витворених

товарів відпливає на схід. Крім того, кожний витвір робітника є предметом численних бухгалтерських операцій. На фабриці сидять цілі штаби службовців, які рахують, записують, ведуть статистику; те саме відбувається на всіх щаблях державної ієархії, також на державних гуртових складах і державних роздрібних крамницях. Якщо врешті товар доходить до споживача, він дуже дорогий: враховують у його ціну кошти платні маси службовців, через руки яких він пройшов. Машини на фабриці застарілі, бракує потрібних запасних частин, робітникам наказують, щоб ремонтували їх своїми хатніми засобами: виробництво насамперед, навіть коштом цілковитого зуживання машин. Дисципліна праці сувора. За спізнення на кілька хвилин, за млявість у праці загрожують високі кари. Отже й не дивина, що в голові робітника погані сторони системи переважають над добрими. Проте він може говорити тільки «так». Якщо буде виявляти симптоми невдоволення, ним заопікується політична поліція, що її таємними агентами є його товариші, а інколи й приятелі.

Стихійні страйки, які вибухають час від часу, не грізні самі по собі, бо після масових арештів учасників спокій швидко привертається. Проте вони грізні як вияви, що невдоволення дійшло до напруження, яке може виливатися в актах розпачу. Страйк вимагає певного мінімуму організації: тому ніщо не викликає в партійних діялектиків рівного затривоження. Тільки робітники є клясою, здібною до зорганізованої дії — цієї зasadи Маркса не забуто. Проте жадна дія неможлива без лідерів. Якщо лідери розумують коректно, тобто розуміють потреби історичного процесу, робітнича маса не спроможеться ні на які протести.

Отже, все зводиться до панування над умами. Нова і нечувано розросла бюрократія рекрутується з молоді робітничого походження. Слід дати всякі можливості вчитись і просуватись угору найенергійнійшим і найрухливішим одиницям з робітничого середовища. Шлях

перед ними відкритий. Шлях відкритий, але стережений: їхнє думання повинне спиратися на непорушні засади діялектичного матеріалізму. Служать цьому: школа, преса, література, мальстрво, фільм і театр. Треба також згадати про значення однієї нової установи: чим у середньовіччі була каплиця, тим тепер є клуб. Він існує на кожній фабриці, в кожній школі, в кожній установі. На стінах висять портрети вождів, прикрашені червоним. У ньому відбуваються що кілька днів збори з приписаними доповідями. Вплив цих зборів подібний до впливу церковних обрядів: мудра католицька церква знала, що віра — це радше справа збірної сугестії, ніж індивідуального переконання. Збірна релігійна практика вводить у стан віри непомітно; жест рук, складених до молитви, припадання на коліна, спів пісень *передують* вірі — вона є психофізичним, а не тільки психічним явищем. Едвард Г'ібbon, описуючи наслідки декретів Теодосія про заборону поганських обрядів (*The Decline and Fall of the Roman Empire*, XXVIII), каже так: «Релігійні почуття поета чи філософа можуть бути втримані завдяки молитві, медитації і студіям; але відправа публічних богослужень є, як здається, єдиною тривалою основою релігійних почуттів народу, які черпають свою силу з наслідування і звички. Припинення цих публічних обрядів може спричинити протягом небагатьох років національну революцію. Пам'ять богословських поглядів не можна довго зберігати без штучної допомоги жерців, святынь і книг. Неосвічені маси, умами яких далі володіють сліпі надії і забобонні побоювання, будуть швидко переконані своїми зверхниками, що треба спрямувати свою прив'язаність до панівних божеств віку; вони непомітно переймаються щирою ревністю, підтримуючи і пропагуючи нову доктрину, прийняти яку примусив їх спочатку їхній духовний голод».

Ця наука з сивої давнини гідна наслідування. Люди, які заповнюють клуб, піддаються певному збірному ритмові: думати інакше, ніж думає збірнота, здається

абсурдом. Збірнота складається з одиниць, що сумніваються, але висловлюють приписані речення і співають приписані пісні. Поводячися так, вони створюють збірну атмосферу, якій самі в свою чергу піддаються. Вплив клюбу належить до розряду явищ збірної магії, попри раціоналістичні видимості. Це поєднання раціоналізму доктрини з магією здійснюється через усунення вільної дискусії, яка, зрештою, втрачає сенс: якщо те, що проголошує доктрина, так само правдиве, як два рази два — чотири, толерувати погляд, що два рази два дорівнює п'ятьом, було б просто непристойно.

Юний громадянин від першого дня перебування в школі дістає освіту, побудовану на цій правді. Школа в народних демократіях відрізняється поважно від школи на Заході, тобто від тієї школи, до якої я ходив за передвоєнної Польщі. І я, і мої товариши були піддані подвійній системі вартостей. Лекції математики, фізики й біології вчили нас наукових законів і прищеплювали пошану до матеріалістичного світогляду, успадкованого по дев'ятнадцятому сторіччю. Не були піддані цим науковим законам історія та історія літератури, не кажучи про історію католицької церкви і апологетику, які піддавали, часто наївно, сумніву те, чого вчила фізика і біологія. В народних демократіях матеріалістичний світогляд дев'ятнадцятого сторіччя поступово поширилося на всі викладані предмети; історія та історія всяких ділянок людської творчості зображуються як наслідок дії неухильних і взє відкритих законів.

В дев'ятнадцятому сторіччі в наслідок виникнення масового читацтва почали виникати брошури, що популяризували наукові теорії. Незалежно від вартости цих теорій треба ствердити, що з моментом, коли вони приймали популярну форму, вони ставали чимось іншим, ніж поки вони належали до ділянки наукових пошуків. Наприклад, спрощена і звульгаризована теорія Дарвіна про походження видів і боротьбу за існування не є тим самим, чим була для Дарвіна і вчених, що спиралися на

його погляди. Вона перетворюється на важливий соціологічний елемент, приймає емоційне забарвлення. Лідери двадцятого віку, наприклад, Гітлер, черпали своє знання виключно з популярних брошурок, що пояснюють неймовірне безладдя в іхніх головах: звульгаризоване знання відзначається тим, що дає почуття, ніби все зрозуміле і пояснене. Воно нагадує систему мостів, збудованих над прірвами. По цих мостах можна йти сміло вперед, піддаючись ілюзії, що ніяких прірв нема. У прірви не вільно заглядати, що, на жаль, не міняє факту їхнього існування.

Діялектичний матеріалізм у російській переробці є нічим іншим, як вульгаризацією знання, піднесеною до квадрату. Колись для природознавства ліс був скупченням дерев, підданих деяким нечисленним елементарним законам. Здавалося, що, вирубуючи ліс і засіваючи на цьому місці насіння дерев, здобудеш після означеної кількості років новий ліс, подібний до давнього, відповідно до людських намірів. Сьогодні відомо, що воно не так. Ліс є організмом, який постає в наслідок складних зв'язків взаємодії мохів, ґрунту, лишайників, дерев і трав. З моментом, коли в вирубаному лісі ці мохи і лишайники знищені, порушується засада симбіози видів, і новий ліс буде вже зовсім іншим організмом, ніж міг би хтось припустити, хто легковажить соціологією рослин. Сталінцям чужі знання про умови, яких потребує людська рослина для існування. Вони не хочуть про це чути, а забороняючи дослідження в цьому напрямі, до яких були б здібні вчені й письменники — бо такі дослідження суперечать правовірності — вони закривають перед людством можливість здобути знання про себе самого. Емоційний і дидактичний елемент доктрини такий сильний, що він міняє всякі пропорції. Метода — в зasadі наукова, — застосована до гуманістичних дисциплін, полягає переважно в їхньому довільному перетворенні на повчальні розповіді, відповідно до потреб моменту. Проте нема втечі, відколи людина

ступає на мости, що становлять таке знамените полегшення в пересуванні. На скромні зауваження справжніх учених, які стверджують, що наукові закони гіпотетичні, залежні від вибраної методи і вжитих символів, нема вже місця. Сторіччя людської історії, заповнені тисячами складних справ, зведено до кількох найзагальніших термінів. Безперечно, аналіза давньої і сучасної історії як виразу клясової боротьби близчка до правди, ніж зображення історії як приватних авантур князів і королів. Але саме тому, що вона близчка до правди, вона більш небезпечна: вона дає ілюзію повного знання, дає відповіді на кожне питання, а ці відповіді є по суті повторюванням раз-у-раз кількох формул і не з'ясовують нічого, даючи уявне вдоволення. До цього треба додати пов'язання природознавчих наук з гуманістичними за допомогою матеріалізму (наприклад, теорія «вічної матерії»), і помітимо, що коло знаменито і логічно замкнене аж до Сталіна як до вершинної точки історії від початку життя на нашій планеті.

Син робітника, підданий такому навчанню, не може думати інакше, ніж цього вимагає школа. Два рази два дорівнює чотирьом. Допомогу школі подає преса і література; вона є ілюстрацією того, чого молодь учається в школі, як житія святих і мучеників служили за ілюстрацію теології. Також малярство, кіно і театр є ілюстрацією тез ленінізму-сталінізму. Неточне було б твердження, що далі не існує подвійність вартості: одначе опір є емоційний, він рідко може витримувати конкуренцію там, де йдеться про раціоналізацію відрухів.

Завдяки знаменитому засобові вульгаризації непідготовані уми, тобто такі, які розумують занадто слабо, вчаться розумувати; так натреновані люди здобувають переконання, що те, що діється в народних демократіях, конечне, хоч тимчасово й мало бути погане. Чим більше людей «бере участь у культурі», себто переходить через школи, читає книжки й часописи, ходить до театрів і на

виставки, тим більший обсяг доктрини і тим менша небезпека загрожує пануванню філософів.

Є, однаке, люди, які, маючи навіть достатню освіту, розумують погано. Вони цілковито непроникливі для впливів філософії, виведеної з Гегеля. Курку годі навчити плавати, так само годі переконати людей, обтяжених принадлежністю до груп, засуджених системою на загибель. Ясне усвідомлення собі ситуації відібрало б у цих людей надію; отож, очевидне, що вони шукають розумових викрутів. Ці люди є ворогами. Їх треба усунути на маргінес суспільства не за те, що вони розвивають якусь діяльність, а за те, чим вони є; їхня провіна має об'єктивний характер.

Ментальність ворогів є предметом досліджень з боку діялектиків. Вони досліджують реакціонера як суспільний тип — і ось як його визначають. Розгорнім усе розумування. Існують деякі риси, з яких можна його пізнати. Реакціонер, навіть як він освічена людина, не здібний засвоїти собі співзалежність явищ, цього надбання двадцятого сторіччя. Оскільки він орудує ізольованими поняттями, його політична уява обмежена. Людина, вихована соціологічно, з кожного явища вміє негайно вивести ланцюги розумування щодо причин явища і його наслідків. Вона поводиться як палеонтолог, який зі скам'яніlosti відгадує формацію, що її породила. Покажіть цій людині вірш поета з якоїсь країни, образ, навіть деталь одягу, і вона негайно вмістить його в історичний контекст. Її ланцюги розумування можуть бути фальшиві, та все таки вона розуміє, що в рамках певної цивілізації нема випадковості, вона розглядає все як вияви. Реакціонер нездібний до цього. Він бачить світ як низку рівнобіжних подій, не пов'язаних між собою. Наприклад, нацизм на його погляд, був тільки вислідом діяльності Гітлера і товаришів, революційні рухи постають у наслідок махінацій Москви і т. п. Тому зміни, які відбуваються в народних демократіях, зводяться на його думку до насильства: якщо якийсь

чудесний випадок усуне це насильство, все повернеться до «норми». Він нагадує людину, якій повінь бурхливої ріки залила горід, і вона сподівається, що після повені віднайде давні грядки. Алеж вода розлитої річки не тільки існує; вона вириває і несе геть цілі шари ґрунту, перевертає дерева, відкладає нашарування намулу, котить каміння — і давній город означає вже небагато більше, ніж певну кількість квадратних метрів зовсім зміненої площи. Реакціонер не схоплює руху. Сама мова, якої він уживає, робить його нездібним до цього; поняття, серед яких він перебуває, є незмінні, не відновлюються в наслідок обсервації. Був такий фільм з Лорелем і Гарді, побудований на дотепній ідеї: Лорель як американський вояк у першій світовій війні залишився з наказу командира при скорострілі в окопі, коли сотня рушила в атаку. Це діялось якраз перед перемир'ям. У замішанні перемир'я забули про нього і знайшли його двадцять років пізніше; біля окопа височіла гора консерв, якими він харчувався; він сидів при скорострілі і стріляв, коли пролітав над ним літак повітряної лінії. Реакціонер поводиться як Лорель: він знає, що треба стріляти в літак, і не може зрозуміти, що літак став чимось іншим, ніж був тоді, коли видано наказ.

Реакціонер, навіть читаючи багато книжок про діялектичну методу, не розуміє, що становить її суть: йому бракує якоїсь пружинки в голові. Поважні наслідки виникають з цього, наприклад, в його оцінці психології людей. Діялектик знає, що розумове й емоційне життя людини є в постійному русі, що розглядати одиниці як характери, які зберігають незмінність за всіх обставин, немає сенсу. Змінюючи умови життя, ви змінюєте людські вірування і відрухи. Реакціонер дивиться зачудовано на зміни, що відбуваються в людях. Спостерігаючи, як його знайомі стають поволі прихильниками системи, він пробує це пояснити на свій недолугий штиб «опортунізмом», «боягузвтом», «зрадою»; він мусить мати такі етикетки, без них почуває

себе пропащим. А що його розумування спирається на засаду «або — або», він пробує ділити своє оточення на «комуністів» і «некомуністів», хоч у народних демократіях таке розрізnenня втрачає всякі підстави: там, де діялектика формує життя, хтось, хто хоче застосувати давню логіку, мусить почуватися зовсім вибитим із рівноваги.

Реакціонерові завжди трапляється та сама пригода: він має поняття, і раптом із цих понять втікає весь зміст, залишаються йому пусті слова і фрази. Його знайомі, які ще рік тому повторювали ці слова і фрази залюбки, відвертаються від них як виразно надто загальних, замало визначених і далеких від дійсності. Реакціонер повторює з розпухою: «честь», «батьківщина», «нація», «свобода», не можучи ніяк погодитися з фактом, що для людей у зміненій ситуації (яка міняється щодня) ці абстракції набирають конкретного і зовсім іншого, ніж давнє, значення.

Завдяки таким прикметам діялектики вважають реакціонера типом розумово нижчим від них і тому мало небезпечним. Це не є рівнорядний партнер. Реакціонерами в цьому сенсі були імуща кляса і більшість давньої інтелігенції. Завдяки саме цьому нема більших труднощів із міцним прибраним до рук інтелігенції після ліквідації імущої кляси: живучіші її представники переходят на нові ідеологічні позиції, а решта падає розумово і соціально все нижче, мірою того, як перестає «встигати» за змінами, що відбуваються навколо. Нова інтелігенція не має вже з давньою спільної мови. Реакційні тенденції існують у масах селянства і дрібного міщенства, проте ці тенденції позбавлені розумового вислову. Ці маси виховуються (творенням нових умов життя), і хоч вони невдоволені, з кожним роком збільшується розумова відстань між ними і програмовими реакціонерами. Поважним чинником, який улегшує управління країною, є еміграційні політики. Дев'яносто відсотків із них — це, за вищеподаним визначенням,

реакціонери. Їхні слухачі не без приємності приймають їхню лайку на адресу неплюбих правителів, проте вони не можуть сприймати їхніх формулувань серйозно. Суперечність між словами, дорогими цим політикам, і досвідом надто виразна, вищість розумування діялектиків, завжди пристосованого до дійсності, надто видима. Цього роду оцінка, неприхильна до реакціонерів, появляється інстинктивно: є в ній щось неначе почуття неясного засоромлення, сором за те, що ті, хто виступає проти диктатури, не доростають до неї розумово. Звідси постає нехіть солідаризуватись із реакціонерами (інстинкт, який відчуває слабість, притаманний людським масам) і поглибується почуття фаталізму.

Отже влада над умами мас не загрожена. Інтелектуальна енергія, де б вона не появлялася, може дати собі волю тільки в одному напрямі. Та інша справа, коли дивитися на емоційне життя мас, на величезне напруження існуючої в них ненависті. Цю ненависть годі пояснити тільки економічними причинами. Партія відчуває, що в цій ділянці, найменше досліджений марксизмом, криються несподіванки і справжні небезпеки.

Передусім проблема релігії. Вона все ще існує, попри багато слабих місць християнства, які можна з успіхом атакувати. Не без причини католицька Церква запекло боронила на початках Реформації фев达尔ну структуру проти капіталізму, що народжувався; капіталізм створив наукове думання, яке завдало в Європі удару релігії, бо усунуло найкращі уми з обсягу теології. В новітньому суспільстві можна спостерігати швидке поширення ідей, які спочатку є власністю лише жменьки умів: щоб знати, як розвиток суспільства буде йти, вистачить тепер стежити за напрямом, у якому простує думка невеликої кількості найвразливіших одиниць. Те, що є в певний момент на поверхні (наприклад, деякі літературні стилі), поступається місцем новим елементам, дарма, що довго ще виживає як другорядна і

третіорядна сфера (хоч можливі відродження). Це трапилося в Європі також із богословієм, яке втратило свою першорядну позицію. Церква втратила інтелектуалів, а не здобула собі нової робітничої верстви, що поставала; а це дві групи, яким партія надає особливого значення. Розумове життя християнства розвивається сьогодні на маргінесі Церкви — в малих групах, які пробують пристосувати християнську філософію до нових потреб століття.

Проте релігійні потреби в масах існують, і було б помилкою з погляду партії їх заперечувати. Може, перетворивши все населення на робітників, вдасться знищити самі ці потреби, але не зовсім певне, коли це станеться. Тут мова йде про елементи, які годі обрахувати. Цей внутрішній опір людини розумовому пояснюванню явищ по суті таємничий. Так слабе логічне риштування християнства у двадцятому сторіччі і так міцно дитина в школі просякає новим способом думання, а все ж далі ще триває смуга тіні, неприступна світу розуму. Ми постійно наражаємося на загадки. Професор Павлов, творець теорії умовних рефлексів, ходив щонеділі до церкви; а що він був видатним ученим і старою людиною, не робили йому в Москві з цього приводу неприємностей. Творець теорії умовних рефлексів! Саме тієї теорії, яка становить один із найсильніших аргументів проти існування якоїсь постійної «людської вдачі». Оборонці релігії покликаються на цю «людську вдачу», твердячи, що не можна її цілковито змінити і що наколи на протязі тисяч років у різноманітних цивілізаціях появляються божества і церкви, можна цього самого сподіватись у майбутньому. Що діялось у голові проф. Павлова, якщо дві системи понять — наукова і релігійна — перебували там одночасно?

Проте чи нахили, які штовхають людей до релігії, є наслідком «людської вдачі», чи умовних рефлексів, що діяли протягом століть, не має більшого значення: ці нахили є. Під час війни Радянського Союзу проти

Гітлера треба було видобути з пилюки забуття попів, як треба було відкликатися до націоналістичних почуттів. Коли приходить перед обличчям смерти та мить абсурдного прояснення, що все *те не має сенсу*, діялектичний матеріалізм раптово виявляє свою метафізичну структуру. Людина падає з хитромудро поставлених мостів у безодню і воліє піддатися магії ікони.

Партія знає, що вона сама є церквою. Від того, в якій мірі зможе сканалізувати іраціональні людські нахили і вжити їх для своїх цілей, залежить її диктатура над земною кулею і перетворення людського роду. Ні, не вистачить переконати людей коректним розумуванням. Обряд у клубі, поезія, повість, кіно настільки важливі тому, що сягають глибше, туди, де криється емоційний опір. І не слід толерувати іншу церкву: християнську. Це ворог ч. 1: у ній знаходить підпору всякий скепсис мас, якщо йдеться про радикальну перебудову людини. Якщо, за Євангелієм, не вільно кривдити близніх, то, може, не вільно також нищити «куркулів»? Якщо людям не належить найвища честь, то, може, обряди на честь таких геніїв, як Ленін і Сталін, є ідолопоклонством?

Я знов і мав серед своїх друзів багатьох християн — поляків, французів та еспанців, — які в політичній ділянці були прихильниками сувереної сталінської ортодоксії, зберігаючи собі внутрішні застереження, вірячи в Божу коректу, здійснювану після виконання кривавих вироків уповноважених Історії. Вони йшли досить далеко в своєму розумуванні: на їхню думку, історичний розвиток відбувається за неухильними законами, які існують з волі Бога; одним із цих законів є кляєва боротьба; двадцяте сторіччя є сторіччям переможної боротьби пролетаріату, веденого до цієї боротьби комуністичною партією; оскільки вождем комуністичної партії є Сталін, він виконує закон історії, себто діє з волі Бога, і треба йому бути слухняним. Віднова людства можлива тільки способом, застосованим на просторах Росії, тому християнин не може виступати проти єдиної,

правда, жорстокої, ідеї, яка створить на цілій планеті новий рід людини. Такого розумування часто прилюдно вживають ті духовники, які є знаряддям у руках партії. «Христос є новою людиною. Нова людина — це радянська людина. Отже, Христос є радянською людиною!» — сказав румунський патріарх Юстиніян Маріна.

У дійсності ці християни (залишаючи на боці звичайних виконавців на подобу Маріни) вдаються до найбільшого фальшу, який можна було спостерігати на протязі сторіччя. Цей фальш полягає у сором'язливому зれченні власної віри. Між християнством і філософією сталінізму існує непримиренна суперечність: християнство спирається на поняття індивідуальної заслуги й провини, а Нова Віра заміняє його поняттям *історичної* заслуги й провини. Християнин, який відкидає індивідуальні заслуги й провини, перекреслює цим самим діло Ісуса, а Бог, на якого він іще покликається, перетворюється поволі в Історію. Якщо ж він визнає, що існує тільки індивідуальна заслуга й провінція, то хіба можна дивитися байдуже на страждання людських істот, єдиним злочином яких було те, що вони становили перешкоду у здійсненні «історичних процесів»? Щоб приспати сумління, такий християнин уживає того особливого викруту, яким є теза, що реакціонер не може бути доброю людиною. Хто є реакціонером за визначенням, пристосованим до даного випадку? Кожен, хто чинить опір неминучим історичним процесам, тобто політиці Політбюро. Теза про «гріх реакціонера» своєю чергою широко обґрунтовується за допомогою незвичайно хитромудрих аргументів: кожне пізнання є «напрямкове»; бачити дійсність правдиво може тільки той, хто, дивлячися на неї, оцінює її згідно з інтересами тієї кляси, яка є підйомою поступу, тобто кляси пролетаріату; які інтереси пролетаріату, про це вчать нас писання Леніна і Сталіна; хто дивиться на дійсність інакше, той бачить її фальшиво, тобто його образ

дійсності здеформований натиском інтересів кляс, які є назадницькі, отже засуджені на зіпхнуття з історичного кону, і з цієї причини свідомо (чи підсвідомо) практикують ескапізм; хто бачить світ фальшиво, той мусить діяти погано; хто діє погано, той є поганою людиною. Отже реакціонер є поганою людиною, і не треба його жаліти. Вищеноведене обґрунтування дуже цікаве, має тільки одну ваду: суперечить обсервації фактів. Натиск бо всесильної тоталітарної держави витворює в громадянах почуттєві напруження, які визначають їхні вчинки. Поділ на «льояльних» і «злочинців» відбувається з нагородами різного роду пристосуванців, боягузів і служак, а серед «злочинців» знаходиться особливо високий відсоток людей простих, щиріх і вірних самим собі. З громадського погляду ці люди були б найкращою запорукою розвитку суспільного організму. З християнського погляду вони не мають інших провин на сумлінні, крім погорди, яку виявили Кесареві, або невідповідної оцінки його могутності. Твердження, що історична провінція є автоматично індивідуальною, не може розглядатись інакше, ніж як викрут вразливого та брехливого сумління. Це не значить, що можна проблему історичної провінції збути легкими загальніками. Дурнота, себто нездібність зрозуміти механізм подій, може бути причиною величезних страждань, яких людина завдає близжнім. У цьому сенсі польські командири, які дали наказ почати варшавське повстання 1944 року, винні з дурноти, і їхня провінція має індивідуальний характер. Проте інша індивідуальна провінція тяжить на командуванні Червоної армії, яка не прийшла повстанню на допомогу — не з дурноти, а, навпаки, з повного розуміння «історичних процесів» (себто просто з правильної оцінки сили). Прикладом провінції через дурноту є ставлення різних суспільств до тих мислителів, письменників і мистців, які сягали зором у майбутнє і їх твори були малозрозумілі для їхніх сучасників. Критик, який відмовляє таким творам будь-якої вартості

ти, міг діяти в добрій вірі, але через свою дурноту штовхав у нещасть або наражав на переслідування людей незрівнянно вартісніших від себе. Специфіка заходів християн-сталінців полягає у стопі в одну цілість історичної та індивідуальної провини, тоді як бувають тільки випадки, коли ці поняття перекриваються.

Слідуючи за еволюцією моїх друзів-католиків, які схвалили партійну лінію, я мав змогу зауважити, що з їхньої християнської метафізики залишається поступово тільки фразеологія, а справжнім змістом стає Метода (Бог перетворюється на Історію). Цей психічний процес знає багато християн у народних демократіях. Це безсумнівно новий і особливий набуток двадцятого сторіччя. Він не з'явився в Росії, де церква була знищена раніше і назагал ефективно; зате існування чималої кількості лояльних півхристиян у підкореній частині Європи може мати величезні наслідки, якщо йдеться про здійснення політичних цілей Імперії. Тolerування, а навіть підтримка тих «християн-патріотів», як їх називають, створює для Імперії можливість уникнути одного з найнебезпечніших конфліктів. Перехід від християнства до культу Історії відбувається непомітно. Безсумнівно найбільшим успіхом Імперії було б поставити у Ватикані папу, вірного партійній лінії. Богослуження в базиліці св. Петра в Римі, відправлене таким папою при участі керівних персон тих завойованих країн, які мають більшість населення католицького віровизнання, було б одним із найбільших кроків до консолідації світової імперії.

Християни на службі Східньої Імперії розв'язують особливим способом проблему, поставлену словами Ісуса: «Віддайте Боже Богові, а Кесареве Кесареві». ⁵⁵ Від того часу суперечність поміж людською одиницею і Кесарем ніколи не була перекреслена. Запорукою втримання цього поділу було християнство. Згідно з ним, кожна людина мала свою власну історію, відмінну (чи рівнобіжну) від історії суспільної групи, до якої вона

належала, або нації. Якщо, як сьогодні вчать у школах від Ельби до Владивостоку, історіяожної людини є нічим більше, як рефлексом історії кляси, а кляса знаходить своє втілення в Кесарі, то ясне, що людина, яка виступає проти Кесаря, виступає проти самої себе. Християни, які погоджуються на це, дають доказ того, що не вірять уже в Божий суд над діламиожної людини; до покори схиляє їх страх перед вічним осудом Історії.

Конфлікт між християнством і Революцією основний, і партія здає собі з цього справу. Вона прагне до найбільшої мети, яку людській рід поставив собі на протязі свого існування: усунення «експлуатації людини людиною», тобто знищення в людині жадоби прибутку як мотиву дії; на це місце ставиться мотив обов'язку перед збірнотою. Це віддалена і почесна мета; правдоподібно, не вдасться її досягнути швидко, і довший час не можна буде защепити почуття обов'язку інакше, як застосовуючи тривалий терор. Зате в християнстві існує дуалізм оцінки: згідно з ним, людина є і «Божою дитиною», і членом суспільства; як член суспільства, людина повинна піддатись установленому порядкові речей, але за умови, що цей порядок не заважає їй у праці над спасінням душі. Тільки нищачи в людині дуалізм і розчиняючи її цілковито в соціальному первні — вчить партія — можна визволити сили ненависті, потрібні для здійснення нового світу.

У високопромислових країнах — таких, як Англія, Сполучені Штати чи Франція, — маси в поважному відсотку відійшли від релігії. Техніка і спосіб життя, що постає під її впливом, нищить християнство ефективніше, ніж примусові засоби: відбувається ерозія релігійних вірувань. Цей процес зробив поважний поступ також у Центральній і Східній Європі. Суть питання полягає в

тому, щоб не згальванізувати християнства необережною поведінкою. Такою необережною поведінкою було б, наприклад, раптове замкнення церков і заборона релігійної практики. Треба радше прагнути до розбиття церкви на два відлами: частину кліру треба скомпромітувати як реакціонерів і «чужих» агентів, що очевидних реакційних настроях багатьох священиків не було б особливо трудне. Другу частину треба міцно пов'язати з державою, як православну церкву в Росії. Клір цілковито покірний, який стає в деяких випадках співробітником поліції безпеки, тратить авторитет в очах вірних. Таку церкву можна зберігати десятки років аж до моменту, коли згасне вона природною смертю в наслідок відсутності прихильників.

Отже, і на релігію, цю останню підпору спротиву, є засоби. Проте маси в народних демократіях поводяться як людина, що хоче уві сні кричати і не може видобути голосу. Не тільки тому, що вони не можуть нічого сказати: вони не знають, що сказати. Логічно беручи, все є, як повинно бути, тобто зрозуміло, що не може бути інакше: від філософічних основ до колективізації села все становить одну суцільну цілість, піраміду, переконливо збудовану. Людська одиниця питає себе, чи її опір не є помилкою: цілому апаратові пропаганди вона може протиставити тільки іраціональні прагнення. Чи не треба їх соромитися?

Партія пильно доглядає, щоб не сталася трансмутація тих прагнень — національних і свободолюбивих — на нові інтелектуальні формулювання, які були б наділені живучою силою, тобто пристосовані до нових умов, і через те мали б шанси захопити маси. Не реакція і не церква є найбільшою загрозою. Найбільшою загрозою є єресь. Якщо появляються люди, обізнані з діялектикою і здібні представити в новому світлі діялектичний матеріалізм, треба їх якнайвидіше знешкодити. Професор філософії, який поклоняється застарілим «ідеалістичним» концепціям, не особливо шкідливий: в нього

відберуть катедру, але дадуть йому роботу при опрацюванні текстів, хай собі живе, і так відомо, що він тільки музейна старовина. Але професор, який, уживаючи прізвищ Маркса й Енгельса, дозволить собі на відступи від правовірності, засіває зерна, що з них можуть вирости надто шкідливі плоди. Тільки дурна буржуазія вважає, що з нюансів думки ніщо не виникає. Був час, коли Революція не була нічим іншим, як нюансом думки групки теоретиків під проводом Леніна, які сварились у Швейцарії за каварняним столиком. Найбільш невралгічними точками доктрини є філософія, література, історія мистецтва і літературна критика; там, де предметом міркувань є людина у своїй, на жаль, складності. Незначна різниця у підставах рівняння дає карколомні різниці після проведення операцій. Так само відхилення від лінії в оцінці якогось твору мистецтва може стати каталізатором політичних переворотів. Правильно і послідовно партія засудила найвидатнішого з марксистських дослідників літератури двадцятого сторіччя — угорського професора Лукача; напевне, ентузіазм, який викликали його праці серед марксистів народних демократій, не був без глибших і прихованіх причин; бачили в ньому провісника філософічного відродження і провісника нової літератури, відмінної від літератури Радянського Союзу. Нехіть до мистецтва соціалістичного реалізму, помітна в його писаннях, відповідала вірі, загальній за перших років після другої світової війни, що в народних демократіях наука Маркса і Енгельса вийде на нові шляхи, не знані в Росії. Лукач висловлював цю віру в своїх книжках, отже був офіційно затаврований.

Спроби вийти поза коло, накреслене політbürom у Москві, кінчаються невдачею. Партия інтерпретує докладно гасло: «Хто не з нами, той проти нас»: хто не погоджується в найдрібніших деталях, той стає ворогом, і спихають його у зовнішню темряву. Жаден новий розумовий і політичний фермент не повинен постати

поза ортодоксальним сталінізмом, який старається зберегти за всяку ціну монополію «поступу» і «демократії». Коли б ця монополія була зламана, ересі поширювалися б, як вогонь. Інтелектуальний терор є засадою, якої, логічно міркуючи, не могла б усунути навіть перемога в світовому маштабі. Пояснення, часто застосовуване сталінцями, що це тільки *етап*, який випливає з «капіталістичного оточення», має в собі суперечність: поняття *етапу* включає передумову плянування наперед, тобто цілковитий контроль тепер і будь-коли. Цю суперечність усвідомлюють собі на Сході. Коли б її не усвідомлювали, не треба було б зображувати примусової участі в вічах і маршах, примусового голосування за один список, примусового підвищення норм, вироблюваних робітниками, як добровільних і спонтанних дій. Тут неясний, неміливий пункт навіть для найревніших сповідників. Ворог у потенційному стані буде завжди існувати, приятелем буде тільки той, хто схвалює на сто відсотків. Той, хто схвалює на дев'яносто дев'ять відсотків, буде вже прихованим ворогом, бо з одного відсотка різниці може вирости нова церква.

У такому підході криється божевілля доктрини. Партийні діялектики знають, що подібні спроби з боку різних ортодоксій завжди кінчалися невдачею; саме історичний розвиток розбивав формули, визнані за обов'язкові. Цим разом, однак, у Центрі правлять люди, які володіють діялектикою, отже в міру виникання нових конечностей будуть модифікувати доктрину. Судження окремої людини завжди можуть бути хибні, єдиним способом на це є піддатися без застережень проводові.

Та що зробити з не зформульованими прагненнями людей? Чому добрій комуніст раптом стріляє собі в голову без жадної виразної причини або втікає за кордон? Чи це одна з цих прірв, над якими здіймаються вміло сконструйовані мости? Люди, що втікають із народних демократій, подають як головну причину

звичайно те, що не можна там витримати психічно. Їхні спроби пояснення є, як правило, белькотінням: «там жахливо сумне життя», «я мав почуття, що перетворюється на машину». Невизначений жах повної раціоналізації людини не піддається сприйманню людей, які цього не досвідчили.

Щоб запобігти сумнівам, партія бореться проти будь-яких виявів сягання вглиб людської істоти, особливо в літературі й мистецтві. «Людина» як родове поняття там неприязно бачена. Той, хто замислюється над її внутрішніми потребами й тугами, буде звинувачений у буржуазних тенденціях. Нішо не повинне виходити поза опис її поведінки як члена суспільної групи. Це потрібне, бо партія, розглядаючи людину виключно як рівнодійну суспільних сил, є тієї думки, що людина стає таким типом, образ якого собі витворює. Це суспільна мавпа. *Що не висловлене, не існує*; тому, усуваючи можливість певного роду міркувань, ви автоматично нищите нахили до таких міркувань.

Я мушу тут запобігти можливому непорозумінню. Я не прихильник надто суб'єктивного мистецтва. Моя поезія була для мене засобом самоконтролю. Я міг на ній досліджувати, де проходить лінія, поза якою фальшивість тону доводить фальшивість настанови, — і намагатися не переступати цієї лінії. Досвід років війни навчив мене, що не треба брати в руку пера на те тільки, щоб інших повідомляти про свою розпуку і своє внутрішнє розбиття, бо це дешевий товар, на виробництво якого треба замало зусилля, щоб, виконуючи таку дію, відчувати до себе пошану; той, хто бачив мільйонове місто, перетворене на порох, кілометри вулиць, на яких не зберігся жаден слід життя, навіть кіт, навіть безпритульний пес, — той з іронією пригадував собі описи великоміського пекла у сучасних поетів: у дійсності пекла їхньої душі. Справжня «Спustoшена земля»⁵⁶ набагато страшніша від уявної. Хто не перебував серед страхіть війни й терору, не знає, який сильний

у свідка й участника протест проти себе самого — проти власних занедбань і власного egoїзму. Руїна і страждання є школою суспільної думки. Література соціалістичного реалізму дуже корисна, але, на жаль, корисна тільки для партії. Вона має зображувати дійсність не так, як людина її бачить (це була риса давнього реалізму, званого «критичним»), але так, як її розуміє. Розуміючи, що дійсність є в русі і що в кожному явищі існує одночасно те, що родиться, і те, що завмирає (тобто діялектична боротьба «нового» зі «старим»), автор повинен хвалити все, що висхідне, паросткове і засуджувати все, що стає минулим. Ця засада, застосовувана в практиці, означає, що автор у кожному явищі повинен добавати елементи клясової боротьби. Ведучи це розумування далі, одержуємо в висліді літературу педагогічного характеру: оскільки лише сталінці мають право представляти пролетаріят (висхідну клясу), «нове» і гідне похвали є лише те, що постає в наслідок стратегії і тактики партії. Отже метою літератури є творити взірці поведінки для читачів, які простують у напрямі, вказаному партією. Соціалістичний реалізм спирається на ототожненні «нового» з пролетаріятом і пролетаріату з партією. Він показує зразкових громадян, тобто комуністів (партійних чи безпартійних) і клясовых ворогів. Поміж цими двома родами людей є ті, які вагаються; проте вони мусять — відповідно до того, які нахили в них виявляться сильнішими, — опинитися в одному або в другому таборі. Процес цих змін,увінчанням якого є або повна поправа, або повний упадок, становить, крім малювання вже готових постатей приятелів і ворогів, — єдину тему літератури. Такий спосіб трактувати літературу (і взагалі мистецтво) є лекцією абсолютного пристосуванства. Чи цього роду пристосуванство сприяє поважній мистецькій праці? Висловлюючися лагідно, це сумнівне. Різьби Мікель-Анджельо є доконаним ділом, яке триває. Був момент,

коли вони не існували. Поміж їхнім неіснуванням та існуванням міститься творчий акт, якого не можна зрозуміти як підлягання «історичній хвилі»; бо творчий акт супроводиться почуттям свободи, а це свою чергою родиться з переборення опору, який здається абсолютним.

Хто справді творить, той є сам. А коли вдається йому створити, тоді появляється багато наслідувачів і прихильників, виявляється також, що твір потверджує якусь «історичну хвилю». Нема іншого шляху для людини, як довіриться унутрішньому наказові і кинути все на шальку, щоб висловити те, що здається їй prawdoю. Цей внутрішній наказ є абсурдом, якщо не спирається на віру в порядок вартостей, який існує поза мінливістю людських справ, тобто на метафізичну віру, Тут у скороченні трагедія ХХ сторіччя. Творити сьогодні можуть тільки ті, хто має цю віру (серед них є певна кількість сталінців, що практикують Кетман), або ті, що стоять на позиціях світського стоїцизму (що також, напевне, є формою віри). Для решти залишається жалюгідна брехня безпечного місця на «історичній хвилі».

Такі рамки, в яких розвивається життя в народних демократіях. Це життя з гарячковим темпом. «Будова соціалізму» не тільки є кличем; це будова в дослівному сенсі. Око перехожого зустрічає всюди риштовання; виростають нові фабрики, нові будинки бюр і установ; підноситься вгору крива виробництва; людські маси перетворюються з нечуваною швидкістю: щораз більше людей стає функціонерами держави і здобуває певний мінімум «політичної освіти». Преса, література, кіно й театр перебільшують ці дійсні досягнення. Якщо б мешканець Марса, що нічого не знає про справи Землі, судив про різні країни на підставі описів у видаваних там часописах і книжках, дійшов би безперечно висновку, що Схід населений розумними, яснодумаючими істотами, а Захід карликами й дегенератами. Не дивина, що до

подібного висновку доходить багато інтелігентних мешканців Заходу, яким Радянський Союз і залежні від нього країни вважаються легендарними островами щастя.

Громадянин народних демократій вільний від неврози, яка набирає таких різноманітних форм у капіталістичних країнах. На Заході людина стоїть перед суспільством, яке вона підсвідомо вважає чимсь не пов'язаним із собою. Людина грає свою особисту гру; суспільство визначає їй певні межі, яких вона не повинна переступати; взамін за що вона дістає гарантію, що ніхто не буде надто втручатися в її сфери діяльності. Якщо така людина програє, говориться, що вона сама собі винна. Хай помагає їй психоаналіза. На Сході нема ні протиставлення, ні межі між людиною і суспільством. Її програш чи виграш є публічною справою. Вона ніколи не сама. Якщо вона гине, то гине не через байдужість оточення, а тому, що, на жаль, оточення стежить за нею з надмірною увагою. Неврози, звичайні на Заході, є, як відомо, передусім наслідком самоти людини, отже в народних демократіях психоаналітики — навіть прийнявши, що дозволено б їм практикувати, — не заробили б ні сотика.

Страждання людини в народних демократіях є нового, досі невідомого роду. Людство знайшло ефективні засоби на віспу, тиф і сифіліс, які колись набирали характеру масових лих; життя в великих збірнотах витворило, однак, нові хвороби. Щось подібне трапилося російським революціонерам. Вони винайшли буцімто ефективні засоби на оволодіння силами Історії і на здійснення ідеального суспільства. Й Історія відплачується їм глумом.

Основна мета: усунення боротьби за існування, що було мрією теоретиків, — не досягнена і не може бути досягнена, якщо існує страх усіх перед усіма. Держава, яка мала, за словами Леніна, поступово відумерти, є

всемогутня і тримає меч над головою кожного громадянина, караючи його за необережне слово. Обітниці, давані час від часу громадянам, що держава почне відмірати з моментом досягнення панування над цілою земною кулею, не мають жадного ґрунту: ортодоксія не може звільнити тиску, інакше вона перестане існувати як ортодоксія. Діялектика, тобто внутрішні суперечності явищ, обертається проти діялектики, застосованої Центром: тим гірше для внутрішніх суперечностей явищ, тим гірше для дійсності. Хтось сказав, що двадцять сторіччя є сторіччям синтетичних виробів: синтетичного кавчуку, синтетичної бензини, — і так само була створена штучна діялектика, яка тільки з вигляду подібна до філософії Гегеля. Проте ця метода ефективна в боротьбі з ворогами. Людина, виставлена на її вплив, борсається безпорадно: це як боротьба проти гри математичних символів. Врешті вона піддається, і в цьому таємниця справжньої влади, більше, ніж у фантастичних наркотиках, про які оповідають.

Є вид комах, які наколюють гусениці інших комах і впорскують їм отруту; так зоперовані гусениці далі живуть, хоч вони паралізовані; в їхнє тіло комахи-отруйники складають яйця, і тіло гусениці править за живу харчову комору молодому поколінню. Подібно в голову людини в народних демократіях впорскується обезболюючий засіб; це діялектичний матеріалізм. Коли розум уже підготований, складаються там яйця сталінської інтерпретації; якщо ти вже марксист, говорять пацієнтові, то мусиш бути сталінцем, бо поза сталінізмом нема марксизму.

Наївні вороги отрути можуть думати, що, замикаючи твори Маркса і Енгельса в вогнетривких касах і не показуючи їх ні кому, можна запобігти небезпеці. Вони не беруть до уваги, що самі історичні події ведуть людей до того, що є предметом цих творів. Ті, хто ніколи не досвідчив на собі їхньої магнітичної сили, можуть себе

вважати щасливими, але невідомо, чи це підстава для гордості.

Тільки сліпі можуть не бачити трагічної ситуації, в якій опинився людській рід, коли забажав узяти свою долю у власні руки й усунути випадковість. Він підкорив себе Історії, а Історія є жорстоким божеством. Накази, які лунають з його уст, є голосом спрітних жерців, схованих у його порожньому нутрі. Очі божества так сконструйовані, що дивляться всюди, куди не подалася б людина; нема перед ними сховища. Коханці в ліжку відправляють свої любовні обряди під його іронічним поглядом; дитина грається в піску, не знаючи, що її дальнє життя зважене і вчислене до загального рахунку; тільки старі, яким залишилося небагато днів до смерті, можуть з деякою рацією твердити, що вже майже вирвались з-під його влади.

Філософія історії, що єманує з Москви, це філософія-сила; вона перетворює маси, диспонує танками і літаками. Проти когось, хто не хоче її визнати, виступає розтрощувальна могутність держави. Його також атакують із середини: йому кажуть, що його опір спричинений його клясовою свідомістю. (Як той, хто не хоче піддатися психоаналітичним процедурам, може бути обвинувачений у тому, що має намір таким чином захищати свої комплекси.)

Та не важко уявити собі день, коли мільйони людей, послухших цій філософії, повернулися б нагло проти неї. Такий день настав би, якби Центр утратив матеріальну силу: не тільки тому, що зник би тоді страх перед військовою могутністю; передусім тому, що в цій філософії успіх є інтегральною частиною розумування; програш відкрив би хибність штучної діялектики, яку перемогла б дійсність. Громадяні Імперії Сходу нічого так не бажають, як звільнення від терору, здійснюваного їхньою власною думкою.

У будинку Центрального Комітету стратеги перевидають прaporці на мапі баталії за панування над

умами. Все більші успіхи, все більше поширюється червоний колір, який на початку — в 1944 і 1945 роках — обмежувався малою групкою вірних, прибулих зі Сходу. Проте і мудреці є людьми. І їх навідує неспокій і дрижання. Порівнюючи себе до перших християн, а похід Нової Віри на плянеті до походу християнства в Римі, що розкладався, вони заздрять апостолам їхнього дару сягати вглиб людських сердець. «Вони вміли робити пропаганду! Куди нам до них!» — вигукнув із жалем один партійний сановник, слухаючи Євангеліє, передаване радіом. Нова (анти) релігія творить чудеса: вона показує тим, хто сумнівається, нові будівлі і нові танки. А якби чудес не стало? В руках, що оплескують, з'явилися б ножі і пістолети; піраміда думки завалилася б. Там, де вона стояла, довго не було б нічого, крім крові і хаосу.

БАЛТІЙЦІ

«Якщо будеш весь час думати про тих своїх балтійців і про табори, то знаєш, що станеться? — запитав мене у Варшаві мій приятель⁶⁷, який від недавнього часу звеличував без застережень діялектичну мудрість Центру. — Переживеш свій вік і станеш перед обличчям Зевса, а той простягне до тебе палець, — тут мій приятель зробив грізний жест вказівним пальцем, — і крикне: Ідіоте! Ти прогайнував життя, займаючися дурницями!»

Це правда, що трудно мені визволитися від думки про балтійців. Я можу дещо сказати на своє віправдання. Зацікавлення долею народів, тіла яких потоптав Слон Історії, свідчить про сантиментальну вдачу і не веде назагал ні до чого — з цим я можу погодитися. Лють, яку відчуваєш, читаючи мемуари XVI сторіччя, де автори — переважно священики — записують несвітські жорстокості, чинені еспанськими конкістадорами в Америці, нікуди не годиться. Вона не воскресить караїбів, убитих губернатором Понсе де Леон, і не подасть жмені поживи втікачам з країни інків, гнаних в Кордільєрах лицарями, що воювали вірою і мечем. Забуття покриває переможених, і хтось, хто вчитувався б надто пильно в реєстр минулих злочинів чи, гірше того, уявляв би собі ці злочини в подробицях, посивів би з жаху або збайдужів цілковито. Що простір, називаний Східньою Пруссією, був колись заселений народом прусів, яких спостигла з рук німецькомовних поклонників Христа така сама доля, яка спостигла караїбів, знане історикам, але в словах істориків нема розпуки матерів і страждань дітей, що, може, й правильне. Цивілізація, яка

означає себе прикметником «християнська», була збудована на крові невинних. Шляхетне обурення на тих, хто сьогодні пробує створити іншу цивілізацію, послуговуючися подібними засобами, не позбавлене фарисейства. Картотека злочинів буде зберігатись у відлюдному і безпечному місці, а коли вчений майбутніх часів сягне через пил і павутиння до цих томів, він визнає ті вчинки дрібними проступками в порівнянні з величчю здійснених діл. Більш імовірне те, що цих картотек зовсім не буде, бо, згідно з поступом, сьогоднішні володарі зробили висновок з простої правди, що те, що не існує на папері, не існує в дійсності.

Припустімо, що так і станеться. Проте наше ставлення до сучасності різнятися від нашого ставлення до минулого, байдуже, чи хтось це визнає за ваду чи за досягнення. Живу людину, хоч і віддалену на тисячі кілометрів, не так легко усунути з пам'яті. Якщо її піддають тортурам, її голос досягає принаймні тих, хто (шо для них аж ніяк не вигідне) має живу уяву. А якщо навіть ця людина вже не живе, то все ще це сучасність, бо той, хто її вбив чи видав наказ убити, сидить у якісь точці земної кулі за столом, на столі є хліб, вудженина і чай, а його діти тішаться принесеним від нього подарунком. Вимога, щоб на сучасне дивитися як на минуле і, не хвилюючися дурницями, як каже мій приятель, оглядати крізь історичний телескоп дозріваючі овочі завтрашнього дня, є сувереною вимогою. Є, мабуть, якась міра, якої не вільно позбутися, бо в протиправному разі дозріваючі плоди завтрашнього дня виявляться гнилими. Факт, що я так думаю, виникає з того, що останні дві тисячі років бачили не тільки поспіак, конкістадорів і катів, але що жили й діяли люди, для яких зло злом і таким мусіло бути назване.

Масові різні, терор революції, шал золота, нужда трудящих клас — так, але хто знає, до яких розмірів дійшли б ті лиха, якби кожен вважав, що слід мовчати і схвалювати. Мені здається, що, не хотячи схвалювати, я

краще бороню плоди завтрашнього дня, ніж мій приятель, який схвалює. Я беру на себе ризик помилки і плачу. Коли б я не погоджуався на цей ризик, замість того, що тепер пишу, я писав би тепер оду на честь Генералісимуса. При опануванні поетичного *métier* відданя звучного, ритмічного поклону особі видатного мужа не особливо трудне (праця цього роду нагадує працю над перекладом).

Балтицькі країни — Естонія, Латвія і Литва — лежать, як відомо, на краю великого континентального масиву. Затока відділяє їх від Фінляндії, Балтицьке море від Швеції. Народи, які їх населяють, не є слов'янські. Мова естонців споріднена з фінською. Зближені одна до одної мови литвинів і лотишів є дотепер загадкою для вчених: невідомо, звідки примандрували ці племена, щоб поселитися у низів'ях Німану і Дзвини. Відомо тільки, що вигублені пруси вживали подібної мови. З тих трьох народів тільки литвинам удалось у минулому створити велику державу, що й кордони сягали до Дніпра, й утримати її якийсь час. Слабо заселений простір трьох країн зазнав, з моментом прийняття християнства населенням, сильної колонізації — головним чином німецької і польської. У наслідок колонізації повстало двомовність: дійсні правителі — а були ними власники земельних маєтків — говорили по-німецьки (Естонія і Латвія) і по-польськи (Литва), частково тому, що пришельці принесли з собою свою мову і звичаї, частково також тому, що місцеві роди перебрали мову і звичаї пришельців; натомість народ уживав рідної мови і зберіг окрему культуру, що виводилася із стародавніх часів. Після першої світової війни три країни перестали бути провінціями російського царства і здобули самостійність. Радикальна земельна реформа усунула впливи землевласників. Національні мови стали мовами нових держав, а література і шкільництво звернулися до народних традицій.

У 1939 році населення трьох країн нараховувало

блізько 6 мільйонів, отже трошки більше, ніж населення Чіле, дещо менше ніж населення Швеції. Це були сільсько-господарські країни, що втримували рівновагу бюджету завдяки добре організованому експортові бекону, яєць, масла, збіжжя і птиці до Західної Європи. З цього погляду вони нагадували Данію. Зрештою, не тільки з цього погляду. Хто знає стиль життя фармерів, той легко уявить собі існування на цій прибалтицькій території. Добре розвинена кооперація полегшувала селянинові продаж його продуктів. Життєвий рівень мешканців, судячи з їхнього вигляду, з їхніх домів, їхнього харчування, буввищий, ніж в інших державах Східної Європи, може, за винятком Чехо-Словаччини. Естонці й потиші були в переважній більшості протестантами, литовці — католиками. Всі три народи відрізнялися завзятим патріотизмом, який часто доходив до шовінізму, що знаходить пояснення в минулому, твердому для цих народів. Військово всі три країни були беззахисні.

Доля трьох країн вирішилася у розмовах між Молотовим і Ріббентропом. Восени 1939 року Молотов зажадав військових баз. Уряди балтицьких країн поквапливо дали свою згоду (преса присвятила тоді багато статей тривалій, незламній дружбі з могутнім і добросердим східнім сусідом). У червні 1940 року під претекстом, що уряди не гарантують належної безпеки радянським солдатам, стаціонованим на базах, Червона армія перейшла кордони Латвії, Литви й Естонії. НКВД перебрало владу, а дотогочасний державний апарат перестав існувати.

Мій звіт про балтицькі країни не взятий із книжок чи часописів. Перше світло, яке я побачив у житті, перший запах землі, перше дерево було світлом, запахом і деревом тих околиць, бо я там народився, у польсько-мовній сім'ї над берегом річки з литовською назвою.⁵⁸ Ці події для мене такі живі, як живе тільки те, що читається з облич і очей добре знаних нам людей.

Наїзд еспанців мусів бути жахливим досвідом для ацтеків. Звичаї завойовників були несприйнятні, релігійні обряди незрозумілі, шляхи, якими ходила їхня думка, були незбагненні. Інвазія Червоної армії для естонців, потишів та литовців була не меншим струсом. Правда, старші люди пам'ятали невеселі часи царата, однаке це ні в чому не нагадувало царата, було стократно гірше. Протягом років, які ділили Росію від упадку царата, вона не наблизилася до Європи, а віддалилася, до зasad суспільної організації, ніколи не знаних в Європі. Думки й реакції завойовників були так само чужі завойованим, як секрети католицького богословія і поняття кастильської чести ацтекам.

Наказано вибори до парляменту. Проте ці вибори не нагадували ні в чому інституту, досі відомого під цією назвою. Існував тільки один список кандидатів, укладений новою владою. Чому ж міста і села були засипані летючками і пропагандивними брошурками, чому гучномовці закликали день і ніч, навіщо прикрашено портретами ваговози, навіщо вінки, віча і трибуни? Якщо є один список і нема жадного вибору, то навіщо пропаганда? Населення нічого нерозуміло. Проте в день виборів воно пішло масово голосувати. Треба було піти: віддавши голос, ви діставали печатку на пашпорті. Відсутність такої печатки на пашпорти означала, що власник пашпорта є ворогом народу; виявив зло волю, не хотів голосувати. Правда, населення, наївне, намагалося кидати подерті, замазані картки, так щоб голоси були недійсні. Визнавано, що вони дійсні і що означають «так». Вислід був імпозантний. Першим актом так обраних парляментів стало прохання включити республіки до Радянського Союзу. Це прохання вволено.

Одним із новообраних депутатів до литовського парляменту був товариш моєї ранньої молодості.⁵⁹ Ми пропливли з ним байдаркою багато десятків кілометрів різними річками Європи, топились у водопадах, мандрували неприступними гірськими стежками, разом

вітали сходи сонця в долинах Шварцвальду і між замками над Райном. За кілька років перед вибухом другої світової війни він став сталінцем. Хоч походив з Варшави і його присутність на території литовської держави на початку війни була більш-менш випадкова, його кандидатуру висунули (через незначну кількість комуністів у цих країнах кожного разу використовували), а що висунення кандидатури було рівнозначне з вибором, він став депутатом. Дивне це мусіло бути для нього переживання: голосувати за включення держави, з якою не єднали його ніякі зв'язки, до іншої держави, знаної йому тільки з пропагандивної літератури й урядової статистики. Це була новина, хоч відтоді люди мали у Східній Європі звикнути до подібного представництва окремих країн чужинцями, які навіть при потребі міняють прізвища.

Отже мешканці балтицьких країн стали радянськими громадянинами і мусіли підпорядковуватися приписам, обов'язковим для інших. З погляду нової влади та людська маса, що, зрештою, жила на рівні, в порівнянні з яким життєвий рівень інших громадян Союзу був нужденний, була скандалом, пам'яткою сивої давнини. Треба було її піддати вихованню. Тюрми заповнились, а незабаром почалися масові депортациі певних категорій мешканців до таборів праці, копалень і колгоспів у глибину Союзу, переважно до полярних районів. У 1941 році цей обшир захопила німецька армія. Нацисти своєю чергою приступили до вимордування категорії населення, яку, згідно зі своєю доктриною, вважали небажаною, тобто всіх жидів, незалежно від їхньої класової приналежності, віку і статі. Вони виконали це завдання з великою точністю. Одночасно вони вивозили до Райху великі кількості примусово вербованих робітників. У 1944 році балтицькі країни знову захопила Червона армія, і Центр почав уподібнювати цей простір до інших просторів держави. Найактуальнішим завданням було знищити дотеперішню земельну структуру, що

спиралася на заможні селянські господарства. Проте колективізація наразилася на значні перешкоди. Метода «поглиблення клясової боротьби на селі», тобто використовування антагонізмів між бідними і багатими селянами, давала слабі висліди. Велика кількість зброї, що залишилася після воєнних дій, і досвід партизанщини заохочували до опору. Селяни втікали в ліси і творили там збройні загони. Карні експедиції оточували села і вбивали тих, що залишились у дома. Це тільки підсилювало опір, бо не раз усе населення навколошніх сіл з дітьми і жінками воліло приєднатися до партизанів, ніж наражатися на певну загибель. З уваги на ворожі настрої населення треба було вдатися до радикального засобу, тобто до масових облав, вантаження в вагони і вивозу на незаселені простори Евразії. Роки, за яких Західня Європа почала втішатися непевним і перериваним моментами паніки миром, не були мирні для балтицьких країн. Села, мешканці яких втекли, були вбиті або вивезені, стояли безлюдні й пограбовані, вітер свистав у вибитих вікнах і виламаних дверях. «Гітлери приходять і відходять, але народи залишаються», — сказав Він, коли вже був певний перемоги над Німеччиною. Щодо менших груп населення це речення треба радше змінити на інше: «Народи приходять і відходять, але країни залишаються». «Літва то буде, но літофцеф не буде», — сказав у 1946 році сановник Центру.

Скільки населення втратили ці країни, заки їхня господарська структура була пристосована, тобто до року 1950, не знаю, і, мабуть, ніхто не знає статистики. Показником могла б бути кількість прибулих з глибини Союзу, спрямованих наказом на місце, звільнене від тубільців. Процес не закінчений. На село привозять колгоспників, до міст — кадри адміністрації та їхні родини. У містах усе більше чути російську мову, ніж естонську, лотиську чи литовську. Серед партійних кадрів і вищих службовців переважають російські прізвища, а з місцевих прізвищ частина є прийнятими на

актуальний ужиток псевдонімами. Населення Радянського Союзу має бути перемішане: тільки розчиняючи окремі національності «в російському морі»⁶⁰, можна досягнути мети, тобто єдиної культури й єдиної універсальної мови. Територію, яка колись сполучала балтицькі держави з Німеччиною, тобто пограниччя Східної Пруссії, заселено ґрунтовно російським населенням; тамтешнє більше місто Кенігсберг, у мурах якого народився і провів усе життя Кант, перейменовано на Калінінград, і воно вже не відрізняється від Тули чи Самари. З островів, розташованих при берегах Естонії, естонські рибалки вже не виrushають рибалити. Казан, у якому варяться балтицькі народи, повинен бути щільно замкнений.

Школи й університети очевидно вживають рідної мови. Також книжки. Адже нищення національностей не є метою. Метою є нищення клясового ворога. Коли молодь навчиться по-литовськи, по-естонськи чи по-потиськи, як бути добрими патріотами Союзу і як слід цінувати все, що походить із Центру, російська мова вийде переможцем із конкуренції і настане перехід до вищої фази свідомості.*

* Я підійшов до портрета Сталіна, зняв його зі стіни і, поставивши на столі, з обличчям у долонях дивився і думав. Що я повинен зробити? Обличчя Вождя, як завжди, таке спокійне, його очі дивляться так ясно, далекосяжним поглядом. Здавалося мені, що цей проникливий погляд пробиває стіни моєї малої кімнати і йде в простір, щоб охопити усю земну кулю. Не знаю, що подумав би про мене хтось, хто побачив би мене в цю мить. Але кожним моїм словом, кожним моїм жестом, кожною краплею крові я відчував, що в цю мить ніщо для мене в цілому світі не існує, крім цього найдорожчого, коханого обличчя. Що я повинен зробити? «Радянський уряд дрізправляється з ворогами народу рішуче...» Це твої слова, товаришу Сталіне. Я вірю їм свято. Тепер знаю, як учинити. («Pergale» — «Перемога», орган Спілки письменників Литовської РСР, ч. 4, квітень 1950, стор. 52, цит. за «Lithuanian Bulletin». Нью-Йорк, ч. 7-12).

Звідки ж тут привід до гніву? Світик балтицьких країн — це був світик, знаний із сільських образів Бройгеля. Руки, що стискають склянки, розсміяні червоні пики, ведмежа важкувата добродушність, селянські чесноти: працьовитість, господарність, заподіливість, і селянські гріхи: жадоба, скупарство, постійна турбота за майбутнє. Пролетаріят був нечисленний, промисловість слабо розвинена, земельна реформа розподілила більшу земельну власність поміж селян. Чому ж би це мало тривати? Непрощений анахронізм куркульства мусів бути знищений, а життєвий рівень знижений так, щоб зрівнявся з життєвим рівнем населення решти Союзу. Щодо драстичних метод, то кінець-кінцем кожний мусить колись умерти. Припустім, що значний відсоток населення знищила чума, а не карні експедиції. З моментом, коли ми війзнаємо історичну конечність за різновид чуми, перестанемо ронити сльози над долею жертв. Чума чи землетрус назагал не викликають обурення. Стверджуєте катастрофу, відкладаєте газету й істе далі спокійно сніданок. Бо бунтуватися можна тільки проти когось. Тут так само нема нікого. Люди звершили це в повному переконанні, що вони виконують історичну повинність.

А однаке лист, який я мав у руках, був прикрій. Він походив від родини, вивезеної в березні 1949 року з однієї з балтицьких країн на Сибір, і був адресований до рідні в Польщі. Родина складалась із матері і двох дочок. Лист описував сухо і стисло працю, що її вони виконували в колгоспі за Уралом. Кінцеві букви окремих рядків були дещо товстіші, і, читаючи прямовисно, дістаєш слова: «Вічні невільниці». Якщо такий лист випадково потрапив до мене (я відвідав людину, що його отримала, і нічого не знав про лист раніше), то скільки інших, подібно замаскованих ознак розпуки дійшло до осіб, які не зробили з них жадного вжитку, бо не могли? І, математично обчислюючи, скільки таких листів не написано, і скільки тих, що могли були їх

написати, вмерло в непривітних зонах півночі з голоду й непосильної праці, повторюючи ці безнадійні слова: «Невільник навіки»?

Мати і двоє дочок, якщо живуть, носять у цю мить воду з колодязя, і мати журиться недостатньою пайкою хліба, одержуваною нею в заплату. Може, навідує її також турбота про майбутнє дочок. Мешканець Нью-Йорку, перенесений до села в Конго, почував би себе більш-менш як балтієць за Уралом: така різниця в чистоті, гігієні і найбільш навіть поверхових прикметах цивілізації. Ті, що були там, потвердять, що я не брешу. Мати вмре, але дочки мусять залишитися назавжди, бо з таких заслань нема вороття. Їм доведеться вийти заміж і заховати в собі щось, що незрозуміле для оточення, щось, чого вони не будуть здібні передати своїм російськомовним дітям.

Можливо, що ні мати, ні дочки не відзначалися особливими чеснотами. Мати ходила з грубим молитовником щонеділі до костьола, але вдома була чортицею і виявляла хворобливу скупість. Дочкам були в голові тільки витребеньки і суботні танці на мураві, улюблені в їхній рідній стороні. Вони ніколи не читали ніякої поважнішої книжки, чужі були їм прізвища Платона і Гегеля, Маркса і Дарвіна. Вивезено трьох жінок, бо вони були куркульками. Їхнє господарство мало близько 30 гектарів землі. Користь для людства з їхнього спокійного життя на господарстві, поза певною кількістю кілограмів виробленого сиру і масла, була мінімальна. Постає питання: вільно чи не вільно знищити три такі істоти в ім'я вищих цілей? Муртібінгісти відповідають, що вільно. Християни і псевдохристияни, що не вільно. Ні одні, ні другі не зовсім послідовні. Дев'яносто відсотків аргументів, уживаних муртібінгістами в їхній пропаганді, зверненій до широких мас, покликається на кривду людини. На дні їхніх емоційних клічів завсіди закладені звернення до морального обурення. Християни твердять, що не слід нікого кривдити, бо кожна

людина цінна, але, проголосивши так прекрасний погляд, вони вже не кивнуть і пальцем, щоб тій допомогти. Не тільки не обходить їх доля балтійців, але вони байдужі й на інші види знищення, ніж облави і примусові заслання. Наприклад, духовну смерть широких мас, що вдень тяжко працюють, а ввечорі засуджені на отруту кінотеатру і телевізії, вони вважають цілком нормальнюю.

Пабльо Неруда, великий поет Латинської Америки, походив із Чіле. Я перекладав багато його віршів на польську мову. Я тішився, коли вдалося йому втекти з рідної країни перед арештом. Пабльо Неруда комуніст. Я вірю йому, коли він пише про нужду простолюддя в своїй країні, і ціню його за велике серце. Тому що Неруда, пишучи, думає про своїх братів, а не про себе, дана йому в нагороду могутність слова. Проте, коли він протиставляє божевіллю капіталістичного світу щасливе, радісне життя людей Радянського Союзу, я перестаю йому вірити. Я вірю йому, доки він пише про те, що знає. Перестаю вірити, коли він починає писати про те, що я знаю. Тут і розходження між віросповідниками зі Сходу і віросповідниками з Заходу. Комуніст із Заходу потребує візії золотого віку, який ужсе здійснюється на землі. Муртібінгіст зі Сходу докладає всіх зусиль, щоб закоренити цю візію в умах, але він не забуває, що це хосенна брехня. Його розумування правильне. Різні революції знали моменти терору, застосованого проти противників нового порядку. Ніхто сьогодні не плаче над французькими аристократами, що їх голови впали на гільйотині. Однаке дотеперішні революції були дрібними подіями в порівнянні з революцією, яка відбувається сьогодні. Вони прямували до повалення нечисленної кляси, що стояла на перешкоді прагненням творчих і штучно гальмованих сил. Сьогоднішня революція не може задовольнитися хвилею терору, потрібною для закріplення нової влади. Клясова боротьба триває, доки економічна основа, на яку може спиратися

клясовий ворог, не буде усунена; предметом діяння революції є багатомільйонові маси дрібних виробників, тобто селян і ремісників, а також приватних продавців послуг. Постійний опір з боку цих мас, упертість їхньої психіки, що використовує кожну нагоду, щоб відроджувати давні форми господарства, вимагає рішучих засобів. Треба до цього додати, що революція перемогла в відсталій країні і що будь-якої миті від 1917 року загрожує регресія, чи то в формі внутрішнього розкладу, чи збройної інтервенції ззовні. Отже зрозуміло, що момент терору давніх революцій розтягається в Найбільшій революції на довгі десятки років. А де терор і нужда, ні кому не може бути добре. Золотий вік належить до майбутнього. Центр оповістив, що він уже на етапі здійсненого соціалізму і прямує до наступного етапу, тобто комунізму. Отже треба очікувати нового етапу. Теперішній момент, бачений із відстані, наприклад, з року 2950, буде здаватися так само коротким, як нам здаються роки терору Французької революції, а кількість двох сот чи трьох сот мільйонів жертв не викличе більшого зацікавлення, ніж скількись там тисяч французьких аристократів.

Уявім собі зустріч двох переконаних прихильників Центру (я буду ще опис на наполегливій обсервації подібних зустрічей). Один із них походить зі Сходу. Він має за собою три роки, проведені за брамами в'язниць і таборів примусової праці там. Він не запомнився і не змінив переконань. Хоч не був винний, він уважав: де дрова рубають, там тріски летять, і менший чи більший відсоток невинних серед його співв'язнів не доводить нічого: краще засудити двадцятьох невинних, ніж випустити одного шкідника. Переможний іспит цього випробування є джерелом моральної сили для нього і пошани, якою він користується поміж колегами з партії. Він знає, що країна, яку він добре пізнав з погляду машинерії, схованої за сценою, є юдоллю нужди і скреготу зубів. Однак певність історичної конечності і

візія далеких плодів завтрашнього дня спричиняють те, що дійсність, яка існує кілька десят років, не здається йому особливо важливою. Другий є західним комуністом. Його увага звернена передусім на неправди устрою, в якому він живе. Він повен шляхетного обурення і туги за здійсненим там, звідки приїжджає його товариш. Товариш дивиться на нього доброзичливо, і слова, які він говорить, точно відповідають очікуваному. Часом тільки в очах з'явиться ледве помітна іскорка гумору. Це людське, не можна мати до нього претенсій за це. Гумор, легко приправлений заздрістю. Моральне обурення й ентузіазм того другого — це вже для нього недосяжна розкіш моральної вигоди. Коли людина, з якою він розмовляє, знала б, коли пережила б те, що він, як виглядала б її віра? Досвід показав, що більшість цих західняків не витримує нервово довшого перебування в Центрі. Доза для них засильна. Вони можуть бути дуже корисні як місіонери серед поганців або тоді, коли їхня країна зайнята визвольною армією. Коли вже нема вороття, їхні внутрішні сумніви не скоять уже більшої шкоди справі.

Я згадав про Неруду. Питання балтів удесятеро важливіше для кожного сучасного поета, ніж справи стилю, метрики і метафор. Єдиною поезією, гідною цієї назви, є сьогодні есхатологічна поезія, тобто така, яка заперечує сьогоднішній нелюдській світ в ім'я великої зміни. Читач шукає надії і не дбає про поезію, яка сприймає те, що його оточує, як щось *незмінне*. Як хтось обдарований тим близьче не збагненим унутрішнім ладунком, який називається поезією, він не зуміє чинити опір загальному очікуванню і буде шукати, перевертаючися, встаючи, знов падаючи і підіймаючись наново, бо він знає, що такий його обов'язок. Поезія революціонерів стоїть мистецьки назагал вище, ніж поезія камерних мистців, бо її зміст, близький людським бажанням, визволяє слова з пелюшок переходної літературної моди. Слабість революційної поезії появляється там, де

вона починає прославлювати вимріяне майбутнє як щось, що вже здійснилось або здійснюється на частині земної кулі. Трудність схвалювання полягає не в тому, що «позитивні» вартості суперечать самій зasadі літератури. Трудність схвалювання полягає в тому, що для своєї ефективності схвалювання мусить бути побудоване на правді. Незгідність слів з дійсністю мститься, навіть якщо автор діє в добрій вірі. Сантименталізм, тобто така експлуатація почуттів, коли вони стають самоціллю у відриві від предмета, який їх викликав, не веде до доброго писання. Дійсність раніше чи пізніше перевіряє літературу. Хитромудрі способи цілковитої ізоляції від дійсності, практиковані письменниками-муртібінгістами, примушують замислитися. Я знаю поета, який після пакту Молотов-Ріббентроп і вибуху другої світової війни опинився в одному з міст, зайнятих Червоною армією. Поет дуже боявся, бо в місті тривали масові арешти, і раз-у-раз хтось зникав із його друзів і знайомих. У паніці він засідав дороботи, і з-під його пера виходили лагідні поеми, які зображували благословенство миру й ентузіазм соціалістичного будівництва. Я запам'ятав вірш, у якому він вихвалив «щасливі, заможні колгоспи» Радянської України. Кілька місяців пізніше, коли німецька армія почала наступ, населення «щасливих, заможних колгоспів» вітало німців як визволителів з-під ярма, і щойно бездумні жорстокості завойовників переконали це населення, що воно помилялося. Що не є ніяким аргументом проти устрою: кілька десятків років є надто короткою виховною добою. Зате це аргументи проти віршів поета.

Двоїстість етичних мір, застосовуваних до того, що діється поза Імперією і в її кордонах, унеможливлює чесну літературу. Діялектичне розумування може бути зовсім у порядку, але мистецтво не родиться з діялектичного розумування: воно черпає зі значно глибших і первісніших покладів, відкладених у людині поколіннями. Цей факт може бути не на руку правите-

лям-філософам, які хотіли б бачити літературу чисто діялектичною, такою, що живилася б розумінням історичних процесів. Але те, що вони нагороджують як літературу, є тільки її видимістю. Почуття, втиснуті силоміць під поверхню, затрують весь твір і надають йому полиску фабрикату. Цей полиск перестерігає споживача: увага, серйоне виробництво! Найшляхетніші слова мають тоді мертвоту орнаменту.

Припустім, що ми визнаємо конечність терору за часів революції і що балти, як антиреволюційна група повинні бути неминуче знищенні. Проте зараз таки постає сумнів: чи можна ставити знак рівняння між тимчасовим, імпровізованим терором і довготривалим терором. Невідомо, чи, оглядаючи з перспективи тисячоліть події нашого віку, хтось візнає гільйотину і вивози цілих національних груп, практиковані десятиліттями, за тотожні явища. Рік і десять років — не рівні. Елемент часу міняє якість діл. Терор, проваджений довго, вимагає постійного апарату і набуває тривкості інститутції. Вивезені можуть хотіти втікати. Рідня вивезених аж ніяк не захоплена, і доцільно включити її в наступний список. Сім'ї рідні є ненадійним елементом, і можна їх тримати в шорах тільки за допомогою страху, що їх постигне подібна доля. Тому що селяни, з яких зроблено силоміць працівників колгоспів, працюють нерадо і радше байдужі до прибутків, які не пливуть до їхньої кишень, заохоченою може бути тільки страх. Зрештою, страх є цементом суспільств, знаним здавна. В ліберально-капіталістичному господарстві страх перед браком грошей, перед утратою роботи, перед зсуненням на щабель нижче по суспільній драбині штовхає людину до зусиль. Проте тут появляється голий страх. У капіталістичному місті зі стотисячним населенням десять тисяч, наприклад, могло переживати страх з приводу безробіття чи можливости втрати праці. Цей страх бачиться ім індивідуальним становищем, трагічним через байду-

жість і нечутливість оточення. Проте якщо сто тисяч людей живе постійно в страху, вони витворюють збірну атмосферу, яка тяжить над містом, як велика хмара. Золото відчує людину від її самої, робить її карликом. Голий страх, поставлений на місце капіталу, відчує людину не менше і навіть набагато ефективніше.

Проти влади страху передбачено засоби: виховання нової людини, для якої праця перестала б бути прокльоном Адама, а стала б радістю і гордістю. Служить цій меті величезна література. Часописи, книжки, кіно, радіо мають за тему як це перетворення людини, так і збудження ненависті до ворогів, які хотіли б унеможливити це перетворення. У міру того, як людина буде вчитися виконувати свої обов'язки перед суспільством добровільно і з радістю, дози страху будуть зменшуватися. Так народиться врешті вільна людина.

Чи народиться за допомогою застосуваних метод, є питанням віри. Якщо все на світі піддане розумово пізnavальним законам, якщо свобода не є нічим більше, як розумінням цієї всезагальної раціональної конечності, якщо людина здібна досягти повної свідомості, для якої те, що конечне, і те, чого треба хотіти, є одним і тим самим, тоді нове вільне суспільство можливе в майбутньому. У цьому значенні комуніст, який пробув три роки у в'язницях і тaborах примусової праці, був вільний, бо засоби, застосовані проти нього і йому подібних,уважав раціональними і конечними. І також у цьому значенні мають рацію письменники народних демократій, коли твердять, що вільна людина *вже* народилась, і нею є радянська людина. Якщо, однак, божественна свідомість (для божества не існує вибору, бо не потребує вибирати хтось, хто бачить усе ясно) неприступна людині, завсіди певна кількість людей зробить помилковий вибір з погляду урядових філософів, а послаблення напруження страху буде загрожувати переворотом. Отже Голий Страх буде так само мало схильний до добровільної абдикації, як і капітал. Молода людина в

Москві, народжена і вихована в новому устрої, є на поганому шляху, коли робить вибір і звертається до Достоєвського, який подібну дилему розв'язував пессимістично.

Але тим часом є справа балтів. Поведінка у відношенні до них не є аж ніяк бездумною жорстокістю. Їхня доля точно така самісінька, як інших народів, що живуть у межах Союзу. Не видно причин, щоб з ними поводитись інакше. Яскравість випадку полягає в тому, що вони були приєднані нагло і були зовсім не підготовані до нових умов, бо не пройшли через ніякі посередні стадії. Крім цього, вони стояли значно вище цивілізаційно від решти громадян і, не будучи слов'янами, мають труднощі з вивченням російської мови (я бачив на радянському фільмі малу естонку, яка виголошувала вірші Пушкіна; її вимова була дуже смішна). Безсумнівні національні різниці є тут поважною проблемою.

З моментом досягнення перемоги і стадії соціялізму на всій земній кулі народи мають поволі перестати існувати; має витворитись одна універсальна мова, яка, як каже Він, не буде ні російська, ні німецька, ні англійська, і радше буде стопом різних мов. Можна припустити, що, заки це станеться, на значній частині землі вже прищепиться російська мова, яка, зрештою, пізніше буде становити підставу нової універсальної мови (адже кажуть, що французька мова була мовою феодалізму, англійська — мовою капіталізму, а російська є мовою соціялізму). Існування націй не піддається раціональному обґрунтуванню, проте в теперішній фазі треба з ними рахуватись як з фактом. Рекомендується підтримувати розвиток національних культур, проте лише в тій мірі, в якій це готує перехід до дальшої фази. Те, що зближує культурно дану націю з російською, гідне опіки. Гідне також опіки все, що сприяє закріпленню устрою. У науковій ділянці можна навіть заохочувати нації до змагання при умові, що буде

збережена пошана до примату російської науки (в одній із народних демократій делікатно відраджували групі вчених публікацію вислідів їхніх наукових праць, бо висліди були задобре, і це могло б спровокувати враження конкуренції з російською науковою на цій ниві). Треба постійно мати перед очима далеку мету, тобто злиття націй в одну цілість. З цієї причини націоналізм заслуговує безоглядного викорінювання. Націоналізм можна визначити як переконання, що національна культура полягає в «національному змісті в національній формі», тоді як відомо, що зміст національних культур був досі завжди клясовий. Протилежністю націоналізму є формула; «культура національна формою, соціалістична змістом», а оскільки російська нація провела революцію і встановила зразки соціалістичної культури, черпаючи зі свого дорібку, націоналізм можна також коротко визначати як антиросійськість. Менші національні групи, якщо хворіють антиросійськістю, можна ліквідувати в цілості (наприклад, успішно вдалося вивезти з Кримського півострова весь народ кримських татар). Якщо йдеться про більші нації, процес боротьби з антиросійськістю розкладений на довгі етапи. На Україні можна відзначити помітні успіхи. Все більше молодих українських письменників переїжджає до Москви і пише по-російськи. Українські поети і критики, які хотіли творити окрему українську літературу, вже не живуть. Не живуть також актори, які писалися національним театром і зайшли дещо задалеко, хоча змагатися з російським театром. У балтийських країнах справа на якнайкращому шляху. Щодо народних демократій — застосована там схема інша, і програма далекого прицілу, успішно здійснювана, є модифікацією досвіду, здобутого вже раніше.

Завдання трудне, бо окрім народів обтяжені власним минулім і склонні вважати свою культуру своїх імущих клас, наприклад, балтийські народи —

культуру своїх куркулів. Вони протиставляють цю культуру російській. Та як же можна порівнювати! Російський народ є великим народом; він носив у своєму лоні революцію, як мати носить плід. Його минуле, вагітне найбільшим досягненням в історії, тільки блюзнір захоче порівнювати з минулим народів, визволених російським народом. Російський народ є спасителем світу.

Немає жадної жорстокості. Вбивають тих, кого треба вбити, тортурують тих, від кого треба здобути зізнання, депортують групи, які треба депортувати. Якщо вони легко гинуть, перенесені в чужі імумови, то це вина клімату, тяжкої праці і недостатнього харчування, а цього не можна змінити на теперішньому етапі. Трудно вимагати, щоб країна, яка несе на собі таку велику місію, забезпечувала своїх в'язнів так, як Англія забезпечує своїх вояків. Можливо, що вони не вмирали б тоді так швидко, але їхня праця перестала б виплачуватися. А зрештою, заки харчі дійдуть до в'язнів, адміністрація таборів розкрадає їх. Все зміниться, коли піднесеться життєвий рівень. Тоді і в'язням буде краще.

Вищенаведене розумування не позбавлене подиву гідної далекозорости. Народи Середньої і Східньої Європи були націоналістичні до шаленства і готові масакрувати один одного, аби тільки здобути від свого сусіда клаптик території. Сьогодні вони бачать, яке це було нерозсудливе (що, зрештою, не спинило б їх правдоподібно перед схопленням один одного за горло, якби зник контроль Центру). Під управлінням Центру вони погоджуються на взаємні поступки: поляки відступили своїх східні території, німці схвалили лінію Одра-Ніса, чехи і угорці не мають уже претенсії до Закарпатської Русі. У республіках зникає питання меншин, всі вони перебирають монолітний господарський і культурний зразок з Центру, і тим, що їх іще

відрізняє, є мова. Трудно заперечити правильність великого пляну.

Єдиним клопотом є пацієнт, який виривається і кричить. Фльобер у «Мадам Боварі» описує операцію « pied bot», проведену доктором Боварі. Цей провінційний лікар на спілку зі своїм приятелем, аптекарем Омє постановив вилікувати служника з місцевого заїзду, що був кульгавий. Після багатьох зусиль удалось його намовити, щоб погодився на операцію. Доктор Боварі обіклався медичними підручниками, і на його доручення сконструйовано дерев'яну скриньку, що важила вісім фунтів, обладнану в середині залізними гаками, шрубами і шкіряними сідельцями. Операція вдалася знамено-то, після чого ногу зашрубовано в скриньку. «Слава! Тричі слава!» — вигукнув місцевий щоденник. «Ось нагода, щоб гукнути, що сліпі прозрять, а хромі будуть ходити! Але те, що колись фанатизм обіцяв своїм вибранцям, наука запевняє сьогодні всім людям!»⁶¹ На жаль, п'ять днів пізніше з пацієнтом почало діятись щось недобре. Він ревів з болю. Відкрили скриньку і ствердили, що нога опухла і вкрилася чиряками. Двоє друзів вирішило, що, очевидячки, вона була зашрублена заслабо. Прикрутили шруби. А все ж таки пацієнтові було все гірше. Лікар, закликаний із сусіднього містечка, ствердив ґанґрену і ампутував ногу. Звичайно, Фльобер був злоспивий і кепкував із культу прогресу пана Омє. Це аж ніяк не означає, що операції, роблені добрими лікарями, не можуть удаватися. Але залишається сумнів, чи лікар, з яким маємо справу, є добрым лікарем.

«Це все властиво нудне, — сказав мені сановник однієї з країн народної демократії. — Я це вже бачив у Росії. Етапи заздалегідь вимірені і приходять один за одним з математичною точністю. Єдине цікаве: як реагує людський матеріял».

Здається, що людський матеріял має особливу прикмету: він не любить, коли його вважають тільки

людським матеріялом. Почуття, що треба цілковито піддатися заходам, устійнюваним у Центрі, і позбутися якогонебудь впливу на зміни, хоч логічно легке до вияснення *ex post*, але завсіди приголомшиве, людському матеріалові його трудно витримувати.

Парляментарна система може бути в багатьох випадках фікцією, яка запевняє владу завжди тим самим суспільним групам. А проте можливість піти до виборчих урн і кинути свій голос проти когось має вартість живильного тоніку. Також участь у демонстрації, спрямованій проти якогось міністра, страйкова дія чи читання опозиційної преси дають моменти емоційного відпруження, правдоподібно, дуже потрібні. Національна гордість може бути абсурдним почуттям, але гордість півня, який походить по власному подвір'ю між курами, не менш абсурдна, є біологічно корисна. Зрозумінню психологічних мотивів треба приписати засоби діяння на маси, застосовані правлячим Центром: величезні марші, прaporи, портрети вождів; пропаганду під час виборів, яка з погляду здорового глузду є викиданням грошей, бо є один список, і вислід заздалегідь передбачений; маніфестації ненависті до ворогів. Також національну гордість узято на увагу: служити їй мають національні прaporи, щоденно подавані вісті про господарські чи культурні досягнення країни, нові будинки, шляхи, залізниці і успішне виконання виробничих плянів. Діяння ефективне завдяки повторам тих самих клічів. Але відсутній якийсь невловний елемент, і людський матеріал ние від почуття *фікції*. Ніщо не спонтанне. У власній професійній праці можна набувати виправданої гордості. Проте коли сягаеш далі, все визначене. Вже завтра десь на верхах може бути ухвалене рішення, яке усуне весь уряд, пересуне кордони країни, або може появитися наказ, що треба ненавидіти тих, що вчора вважалися приятелями. Канали для національної гордості видимо недостатні,

якщо стан умів естонців, литвинів, лотишів, поляків, чехів, угорців, румунів і болгарів виправдує припущення, що від різання кожного росіяніна, який попадеться під руки, стримує їх тільки страх; і можна гадати, що також партійні кадри цих країн не відмовили б собі у такій великій приємності. Можна вболівати над відсталістю цих народів і висловлювати надію, що соціалістичне виховання це змінить. Проте не треба заплющувати очей на прику дійсність. Що гірше, можна було б розвивати подібні припущення про народи, які терпляче і відзначно давнішого часу виховувалися.

Анексія балтицьких країн мешканцеві Чіле або Мексики здається інцидентом без значення. Інакше багатомільйонним масам населення народних демократій. Від багатьох років вони розмірковують у думках цей, як не як, незвичайний вчинок великої держави, що знаходить аналогію тільки в політиці колоніальних держав. Якщо Великий Союз є федерацією і може поглинуть довільну кількість республік, то колись мусить прийти черга на інші країни. Якщо те, що там сталося після анексії, має бути префігурацією речей, які прийдуть, то треба очікувати масових депортаций і заселювання міст і сіл прибульцями з глибини евразійського континенту. Такий момент увиждається свідомості громадян країн, про які пропаганда любить говорити як про суверенні, як Страшний Суд. Анексія балтицьких країн стала поважним психологічним чинником. Підводячи свій щоденний рахунок слів і діл, громадянин міряє їх не стільки їхньою придатністю на сьогодні, скільки тим, як вони будуть йому запічені в майбутньому, в той вирішальний день.

Мій приятель, який остерігав мене перед гнівом Зевса, — філософ. Він провадить життя серед книжок і знає, що, незалежно від дрижання людського матеріалу, не бракуватиме йому гарних видань Люкреція, друкованих у Москві. Чим більше буде рости Велика Будівля, тим більше буде появлятися видань клясиків, і мудра

людина, яка погорджує мізерною сучасною літературою, знайде завсіди багато солодощів з історії філософії, з давніх письменників і зі складних, але захопливих досліджень над діялектичним матеріалізмом. По суті не може бути нічого кращого для філософа, як жити в країні, правленій людьми, в порівнянні з якими президенти, королі і прем'єр-міністри минулої ери були всього тільки імпровізаторами. Кожний день спливає йому в напруженій розумовій праці, а коли він зустрічається з подібними собі, знає, що це вчені, які не гайнуть часу і черпають, як і він, з криниці діялектики. Зустрічі цих людей не мають у собі нічого з безплідних і незобов'язуючих метикувань інтелігентів. Це зустрічі науковців суспільної будови. Мій приятель не вірить у «філософування». Людина є суспільною твариною, а її думання є відбиттям руху матерії. Шукачі правди є блазнями, тим більш гідними погорди, що намагаються заперечувати, ніби зміст їхнього думання є тільки відбиткою історичних процесів. Це реакціонери, бо служать інтересам, ворожим пролетаріатові, який, підіймаючись, з неминучою конечністю створив єдино правильну методу діялектичного матеріалізму. Перемога Радянського Союзу є так само певна, як певне те, що дерева випустять листя на весні. Людина, яка зрозуміла неминучість, щаслива і вільна, бо поза зрозумінням неминучості всяка інша свобода є ілюзією. Мій приятель гадає, що ті, хто страждає у новому устрої, самі собі винні. Люди, які є предметом арештів і депортаций, це дурні, і не треба їм співчувати. Їхнє обтяження минулим таке велике, що вони нездібні зрозуміти законів розвитку. Коли б зрозуміли, не постигло б їх ніщо погане, їхнє життя було б творче й спокійне.

Мій приятель любив мене, бо бачив у мені велику огиду до буржуазії, тобто до ментальності тупої і запамороченої, для якої не існують гострі образи явищ, схоплюваних у русі. Він не помилявся, приписуючи мені

внутрішнє полум'я, яке все життя було причиною моїх страждань. Я завжди тужив за людиною, яка була б твердою, ясною і чистою, а дивлячись на людину таку, яка є, я відвертав очі з соромом і відвертав очі з соромом від себе, бо був до неї подібний. Вся моя поезія була *відкиданням*, погордою до себе й інших за те, що тішаться тим, що не гідне любови, вболівають над тим, що не гідне болю. Отже, хіба я цим самим не належав до нових будівників світу, які мають візію людини з надлюдською чистотою? Я напевне був «добрим поганцем», бо моя запеклість була запеклістю більшовиків. Всюди поза країнами, які здійснюють нову людину, я мусів почувати себе бездомним.

Я мав завдатки на спражнє щастя. У віdbudovuvaniі після воєнних знищень Варшаві я працював би у згоді з законами історії, сягаючи зором у далеке майбутнє. Я перекладав би Шекспіра: якою насолодою є переборювати опір мови і знаходити речення, так само стислі, як речення оригіналу! Я робив би марксистські дослідження над історією Англії XVI сторіччя. Може, я став би також професором університету. Час від часу оприлюднював би вірші, які свідчать про мое прив'язання до Революції та її творців. Займаючися діялектикою і перебуваючи в колах філософів, я міг би, зрештою, з великою дозою легковаження розглядати зусилля літераторів, музик і малярів, знаючи, що творене ними мистецтво погане, і нема на це ради. Я слухав би Баха і читав би Свіфта чи Фльобера.

А все ж таки я підвів мого приятеля. Те, що мене спонукало до цього, для мене самого трудне до розплутання. Якщо я умів би це зробити, я був би мудрецем і міг би слушно стати вчителем філософів. Я думаю, що мої підсвідомі мотиви сягаютьдалеко назад, до певної події, яку опишу. У моїх мандрах на початку другої світової війни мені трапилося, правда, дуже короткий час, бути в Радянському Союзі. Я чекав на потяг на станції одного з великих міст України. Це був

величезний будинок. Стіни були вкриті портретами і транспарантами невимовної гидоти. Густа юрба в кожухах, уніформах, ушанках і вовняних хустках заповнювала кожний, вільний простір і чавила грубу верству грязюки на долівках. Мармурові сходи були повні сплячих злидарів; їхні голі ноги виглядали з лахміття, хоч була зима. Згори над ними гучномовці ревіли пропагандивні гасла. Переходячи, я зупинився, бо щось нагло вкололо мої очі. Під стіною містилася родина селян: чоловік, жінка і двоє дітей. Вони сиділи на кошиках і клунках. Жінка годувала молодшу дитину, чоловік з темним, поморщеним обличчям, з повислими чорними вусами наливав чай з чайника до горнятка і подавав старшому синові. Вони говорили між собою притишеними голосами по-польськи. Я дивився на них довго і нараз відчув, що слози мені течуть по щоках. І те, що саме на них я звернув увагу в юрбі, і мое раптове зворушення були спричинені їхньою цілковитою *іншістю*. Це була людська родина, як острів у натовпі, якому чогось бракувало до звичайного, малого — бути людиною. Жест руки, що наливала чай, уважне, делікатне подавання горнятка дитині, турботливі слова, які я радше відгадував з руху уст, їхнє відокремлення, їхня приватність у юрбі — ось що мною потрясло. Я тоді зрозумів на секунду щось, що зараз опісля знову утекло.

Польські селяни напевне не стояли на вершинах цивілізаційного розвитку. Може, ті, яких я оглядав, були неписьменні. Мій приятель, либо нь, сказав би, що це огидні, смердячі дурні, яких треба навчити думати. Проте зерно, яке в них, чи в балтах, чи в чехах убереглося, могло вберегтися тому, що їх ніколи ще не піддавали лікуванню методою пана Омé. Я не певен, чи ніжність, з якою балтицькі жінки плекали свої городчики, забобонність польських селянок, що збирали різні різновиди зілля чародійної сили, залишання порожньої тарілки для подорожника при святвечірній вечері — не є

завдатками добрих сил, які можна розвинути, і чи засипання зерен камінням не веде до наслідків, про які треба запитати німецьких жінок, що пережили рік 1945 у Берліні. Для кіл, у яких перебуває мій приятель, припущення, що людина є таємницею, звучать як найгірша образа. Адже вони хочуть викувати нову людину, але так, як різьбар виковує постать із брили каменю, відлупуючи те, що зайве. Здається мені, що вони помилляються. Що іхнє знання при всій його досконалості недостатнє і що право на життя і смерть, яке вони тримають у своїх руках, є узурпацією.

Чи міг я, бувши по боці белькоту і мимріння, якими висловлюються безпорадні і хвилюючі людські туги, ходити по м'якому килимі свого помешкання в дільниці упривілейованих і насолоджуватися Шекспіром? Замість руки, якою гаряча кров пливе від серця до пальців, що держать перо, мені дали б знамениту протезу діялектики. Знаючи, що в людині є світло, я не міг би ніколи сягнути по це світло, бо це світло, як вірю, не рівнозначне з соціалістичною свідомістю і перебуває також у дурнях, ченцях, хлопцях, що стороняться суспільної праці, і куркулях. Знаючи, що в людині є злочин, я не міг би вказати його пальцем, бо, як вірить мій приятель, він є твором історії, а не людей. Змовкнім, не можучи забути, про минулі злочини, про сотні тисяч депортованих поляків у 1940-41 роках, про тих, кого застрілено чи затоплено в барках на Льодовитому океані. Треба вчитися вибачати. Йдеться мені про злочини, які є і які будуть. І все во ім'я нової, величної людини, і все під звуки оркестр, пісень, крику мегафонів і декламацію оптимістичних поем.

Тепер я бездомний. Справедлива кара. Але, може, я народився на те, щоб моїми устами промовили «невільніни на вічність»? Чому я мав би себе надто щадити і на те, щоб опинитися в антологіях класиків польського вірша, видаваних державним видавництвом, зрикатись

того, що є, можливо, єдиним покликанням поета? Мій приятель схвалює голу силу, надаючи їй різних назв. Ми розійшлися. Мені байдуже, чи я опинився по боці майбутніх переможців, чи переможених. Я знаю одне: якщо мій приятель буде споживати солодкі плоди перемоги, земна плянета буде пляново благоустроєна на довгі сотні років, але горе тим, хто до цього доживе. Вони сплять тепер у своїх ліжках або віддаються кретинським забавам і справді кожним своїм вчинком стараються заслужити знищення. Тільки що те, що їх знищить, не визволить з них вільної людини. Якщо мій приятель буде мати змогу переконатися, що сила, яку він звеличував, не була конечна, наша плянета увійде в добу жахливих воєн і кривавих революцій, але пошуки не скінчаться і надія буде збережена.

Хай великий поет Латинської Америки Пабльо Неруда бореться за свій народ. Однаке було б погано, якби всі голоси, які доходять до нього з Середньої і Східньої Європи, вінуважав виявами давноминулих націоналізмів і писком покривдженої реакції. Очі, які бачили, не повинні бути заплющені, руки, які торкнулися, не повинні забувати, коли держать перо. Хай він буде ласкавий дозволити деяким письменникам Середньої і Східньої Європи займатися справами, далекими від того, що йому болить.

Коли, як каже мій приятель з Варшави, я стану перед Зевсом (незалежно від того, чи згину природною смертю, чи досягнутий засудом Історії), ось що більш-менш зможу подати на своє віправдання. Багато людей прогайнувало життя на збирання поштових марок, старовинних монет чи вирощування різних видів тюльпанів. Я певен, що хоч це були забавні і безхосені манії, Зевс виявився до них ласкавим, якщо вони вкладали в ці зайняття всю свою пристрасть. Я скажу йому: «Не моя вина, що Ти створив мене поетом і дав мені дар одночасно бачити, що діється в Небрасці і в Празі, в

балтицьких країнах і на берегах Льодовитого океану. Я відчував, що як чогось із цим даром не зроблю, мої вірші будуть для мене без смаку, а слава огидна. Вибач мені». І, може, Зевс, який не назував ідіотами збирачів старих монет і вирощувачів тюльпанів, вибачить.

Примітки перекладача

1. Для точності цитата з цього вірша Адама Міцкевіча, «Droga do Rosji» (Dziady, cz. III, Ustęp), наводиться в прозовому перекладі. Існують три українські переклади, з яких один, верлібр Івана Франка (1913), звучить так у цьому місці:

Та як свободи сонце зяєніє,
Який мотиль пурхне з тієї тканки?
Чи денний, що весело в сонці грає,
Чи нетля — те бруднє плем'я ночі?

(Іван Франко, *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*, т. 11, Київ, 1978, стор. 311).

Інші переклади — О. Навроцького (рукопис зберігається в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, ф. 21, ч. 25) й О. Варавви (псевдонім О. Кобця), друкований у *Громаді* (Київ, 1919, ч. 4-5), практично неприступні.

2. Назва циклу офортів Франсіска-Хосе де Гойя, створеного в 1810-20 роках.

3. Верхівка урядової тоталітарної партії в романі 1984 Джорджа Орвелла.

4. Ситуація з футурологічного видіння Орвелла в книжці 1984.

5. Під ім'ям Альфи тут виступає прозаїк Єжи Анджеєвський.

6. «Prosto z mostu», націоналістичний тижневик, виходив у Варшаві від 1935 до 1939 року.

7. Станіслав Пясецький.

8. «Ład serca».

9. С. Пясецький був розстріляний за підпільну діяльність у Пальмірах під Варшавою 12. VI. 1941.

10. «Noc. Opowiadania».

11. «Przed sądem». («Noc. Opowiadania»).

12. Кшиштоф Каміль Бачинський.

13. Кароль Топорніцький (псевдонім Тадеуша Стефана Гайци), народжений на вул. Смочій у Варшаві, автор п'еси «Homer i Orchidea».

14. Марек Хмура (псевдонім Дзіслава Леона Стройнського).

15. «Robinson warszawski», сценарій, пізніше перероблений на кінофільм «Miasto nieujarzmione».

16. «Popiół i diament».
17. «O człowieku radzieckim».
18. Натяк на п'есу Жана-Поля Сартра «La putain respectueuse».
19. Тадеуш Боровський.
20. «Gdziekolwiek ziemia... » (наклад 165 примірників).
21. «Pieśń».
22. «Pożegnanie z Marią».
23. Два інші автори — Януш Нель Седлецький і Кристин Ольшевський.
24. Натяк на повість Ж.-П. Сартра під таким заголовком.
25. 3. VII. 1951.
26. Єжи Путрамент.
- 26а. Гедимін.
27. Містечко Сморгоні.
28. Стефан Баторій.
29. У Парижі.
30. Єжи Загурський.
31. Теодор Буйніцький.
32. Генрик Дембінський
33. Стефан Єндриховський.
34. «Żagary» і «Piony».
35. «Poprostu».
36. «Struktura nowel Prusa».
37. «Wczoraj powrót» і «Droga leśna».
38. Орган Французької комуністичної партії.
39. Владислав Броневський.
40. Станіслав Свянєвіч.
41. Зофія Бистшицька.
42. «Rzeczywistość».
43. З вірша Поля Верлена «Le ciel est, par-dessus le toit, Si bleu, si calme!». Збірка «Sagesse». В оригіналі:

Qu'as tu fait, o toi que voilà,
 Pleurant sans cesse,
 Dis, qu'as-tu fait, toi que voilà,
 De ta jeunesse?

В перекладі М. Рильського:

Що ж зробив ти, що так плачеш,
 Тужиш так душою,
 Що зробив ти, що так плачеш,
 З юністю своєю?

(П. Верлен, *Лірика*. Київ, 1968, стор. 114).

44. Константин Ільдефонс Галчинський.
45. Натяк на вірш «Küferlin» («Bajka»).
46. З вірша «Pieśni o szalonej ulicy» («Brulion»).
47. Властиво в поемі «Bal u Salomona» так:

Wsparty na Watermanie,
jak pielgrzym odejdę w otchłanie
absolutnego zwiątpienia.

48. Властиво в поемі «The Love Song of J. Alfred Prufrock» читаємо:

The women come and go
Talking of Michelangelo.

49. «Prosto z mostu» (див. прим. 6), з яким Галчинський близько співпрацював від 1936 року.

50. Фашистської організації «Фаланга».

51. Кривава розправа Гітлера з суперниками (головне з СА) 30 червня 1934 року.

52. Станіслав Пясецький (див. прим. 7 і 9).

53. «Na śmierć Esteriny, deportowanej przez hitlerowców wenecjanki».

54. «Przekrój» у Krakovi.

55. Євангеліє св. Матвія, XXII, 21: «Віддайте ж Кесареве Кесареві, а Боже Богові» (переклад П. Куліша та І. Пуллюя).

56. Натяк на поему «The Barren Land» Т. С. Еліота.

57. Філософ Тадеуш Кронський (див. нижче).

58. Над Невяжею.

59. Стефан Єндріховський (див. прим. 33).

60. Натяк на місце у вірші А. Пушкіна *Клеветникам России*:

Славянские ручьи сольются в русском море,
оно ль иссякнет? — вот вопрос.

61. У розділі XI «Madame Bovary»: «Honneur! trois fois honneur! N'est-ce pas le cas de s'écrier que les aveugles verront, les sourds entendront et les boiteux marcheront! Mais ce que le fanatisme autrefois promettait à ses élus, la science maintenant l'accomplit pour tous les hommes!» (Існує також український переклад. Київ, 1961.)

Фльобер натякав на Книгу Пророка Ісаї, XXXV, 5-6: «Тоді прозрять очі в сліпих і уші в глухих відтворяться; тоді хромий підскочить, як олень...» (пророкування вибраному народові ізраїльтян, переклад П. Куліша).

ЗМІСТ

7	<i>Станіслав Бараньчак: Передмова</i>
11	До польського читача
15	Переднє слово
21	Мурті-Бінг
42	Захід
70	Кетман
97	Альфа, або Мораліст
125	Бета, або Нещасливий коханець
148	Гамма, або Невільник історії
186	Дельта, або Трубадур
202	Ворог порядку — людина
232	Балтійці
260	Примітки перекладача

